

AKADEEMIA

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 7

Tõuküsimus Eestis	Toomas Karjahärm
Masaryk — filosoof ja riigimees	Leo Metsar
Bolševism ja kommunism	Tomáš Garrigue Masaryk
Pariisi ettekanded	Edmund Husserl
Pannkoogiteooria	J. Silk, A. Szalay, J. Zeldovičš
Õõ ja ilm	Jaan Kaplinski
Sakslased Venemaal	Ott Kurs
Kunsti kolm iga	Elisabeth Kulmann
Indoneesia keel ja Indoneesia keeled	Ülo Sirk
Valitseja	Niccolò Machiavelli

Kollegium

Igor Cernov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
universalia Eduard Parhomenko
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Haljasorg
sekretär Tiiu Jõgi
raamatupidaja Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM/000 001 113 (for USD) with Stadsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 21. VI 1993. OU «Greif» trükikoda, Tartu, Ulikooli 17/19. Trükiarv 3400. Tell. nr. 1575.

© AKADEEMIA 1993

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 7 (52)

- Tõuküsimus Eestis iseseisvuse eel: Historiograafiline referaat
Toomas Karjahärm 1347
- Masaryk — filosoof ja riigimees
Leo Metsar 1366
- Maailmarevolutsioon. 55. peatükk: Bolševism ja kommunism põhimõtteliselt*
Tomáš Garrigue Masaryk 1382
Tõlkinud Leo Metsar
- Pariisi ettekanded
Edmund Husserl 1389
Tõlkinud Ülo Matjus
- Universumi suuremastaabiline struktuur
Joseph Silk, Alexander S. Szalay, Jakov B. Zeldovitš .. 1425
Tõlkinud Jaak Jaaniste
- Õõ ja ilm
Jaak Kaplinski 1448
- Sakslased Venemaal
Ott Kurs..... 1452

Kunsti kolm iga	<i>Elisabeth Kulmann</i>	1485
	<i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>	
Indoneesia keel ja Indoneesia keeled. I	<i>Ülo Sirk</i>	1491
<i>Arvustus:</i> Jüri Talvet. <i>El hispanismo en Estonia.</i> (Opuscula Instituti Iberoamerici Universitatis Helsingiensis.) Helsinki: Centro Iberoamericano de la Universidad de Helsinki, 1993.	<i>Ain Kaalep</i>	1508
Ääremärkusi Soome kultuuriloo ühe peatüki kohta. Anna-Leena Siikala. <i>Suomalainen šamanismi: Mielikuvien historiaa.</i> (SKS Toimituksia 565.) Helsinki—Hämeenlinna: SKS, 1992.	<i>Ülo Tedre</i>	1511
Editorial note. Summaries		1518
Valitseja (<i>Il Principe</i>). III	<i>Niccolò Machiavelli</i>	1523
	<i>Tõlkinud Toivo Tomson</i>	

TÕUKÜSIMUS EESTIS ISESEISVUSE EEL

Historiograafiline referaat

Toomas Karjahärm

Sajandivahetusel ilmus eesti ühiskondlikusse mõttesse omapärane tõuküsimus, mille ümber eriti maailmasõja eel arenes elav mõttevahetus. Tõuteooriate harrastamises võib näha Läänes valitsenud moe hilinenud jõudmist Eestisse, samuti soovi teoreetiliselt uuedada kogu senist rahvusideoloogilist ehitist, püüet leida ühiskonnaelu küsimuste originaalseid seletusi. Mõistet "tõug" on eesti autorid kasutanud rangelt piiritlemata ja väga avaras tähenduses. Sellega märgiti inimrassi, keelkondi, keelerühmi, kultuuripiirkondi, rahvusi ja rahvaid ning veelgi väiksemaid kooslusi. Nii on kõneldud näiteks põhja tõust, soome-ugri tõust, eesti tõust, ent ka rannaeestlase (saarlase) tõust. Allpool on tõuküsimust Eestis käsitletud historiograafilise ülevaatenähtena sellest küsimusest kõige enam kirjutanud autorite kaupa.

Tõuteooria pioneeriks Eestis tuleb pidada A d o G r e n z s t e i n i. Tema 1894. aastal ilmunud raamatukeses *Eesti küsimus* on esitatud ristluseteooria, mille tuumaks on "suguvere" mõiste ja veresegamise õpetus. "Rahvuse raudvara esimene asi on ta suguveri. Selle võtab iga rahvas igas muudatuses, isegi ka ümberrahvastamises, ligi..." (Grenzstein 1894: 9). Rahvaste vere segamine on nende "elujõu ja hariduse aluse kasvatamine" (Grenzstein 1894: 6). Oma tõuteoreetilises visandis tuli ta välja mõttega, et Euroopa rahvaste kultuur on oma kõrge taseme eest tänu võlgu just segunemisele, mitte puhtusele. Ent veresegamisega ei tohi liialdada, ei tohi üle astuda teatud piirist, sest kõigi rahvaste täielik ühtesulamine oleks Grenzsteini sõnade järgi "inimesesoo värskendaja hallika kinnipanemine" (Grenzstein 1894:

7). Grenzsteini järgi on olulisim rahvuse bioloogiline tunnus, keel ja kultuur pole selle kõrval nii tähtsad. Neist võib loobudagi, kui see osutub kasulikuks, sest rahvus jääb "suguvere" näol ikkagi teatud mõttes alles. Neid A. Grenzsteini vaateid põhjalikult uurinud Jaan Unduski arvates ei olnud Grenzsteini eesmärk filosoofiliselt võttes eestlaste assimileerimine venelaste seas, sihiks oli pigem eesti vere tempimine vene verrega (Undusk 1991, II: 59).

Eesti rahva elujõu sidus Grenzstein rahvaarvuga. "Ainult suured rahvad võivad rahvuslisel põhjusel kultuuraelus tõsiselt kosuda, veikesed mitte. Rahvuslase eest on kultuuraelu ukсед jäädavalt kinni. Tal ei ole omas keeles veikest ajalehtegi. Lükkab ta teised keeled eemale, lükkab ta terve kultuura enesest eemale" (Grenzstein 1898: 9). Veelgi avameelsemalt väljendas neid mõtteid *Olevikus* Andres Saal. "Kus jõud puudub, seal puudub ka edenemine, ja see edendav jõud puudub lihtsalt veikeses rahva arvus. [...] Mis jõuab veike rahvake teaduses ja kunstis ilmale pakkuda ehk mis suudab ta kirjanduses korda saata. [...] Suurte rahvaste külge liitumine on nende kultuura elu ainus tingimine. Teist teed ei ole" (Saal 1899: 1134).

Grenzsteini ja *Oleviku* nihilistlik suhtumine eesti keelde ja kultuuri, samuti veresegamise õpetus olid täielikus vastuolus eesti rahvuslaste fundamentalismiga, mis traditsiooniliselt tugines emakeele, hariduse ja kultuuri prioriteetsusele. Seetõttu nägi *Postimehe* ringkond Grenzsteinis ohtlikku denatsionaliseerijat ja venestajat, tema kirjutistes aga "eesti rahva surmalaulu" (Jürgenstein 1909: 97). Sellel pinnal sai uut hoogu sulesõda eesti rahva tuleviku ümber *Oleviku* ja *Postimehe* vahel, mis kestis kuni Grenzsteini sunnitud lahkumiseni Pariisi 1901. aastal.

Eesti ühiskonnaelusse naasis Grenzstein fanaatilise antisemiidina. Aastail 1910–1913 üllitas ta nii eraldi raamatuina kui *Oleviku* (taasavati 1910. aasta novembris) veergudel tohutu hulga kirjutisi, mida suuremal või vähemal määral läbis judivastane niit. Isegi tema Pariisi-sõnumid koosnesid suuresti juutide-alasest tendentslikust teabest (vt Undusk 1991, I). Kõige kontsentreeritumal ja äärmuslikumal kujul manifesteeris Grenzstein oma antisemiitlike vaateid raamatus *Juudiküsimus*. Seal üllatas ta kodumaa lugejaid ekstravagantse baltijuutluse-ideega. Selle postulaadiks oli: "Baltisakslane on ajaloolikult balti juut..." (Grenzstein 1912:

108.) Oma Tõnissoni-viha hulluses kinnitas Grenzstein, et Jaan Tõnisson olevat kas juut, vaimne juut või vähemasti "juutide män-gukann" (Grenzstein 1911a: 148). Vaimsed juudid olevat koguni tema armsa *Oleviku* toimetajad. Oma missiooni eesti ühiskondlikus elus nägi Grenzstein eesti rahva hoiatamises juudi hädaohu eest, sest väikestele rahvastele olevat juudiküsimus "eluküsimus" (Grenzstein 1911b: 1635, 1912: 96–114).

"Uus" Grenzstein nägi eestlaste väikeses arvus taas surmaohtu, kuid oli varasemast siiski optimistlikum. Kuivanud puude järgi ei saavat veel metsa kadumist ette kuulutada. Nõrgemad kuivavad ja teevad tublimatele paremaks kasvamiseks ruumi. "Eestlaste elu on umbes 30 põlve hävitatud. See on jätnud tõbesid, kuid surmaidu kõrval kasvab eluidu" (Grenzstein 1910).

Grenzsteini rassistlikud pamfletid ei tekitanud eesti ühiskonnas erilist vastukaja. Neid küll märgati, kuid vana võitleja sonimist kaugel Pariisis ei võetud kodumaal kuigi tõsiselt (vt nt Kruusberg 1916: 418; Laaman 1915: 41). Eesti ühiskonnaelus oli "juudiõgija" Grenzstein erandlik nähtus. Tema tegevuses ei puudunud ka teadlikud narritembud.

Ainus põhjalikum, üldistavam ja teoreetilisem töö tõuküsimuse valdkonnas iseseisvuseelsel ajal ilmus *V i l l e m G r ü n t h a l - R i d a l a* sulest. Tema *Tõuküsimus* avaldati Villem Reimani toimetatud koguteoses *Eesti Kultura* 1913. aastal ja äratrükina järgmisel aastal Tartus (Ridala 1913). Seda teost on nõukogudeaegses teatmekirjanduses nimetatud "reaktsiooniliste seisukohtadega antropoloogiliseks esseeks" (*EKBL* 1975: 314), kuigi küsimuse antropoloogiline aspekt haarab kogu käsitlusest vaid ühe osa.¹ Töö struktuursed osad on: tõu olemus ja tähendus, tõulised tunnused (füüsilised, vaimsed), tõug ja individuaalsus, tõug ja ümbrus, tõugude saamisluugu, tõugude jaotus ja hindamine, soome-ugri tõug, soomlased, eestlased, ristlus ja selektsioon.

Selle eklektilise ja tõepoolest rassismi kalduva kirjatüki ideelist raamistikku on vorminud rassiteooria klassikud: rasside eba-võrdsuse teooria rajaja, prantsuse krahv Joseph Arthur de Gobineau (*Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–1855)),

¹Otto Štein on märkinud, et "autor propageerib avalikult reaktsioonilisi rassistlikke vaateid" (Štein 1965: 52).

eugeenika rajaja Francis Galton (*Inquiries into Human Faculty* (1883)), Gustav Klemm, Otto Ammon, Georges Vacher de Lapouge, Houston Stewart Chamberlain jt.

Neile tuginedes formuleeris Ridala tõu mõiste: "Me võime kutsuda tõuks rühma isikuid, kes sündinutena ühistest esivanematest, omavad kogu kindlaid ühise pärandamise kaudu edasi antavid omadusi, tunnused, karakterid, mis on selleni määrani seisukaks saanud, et need võivad küll areneda, kuid teatavates piirides, ilma neist üle nihkumata ja muutumata ning hävimata" (Ridala 1913: 213).

Ridala andis tõule erakordselt suure tähtsuse, kinnitades, et iga rahva "ühiskonnalooline väärtus" on tingitud rahva "tõulisest kokkupanekust" ning et tõug "tingib, määrab mingi rahva sotsiaalse ühiskondliku arenemise..." (Ridala 1913: 210–212). Õnnestunud ristluse teel kujunenud heade tõumadustega inglise rahvale kui "ülimusrahvale", "aristokraatlikule rahvale" vastandas ta piiramata veresegamise teel ("vere kaos") kujunenud kehvade tõumadustega prantsuse "bastardrahva", mida iseloomustavat "hübriid-sus, äbarus, vördjalaadilisus" ja muud halvad omadused. "Ehtsate" tõugudena nimetas Ridala inglaste kõrval veel hispaanlasi, skandinaavlasi, jaapanlasi ja juute. Ta ennustas, et kolme vägeva tõu — inglaste, jaapanlaste ja juutide vahel leiab kord aset "vali võitlus" maailma valitsemise pärast, mis täidab kogu maailma ajalugu (Ridala 1913: 212). Enamiku rassiteoreetikute eeskujul pidas ta antropoloogiliselt kõige väärtuslikumaks dolihhokefaalset (pikapealist) valvakat (blondi) pikakasvulist põhja (germaani) tõugu.

Üksikasjaliselt kirjeldas Ridala soome-ugri tõugu, keda ta pidas põhja tõule lähedaseks "põhjapoolseks metsatõuks", mis on tõutunnuste poolest lähedane germaanlastele. Vaimselt ja hingeliselt kuuluvad eestlased läänepoolsesse kultuuri palju enam kui idapoolsesse, see on Ridala üks juhtmõtteid (Ridala 1913: 273 jm). Tema hinnangul kuulub soome-ugri tõug paremate hulka maailmas. Selle tõestuseks loetles Ridala lehekülgede viisi soome-ugri tõu voorusi ja pakkus ilmselt üle. Iseloomustades lähemalt eraldi soomlasi ja eestlasi, rõhutab ta taas nende kuuluvust põhja tõugu ja Lääne kultuuripiirkonda ning seega ühtlasi Euroopasse. Eriti randlastes nägi Muhumaalt pärit Ridala

“tugevat Germaani tõulist alust” (Ridala 1913: 343; Grünthal 1913). Värvikalt kirjeldas Ridala eestlaste rahvuslikku karakterit, tehes sellega suure sammu edasi sajandivahetusel ilmunud Mihkel Kampmanni naiivsevõitu ja moraliseerivast esitusest (Kampmann 1902), jäädes aga alla Juhan Luiga süvaanalüüsile.

Erinevalt Johannes Aavikust, Jaan Tõnissonist ja teistest eesti tõu kaasaegsetest kriitikutest hindas Ridala eestlasi kõrgelt. “Silmades pidades seda kogu, mis eestlased vaimse jõu poolest aastasadade kestes on jõudnud anda, esite Balti saksakeelsele seltskonnale, siis vähesel määral Venemaale ja kõige enam Eesti oma hariduse töö tegemiseks, siis peab eestlaste tõulist väärtust ikkagi õige kõrgelt hindama, kõrva teiste rahvastega, palju arvurikkamatega” (Ridala 1913: 341). Ta seadis kahtluse alla Jaan Tõnissoni väited, nagu tõendaks suur kuritegevus ja vaimuhaigete protsent eesti tõu degenereerumist.

Tõsist probleemi nägi Ridala eesti ühiskonna paratamatus linnaastumises, millega senised eesti tõule omased “Põhja talupoegade omadused” hakkavad muutuma, kujunevad uued linlaste tõu omadused. See protsess kulgeb dramaatiliselt ning kutsub esile majanduslikke ja psüühilisi kriise, “mis kogu rahva hinge vapustamata ei jäta” (Ridala 1913: 333).

Kõige ohtlikumaks tõutervisele pidas Ridala “panmiksiat” — piiramatu juhuslikku veresegamist kaugete tõugude vahel. Siis olevat tulemuseks väga halbade omadustega “värdjad ehk bastardid, segatõulised” (Ridala 1913: 353). Lähedaste tõugude ristlust pidas ta soovitavaks. Ridala arvas, et maakamara külge kinnistunud eesti talupoja puhul ei saanud tõelisest selektsioonist, tõupuhastusest ega -puhtusest juttugi olla. Alles uuemal ajal on valik hakanud toimima. Kuid ka nüüd pole selektsioon “küllalt valjult läbi viidud, mille tõttu sagedaste alaväärilised ollused veel silmapaistvat osa võivad edendada” (Ridala 1913: 363). Viletsa valiku tõttu on Eesti avalikus elus sündinud kriisid. Ka kunsti ja esteetika küsimustes kaldus Villem Grünthal-Ridala sotsiaaldarvinismi, kui ta väitis, et esteetika vallas valitsevad “samad teatavatest algelistest bioloogilistest normidest saadud seadused, ehk küll psüühilistena palju keerulisemad” (Grünthal 1911: 414).

Nooreestlaste panus eesti tõualasesse kirjavarasse on olnud suur. V. Grünthal-Ridala kõrval süüvis tõuteooriasse kõige enam

Johannes Aavik. Rassides ja nende alajaotustes (rahvustes) nägi ta kõigepealt "kultuuri üksusi", teda huvitasid rohkem tõu väimised omadused. Ka tema pidas tõugu väga oluliseks ajalooteguriks. "Mitmete rahvuste ajaloolised saatused on suurel määral raasiliste omaduste ja tõupsychologia läbi seletatavad. Ja võib praegu öelda, et *ceteris paribus* raass ühe inimliku ühiskonna ajaloo ära määrab." (Aavik 1912: 62.) Sellest eeldusest lähtudes nahutas Aavik marksiste ja ajaloolisi materialiste, kes ühiskonna evolutsioonis produktiooniviisi ja varanduslike klasside vahet kordi ainsa mõõduandva tegurina tunnustavat. "Ja miks surevad prantslased välja," küsis ta, "miks on nende politika, nende valitsuslised olud nii viletsad, hoolimata varast ja kõrgeist kultuurist, hoolimata vabariigist?" Ja vastas: "Mitte majanduslik kord ei ole selles süüdi vaid tõug. Selle järele otsustades võib kindlasti oletada, et ka Venemaal olud palju ei muutu ega parane, kui ka vabariik tuleks. Saaks ikkagi sama favoritismuse, sama "tschinovnitšestvo" sama "kantseljarschtschina", sama meeleheavõtmine, sama riigiraha "ütleöömine" olema. See on tõug!" (Aavik 1912: 63.)

Innustust oma tõuteoreetilistele mõttekäikudele leidis Aavik baltisaksa filosoofi Hermann von Keyserlingi esseest "Germanische und romanische Kultur". Seal arutles baltisaksa tuntuim filosoof muu hulgas ka baltisaksa identiteedi üle ja leidis, et seda ei tohi suruda ei slaavi tõu ega riigisaksa germaanluse raamesse. Mõlemad, nii venestunud baltlane kui riigisaksastunud baltlane, on venelase ja riigisakslasega võrreldes alaväärilised tüübid. Baltisakslased, kui nad tahavad kultuuritegurina püsima jääda, peavad hoidma kinni esiisadelt saadud pärandist ja jääma teadlikult baltluse kitsaisse raamesse (Keyserling 1911: 13). Analoogilise probleemi leidis Aavik eesti ühiskonnast, kus haritlaskond ikka veel jätkuvalt saksastus ja venustus, kuigi järjest vähenevas ulatuses. Denatsionaliseerunud eesti haritlast iseloomustas ta nõnda: "Püüd teisele sarnaneda, kartus teistsugune paista, seal juures siiski koopialise alaväärsuse tunne, millest ei saa vabaneda, teeb inimese personalsuse kahvatuks, iseloomutuks, labastab ja demoraliseerib ta hinge" (Aavik 1912: 72).

Kõige kriitilisemalt avaldas Aavik oma suhtumist eesti tõusse 1914. aastal nädalikirjas *Virmalised* (ajalehtede *Postimees*, *Elu*, *Viljandi Teataja*, *Rakvere Teataja* hinnata kaasanne). "Kui oma

seltskonnas ümber vaatame, siis paistab silma teatav hõredus, kahvatus ja kulturapuudus meie inimeste vaimlises jumes. See on kui mingi üleüldine kangu-jäämine, kehaline, kõlbline ja vaimline ebatäielisus. Meie ringkondades leiab nii vähe peenema intelligenti ja vaimulaadiga isikuid ja kelle välimuski teatavat "europalist" pitseret kannaks, niisugust, mis laseks oletada mitme paremates oludes elanud ja enam arenenud tüüpusega sugupõlve jõu kuhjumist. Otse imestama paneb see kehaline mitte-iludus ja vaimline kehvus, mida meie rahva rõhuva enamuse juures võib tähele panna. Me oleme tõepoolest nii vähe ilusad, nii napilt anderikkad, nii kasinalt vaimukad" (Aavik 1914: 209).²

Niisugust olukorda seletades tuli Aavik välja üsna omapärase teooriaga. Eesti tõu nigelaid omadusi põhjendas ta "vastupidise loomuliku selektsiooniga", kinnitades, et Darwini formuleeritud loomuliku valiku seadus toimib eesti tõu puhul vastupidises, loomuvastases suunas. Mitte kõige tugevamad, targemad ja ilusamad eksemplarid ei jätkka sugu, vaid hoopis kõige nõrgemad, rumalamad ja inetumad. Seetõttu eesti tõug mitte ei parane, vaid halveneb üha, kuna kõige paremad isendid, väärtuslikumad ollu- sed neelab muulastumine ja väljarändamine. "Tagurpidise selektsiooniga," mida Aavik pidas eesti rahva suurimaks õnnetuseks ja paheks, seletas ta eesti "kultuuri nõrkust", "kirjanduse tühisust ja jõuetust", "peenuse ja kulturalisuse puudust" (Aavik 1914: 21).

Tõuteoreetilisi arutlusi võib leida ka Aaviku rahvusküsimuse käsitlusest. Punase niidina läbib tema selleteemalisi kirjutisi tees rahvusliku teadvuse ja rahvustunde "skandaalsest nõrkusest" eestlaste juures. Aavikut ärritas, et ükski eesti poliitik pole vastu astunud A. Grenzsteini rahvuslust eitavale propagandale teoses *Herrenkirche oder Volkskirche* (1896). "Näen selles meie tõu loidust ja apaatiat, mis millegi pääle ei viitsi reageerida, maha arvatud kui see isikut puudutab. Näen selles üleüldise kirjutamisraskuse, düsgraafia nähtust, mida meie tõug näib põdevat: eestlasel on nii lõpmatult raske omi mõtteid kirjalikult sõnastada ja neid ilusasti korraldada" (Aavik 1915: 29). Rahvustunde nõrkuse sidus Aavik eesti rahvuse eluinstinktiga, mis tema arvates oli nõrk ja

²Tsiteeritud artikli taastrükk ilmus "Loomingu" Raamatukogus 1988. aastal (Aavik 1988: 5–8).

jõuetu. Põhjuseks pidas ta väliseid olusid: võõrkultuuride — saksa, ja viimasel ajal eriti vene vaimlist mõju, sotsialismi ideaalide magnetiseerivat toimet noorsoole, kauakestnud poliitilist survet ja vabaduse puudumist (vt Aavik 1988: 8–35).

Nihilistlikele ja rahvusmasohhistlikele mõttekäikudele vaatamata sisaldavad Aaviku kirjutised ka optimistlikke prognoose ja üleskutseid. Ta ei soostunud nendega, kes kuulutasid eesti tõu arenemisvõimetuks *a priori*. Kui igal tõul on tung end parandada, siis võib ka eesti tõug kohastes tingimustes tõusta kultuursete tõugude tasapinnale, muidugi juhul, kui lakkab “tagurpidine selektsioon” (Aavik 1914: 209–210).

Tunnistades “vanaeestlaste” rahvusideoloogia kulunuks ja iganenuks, kutsus Aavik üles looma uut kaasagetset eestluse ideoloogiat. Keelemehena uskus ta sõna imelisse jõusse ja kutsus üles propageerima rahvuslust kõikjal, lähtudes põhimõttest, mis hiljem sai aforismiks: “Väikerahva liikmeil ei või rahvustunne olla kunagi küllalt intensiivne, elav ja sügav.” Eesti kirjanikele seadis ta eeskujuks niisuguseid naabermaade rahvusaatelisi teoseid nagu Arvid Järnefelti filosoofilise alltekstiga *Isamaa* (1893, eesti keeles 1926), Juhani Aho ajalooline romaan *Kevad ja tagatalv* (1905–1906), lätlase Andrievs Niedra uusrahvuslik romaan *Sõõru suitsus* (1899, eesti keeles 1901) (Aavik 1915: 32–33). Eesti haritlastele soovitas ta püsida eestlastena, luua omapärane “eestiline haritlase tüüp”, mis vastaks eesti kultuurimiljööle. Rahvuse edasipüsimise aetas Aavik sõltuvusse omakultuuri loomise võimest (Aavik 1912: 72).

Niisiis mõõtis Aavik eestlust nooreestilike, euroopalike ja isegi elitaarsete normidega. Seejuures puudutas ta kaht valusat küsimust, ümberrahvustumist ja professionaalset kultuuriloomingut. Mõlemal juhul oli tegemist eliidi probleemiga. Kui esimesel juhul dramatiseeris Aavik denatsionaliseerimise ulatust ja ohtu, siis teisel juhul oli tal igati õigus. Tolleaegne noor eesti haritlaskond oli tõepoolest enam professionaalkultuuri vahendaja kui looja (Aare-laid, Jansen 1982: 23).

“Noor-Eesti” teoreetiku ja filosoofilise kultuuri eestvõitleja P e e t e r R u u b e l i viis tõuprobleemi juurde rahulolematust eesti ühiskonna vaimse tasemega (vt Ruutsoo 1987). Ta otsis vastust küsimusele, miks — hoolimata Darwini loomuliku valiku

seadusest — on meil “kängu jäänud suurem hulk neid võimeid, mis kõrgemaks kulturi-eluks tarvilikud” (*Eesti Kirjanikkude Seltsi...* 1913: 45). F. Galtoni ja Ameerika sotsioloogi Lester Wardi uurimustele tuginedes seadis ta kahtluse alla valitseva arvamuse, nagu pääseksid võitluses olemasolu eest võidule “kõige paremad ja kaunimad” tõuomadused. Loomariigist võib leida näiteid, kuidas alamal astmel olnud liigid on hävitanud kõrgemaid. Samasuguseid näiteid võib tuua inimkonna ajaloost. Kõige “tublimatena” kosuvad ikka olude ja välise ümbruse järgi adapteerunud organismid. Ümbrus muutub ja “meil sünnib praegu üleüldiselt vaadates laiade hulkade väline, mehaniline kohanemine meiegi juures läbitungiva lääne-Euroopa tsiviliseeritud elu tüüpuse järel. [---] Ometi tundub, nagu ei oleks haruldasematele võimetele, isikulisele andele, puhtale vaatlemisele veel õieti platsi meie ühiskonnas” (*Eesti Kirjanikkude Seltsi...* 1913: 45–46). Eesti kultuuri ja haritlaskonna karmi arvustajana tõdes ta, et olud on kujundanud neid, kes “hulkadele võõra töö vilja tüki kaupa välja jagab, kes õpetab, populariseerib, usutab ja propagandat teeb. [---] Sel mõõdul valitsevad meil tarvitamise, jäljendamise ja helevuse tegemise huvid vaimlikkude väärtuste loomise huvide üle” (*Eesti Kirjanikkude Seltsi...* 1913: 46). Nagu Aavikutki, nii paelus ka Ruubelit tõug kui kultuuriline fenomen, mille väärtust võib (saab) muuta ja parandada. Edasiviivad muutused eesti ühiskonnas sidus Ruubel “Noor-Eesti” ümber koondunud intelligentsiga, kelles ta nägi loovuse allikat, ning “moodsa linnakultuuri” võidukäiguga (Ruubel 1918: 60).

Üks innukamaid tõuteoreetikuid oli eesti üliõpilasliikumise aktivist V i l l e m E r n i t s, kes püüdis luua uut, tõuteooriale tuginevat rahvusfilosoofilist maailmavaadet. Tema üsna eklektiliste, kohati segastegi vaadete nurgakiviks oli seisukoht: “Kõige tähtsamaks rahvusliku ilmavaate immanentseks, olgugi harilikult alateadvuses peituvaks aluseks on aga vere- ja tõusugulus, rahvuse tõuline, füüsiline olemus. Selle kaudu on niihästi kogu rahvas kui ka selle üksikud liikmed *oma olemise saanud*, mis kõige muu aluseks on. Olgugi, et praeguse aja rahvad harilikult mitme tõu segimine kust on tekkinud, on neis siiski teataval tõuelemendil valitsev koht, mille ümber sünnib uus kristalliseerumine, uus tõuomaduste kujunemine. Praegused segatõulised rahvused on uuesti

kujunemas tõulise puhtuse poole; selle väliseks märgiks on tugev *tõuteadvuse* ärkamine elujõulisemate ja enam arenenud kultuurarahvaste juures, selle tõus alateadvusest üliteadvusse. Kus see teadvus endist viisi suigub pimeduse ja harimattuse ehk ebateadusliku "tõueelarvamiste" eitamise tagajärjel, sääl võib muidugi edeneda tõugude segimine ja sellega harilikult kaasas käiv rahvuse tüübi degeneratsioon" (Ernits 1915a: 12).

Ernits oli tüüpiline sotsiaaldarvinist, kellele tõuküsimus oli puhtalt bioloogilise olemise küsimus. Rahvusteadvus ja rahvustunne olid tal mehaaniliselt seotud rahvuse bioloogilise olemise tunnetamisega. Nagu Aavik, pidas ka Ernits eestlaste rahvustunnet puudulikuks, mis "mõnel korral jäme ja ebameeldiv, ehk jälle vesiselt maotu, lääge on omis avaldustes" (Ernits 1915a: 14). Ta seletas seda tõuveaga, mida on aidanud süvendada sotsiaaldemokraatia oma materialistliku eluvaatega. Väga tähtsaks pidas Ernits eugeenikat, tõupuhtust, võitlust alkoholismi vastu. Ta kutsus üles tõstma rahva väärtust üksikute isikute väärtuse tõstmise kaudu, sest "isikus on kõikide väärtuste alus ja mõõdupuu, isik ongi kõigi ühiskondlikkude ja rahvuslikkudegi väärtuste looja algelement..." (Ernits 1915a: 26.)

Prominentseim tõuküsimusega tegeleja eesti poliitikute seas iseseisvuseeelsel ajal oli J a n T õ n i s s o n. Tema suhtus tõuküsimusse pragmaatiliselt, isegi utilitaarselt. Eestisse jõudnud tõuteooriates nägi eesti rahvusluse peaideoloog täiendavat võimalust moderniseerida paljukordsest tarvitamisest kulunud rahvuspoliitilist eeskava. Antud seoses on eriti tähenduslikud Tõnissoni 1910. aastal *Postimehes* avaldatud juhtkirjad ja kõned. Ikka ja jälle pöördus ta ühe oma lemmikteema, eesti rahva elujõu ja tulevikuväljavaadete poole. Tunnistanud eesti rahva elujõu nõrgaks ja tervise kiduraks, küsis Tõnisson: "Kas meie rahval tuleviku pääle lootust on? Kas meil kui rahval üleüldse elulootust on?" (Tõnisson 1910.) Niisuguse küsimuseasetuse põhjenduseks esitas ta koguni eesti tõu negatiivseid omadusi: nõrk sigimisjõud, mis olevat üldse iseloomulik soome tõule, vaimuhaigete suhteline rohkus (tuginedes J. Luiga andmetele), kuritegevus, mis tunnistab, et "rahva hing haige on", alkoholism kui "rahvaste elujõu kardetavam hävitaja", suguhaigused ja väljarändamine.

“Maakultuuri” innuka eestvõitlejana tunnetas Tõnisson, et eesti rahvast, mis ideaalis pidi olema talupoeglik “maameeste rahvas”, ei ohusta mitte üksnes tõu vead, vaid ka linnast lähtuv euroopalik “ülikultuur” (Tõnisson 1911a, 1912). Linna paheline keskkond neelab rahva elujõu, hävitab inimest kõlbeliselt, seal toimivad sellised tegurid, mis “tõu tervist rikuvad, sigivust vähendavad ja kiduvust suurendavad” (Kruus 1921: 85). Tõnisson märkas, et rahva majandusliku jõu kasvades ainelised huvid suruvad tagaplaanile vaimsed paleused (Tõnisson 1911b: 48–50). Anderikaste kirjanike puudumine olevat tundemärgiks, et “meie tõug tagurpidi läheb” (*Eesti Kirjanduse Seltsi...* 1912: 8).

Eesti rahva kehva tervist seostas Tõnisson pigem sotsiaalselt determineeritud oludega kui tõu bioloogiliste omadustega: raskest minevikust pärit majanduslik kitsikus, sotsiaalne viletsus, maapuudus (2/3 maast on mitte-estlaste käes) jms. Eesti tõu tervendamiseks, selle kiduvuse (degeneratsiooni) ületamiseks soovitas ta “ühiselulisi parandusi”, mis pidid looma eeldused loomuliku iibe kasvaks ja väljarändamise peatamiseks. Nagu A. Grenzstein, seadis Tõnisson eesti rahva jõu sõltuvusse selle kvantiteedist. Ta püstitas eesmärgi tõsta rahvaarv neljakordseks ja luua Suur-Eesti (Kongo 1938: 520–521).

Erinevalt Grenzsteinist ei pooldanud Tõnisson eesti tõu parandamisel veresegamist. Just veresegamine “pühkinud ära” Ateena rahva tõusu. Kuid tõusisest selektsiooni suunamist (kunstlikku valikut) pidas ta vajalikuks. Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul 4. jaanuaril 1911. a ütles Tõnisson: “Sugukondade uurimine on meile tähtis kõigepealt bioloogiliselt ja antropoloogiliselt, kuna meil praegu abielusseastumise juures endisest puhtusest ja ettevaatusest kinni ei peeta ja kuna meie tõug kõdunemise poole kaldub. Sellekohaselt tuleb ka uurimise plaan teha. Peame, kuigi see zyniliselt kõlab — oma “tõuuraamatut” tegema, nagu neid karjakasvatajad oma puhast verd loomade jaoks peavad, sest neil on kulturaloos suur väärtus. [...] Loomade juures saab juba ühe perekonna juures tõuu rikkumist tähele panna, miks siis mitte inimeste juures. Suur vale on, et inimene neid tõdesid oma kohta maksma ei pane, mida ta loomade juures tarvitab ja mäda peal püsimist omale kulturalise vabaduse nimel lubab” (*Eesti Kirjanduse Seltsi...* 1912: 18).

Tõnissoni tõutervenduse arsenalis universaalseks relvaks oli karskusliikumine kui "rahvaste eluvõitlus" ja "maakultuur" kui linnalise "ülikultuuri" antipood (Kruus 1921: 81–93). Rohkem lootis Tõnisson siiski looduslikust valikust, rahvaste "sündeuenduse ehk regeneratsiooni suurest mõttest". "Elu ise on selle eest hoolitsenud," kirjutas ta, "et rahvaste rikitud veri ennast puhastab ja värskendab, nagu ka maapinnal imelik omadus on mustuse teel sissetungivaid mürgituse-olluseid ära hävitades iseennast puhastada" (Tõnisson 1910).

Ville Reiman tundis nagu J. Tõnissoni muret eesti rahva kestmise, tema tõulise tervise ja kahaneva elujõu pärast. Rahvastunne olevat nõrk, rahvast lõhestavat usu- ja klassivahed, kihutusega tehtavat mõttetut lõhkumistööd, haritud noorsugu valgub võõrsile ja võõrdub kodumaast, sigivus kahaneb (EBL 1926–1929: 420–421). Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul 1912. aasta juunis Narva Eesti Seltsis pidas V. Reiman seltsiliikmetele ja eesti asunduste esindajatele kõne "Kuidas rahvad surevad". Selles ta väitis, et enamasti surevad need rahvad, kes loodusseadusi ignoreerivad, näiteks "kes sugutungi piirita õhinal maitsevad, ilma et sugutungi ülesannet täidavad..." Loodusseaduste all mõttes Reiman ühtlasi "kõlbuse- ja õiguseseadusi". Väljapääs on "õiguses", hariduses ja karskuses, kõige enam aga kultuuris (*Eesti Kirjanduse Seltsi...* 1913: 25–26; Reiman 1911: 15–21).

Tõuliste tegurite tähtsust ajaloos tunnistas sõja ajal jõuliselt esilekerkinud Hans Kruus, tollal ajalooüliõpilane ja Noor-Eesti kuukirja *Vaba Sõna* toimetaja. Rahvusliku iseloomu endogenseid omadusi pidas ta tõulisteks. Kruus ei defineerinud tõu mõistet, kuid ta defineeris rahvast tõu abil. Rahvast nimetas ta "inimeste rühmaks, kes ühesuguse saatuse osalistena pärivuse ja kultuurilise üheselamise läbi on omandanud ühtlase iseloomu ja ühised kultuuri vormid. [...] Rahvuslik iseloom on *elu enese* vaotatud meie pääle; ta on bioloogiline nähtus. Nii iseloomustab rahvast bioloogiline tunnimärk" (Kruus 1915: 45). Samas aktsepteeris Kruus ka eksogeensete tegurite, s.t väliste olude mõju rahvusliku iseloomu kujunemisele. Sotsioloogilise darvinismi ja antroposotsioloogilise koolkonna esindajatele heitis ta ette tõu ületähtsustamist: ajalugu pole ainult tõuvõitlus, klassidel ja klassivõitlusel pole tõuga midagi pistmist (Kruus 1915: 42).

H a r r i M o o r a (*M. Amjärv*) vaated tõule olid lähedased H. Kruusi omadele. Ka tema mõistis tõu all "ühist algupära" kui rahvuse tunnust. "Tõuline tunnus, ehk õigemini ühine algupära, s.o. kõigilt vanemilt ja esivanemilt päritud füüsiliste ja vaimliste omaduste kompleks moodustab kõigi teiste aluse, ta peitub inimeses eneses, on talle *külge sündinud*" (Amjärv 1918: 8). Tõu kui rahvuse sisemise, bioloogilise tunnuse kõrval nimetas Moora ka teisi: keel, territoorium, riiklus, ajalugu, traditsioonid ja usk. Eriti oluliseks pidas ta keelt: "...keel määrab rahvuse" (Amjärv 1918: 9).

Tõuteooria oponentina tõusis sõja ajal esile majandusteadlane sotsiaaldemokraat-vähemlane N i k o l a i K ö s t n e r, kes Noor-Eesti viiendas albumis 1915. aastal avaldas ulatusliku ajaloolis-demograafilise uurimuse "Rahva arvu kasvamisest Eestimaal" (kirjutatud 1910. aastal üliõpilasena Moskvas). Statistikale tuginedes tõestas Köstner, et tõuomaduste ja verega ei saa seletada rahvaste erinevat iivet, olgu siis tegemist slaavi või soome tõuga, eestlaste, venelaste, lätlaste või baltisakslastega. Indogermaani või soome verel pole Baltimaade sigivuse seisukohalt mingit tähtsust. Isegi väikese Eesti piires on rahvastiku loomulik juurdekasv maakondade lõikes suuresti erinev, mis on tingitud ajalooliselt kujunenud kohalikest oludest (Köstner 1915: 33–40 jm). Rahvaarvu kasvutingimusi tuleb otsida eeskätt ühiskondlikest ja eriti majanduslikest oludest ning nende muutumisest. Rassiliste ja rahvuslike iseärasustega ega "Jumala näpuga" ei saa seletada madalat sündivust Baltimaadele Venemaaga võrreldes (Köstner 1915: 64–65, 119 jm). Köstner seadis kahtluse alla *Postimehe* ringkonna seisukoha, et iivet on võimalik tõsta ja "rahvuslikku aadrilaskmist" (väljarändamist) peatada olemasolevate talude tükkeldamisega väikekohtadeks (Köstner 1915: 105–107).

Psühhiaater, ühiskonnategelane ja publitsist J u h a n L u i g a kvalifitseeris tõuteooria "ebateaduslikuks ja ebahumaanseks" (Luiga 1934: 49). Gobineau tõuteooriat pidas ta Euroopa sõja üheks tõukejõuks (Laaman 1938: 87). Tõuteooria võimaldab saksa rahval end "valitud rahvaks" pidada, õigustab Saksa ekspansiooni ja teiste rahvaste hävitamist. Just tõuteooriale tuginev rahvuspoliitika on väikesed rahvusgrupid Saksa vaenlaseks teinud. "Selle valeteooria ja valepoliitika vilja lõikab nüüd Sak-

samaa: Saksa rahvusel — ei ole ühtegi sõpra. Kõik tunnevad: Saksamaa on kõikide vaenlane — ta on seda tegelikult ja on, mis veel tähtsam, teoreetiliselt. Saksamaa on kultuuri alustelt taganema pidanud, et seda ebateadlikku “valitud rahva” ideed läbi viia. Ta on vaimukultuuri väevõimu kultuurisse juhtinud, sellega on usu tõsise kultuuri jõusse kaotanud. Saksa militarism on usu kaotus, tal on kultuurivaenlus põhivaates. Ei ole sugugi mõeldav, et keegi mõtleja, sügavalt haritud hing väevõimu, mis militarismi aluseks, — inimesesoo edu mõjuriks peaks” (Luiga 1934: 49).

E d u a r d L a a m a n arvustas marksiste ja Villem Grünthal-Ridalat, kes ei tegevast vahet tõuõpetusele rajatud ühiskondliku ideoloogia ja loodusteaduslike tõuteooriate vahel. Ta tegi maha ka eesti aadli soetamise mõtte, sest ajalooliselt polevat seisus selektsiooni soodustanud, vaid vastupidi, on seda takistanud, säilitades “degenereeruvaid olluseid” kunstlikult. Klassiühiskonda pidas Laaman loomuliku valiku seisukohalt soodsaks, sest suurema vabaduse tingimuses “degenereeruvad ollused” deklasseeritakse õige ruttu. Kuid ka siin pole täielikku vabadust; tõu edendamisel on barjääriks grupi huvid. “Sisesoetusele” on “pööbelliku panmiksia” kõrval takistuseks individualism, isiku vaba enesemääramise õigus. Tõuideoloogia jääb aga ikka “karja-ideoloogiaks”, isik oleneb seal tegelikult hulgast. Tõu tähtsust Laaman ikkagi tunnistas: “Nagu ihutervise rike inimese hävitab, nii tõu rike rahva.” Samas ta hoiatas, et rahvas ei või “oma kaugemaid sihtisid tõuideoloogial rajada lasta” (Laaman 1915: 45–46).

Maailmasõja-ajal ilmus Eestis mitu raamatukest ja hulk kirjutisi perioodikas, milles püüti analüüsida sõja puhkemise põhjusi ja tagajärgi. “Praeguse sõja põhjused on õige suurelt osalt kahe rahvatõu Germani ja Slaavi tõu vastuolus,” kirjutab Anton Jürgenstein (Jürgenstein 1915: 2). Ka Heinrich Prants pidas sõja põhjuseks ammud vastuolu kolme suure rahvatõu: germaani, romaani ja slaavi vahel (Prants 1915a: 10, 1915b: 22). Samas ta mõnitas, et sõda ei saa üksnes tõuvõitluseks pidada, sest tähtis osa on olnud paljudel muudelgi teguritel. J. Tõnisson kirjutab, et ülemaailmse sõja põhjuseks on asjaolu, et viimase saja aasta jooksul võimsalt kasvanud saksa rahvas “oma elutungiga” Kesk-Euroopa kitsas-tesse piiridesse ära ei mahu ja katsub väevõimuga mürda avaramatesse arenemisvõimalustesse (Tõnisson 1914: 46). J. Tõnisson

kriipsutas alla saksa rahva "suurt tegujõudu" ja "ülivõimu taotlust", mis on hädaohuks Euroopa rahvastele ja Baltimaadele isegi siis, kui Saksamaa sõja kaotab (Tõnisson 1914: 49–50).

V. Ernits kõneles sõja negatiivsetest tagajärgedest rahva tervisele ja elujõule. Et sõda hävitab kõige paremad ja elujõulisemad inimesed, siis jätkavad sugu jõuetumad, bioloogiliselt alaväärtuslikud ollused, toimub vastupidine tõuvalik, nn kontraselektioon. Selle tulemusena "meie rahva nii kui nii nõrk närvi jõud langeb veel, kui selle tõstmiseks kõiki vastasjõudusid ja hügieenilisi abinõusid liikuma ei panda" (Ernits 1915b: 89). Sõjast tingitud "vastupidise tõuvaliku" näitena tõi Ernits prantsuse rahva, kes tõuteoreetikute väidete kohaselt olevat nõrk seetõttu, et Napoleon oma sõdadega hävitas parema tõulise elemendi (Ernits 1915b: 89).

Nägime, et tõuküsimusest kirjutanud eesti prominente ei huvitanud tõugude pingerida või eelistus. Neid paelus konkreetne eesti tõug rahvuse mõttes, selle omadused ja parandamisteed. Sealjuures hõlmas tõu mõiste nii rahvuse bioloogilist kui vaimset olemust. Tõuküsimus haakus esmajoones eesti rahva säilimise, tema kvantiteedi ja kvaliteedi, haritlaskonna loomevõime ja professionaalse omakultuuri probleemidega. Nende käsitlemisel löid välja iseseisvuseta väikerahva enesetunnetusest ajendatud hirmud ja kompleksid, millest ei suutnud vabaneda isegi noorestlased. Praktilises elus jäid tõutervendus ja rahva elujõu tõstmine V. Ernitsa sõnade järgi "üleüldise loiduse tõttu" ainult "ilusaiks platoonilisteks soovideks".

Kirjandus

- A a r e l a i d, Aili, E a J a n s e n 1982. *Rahva kultuurielust minevikus ja tänapäeval*. Tallinn: Eesti Raamat
- A a v i k, Johannes 1912. Germani ja Romani kultur. — *Eesti Kirjandus*, nr 2, lk 62–72
- A a v i k, Johannes 1914. Üks meie kulturalise nõrkuse põhjustest: vastupidine selektioon. — *Virmalised*, nr 27, 5. VII, lk 209–212
- A a v i k, Johannes 1915. Rahvuslik tunne Eestis. — *Rahvusküsimus I*. (Eesti Üliõpilaste Seltsi Album IX.) Toim. Villem Ernits. Jurjev: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 28–38

Tõuküsimus Eestis iseseisvuse eel

- A a v i k, Johannes 1988. *Rahvustunde nõrkusest Eestis: Eri aastate kirjutiisi*. ("Loomingu" Raamatukogu nr. 50.) Tallinn: Perioodika
- A m j ä r v, M. [= Harri Moora] 1918. *Rahvusküsimusest*. (Rahvusliku ja ühiskondliku kultuuri küsimused nr. 1.) Tartu: Eesti Noorsoo Rahvusliku Liidu Kirjastus
- E B L = *Eesti biograafiline leksikon*. 1926–1929. Tartu: Loodus
- E K B L = *Eesti kirjanduse biograafiline leksikon*. 1975. Toim. Endel Nirk ja Endel Sögel. Tallinn: Eesti Raamat
- Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat IV (1911)*. 1912. (Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused nr. 11.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus
- Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat V (1912)*. 1913. (Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused nr. 12.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus
- Eesti Kirjanikkude Seltsi "Noor-Eesti" Aastaraamat I. 1912. a.* 1913. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- E r n i t s, Villem 1915a. Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest. — *Rahvusküsimus I*. (Eesti Üliõpilaste Seltsi Album IX.) Toim. Villem Ernits. Jurjev: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 7–27
- E r n i t s, Villem 1915b. Sõda, rahvusküsimus ja rahvuskultuurilised püüded. — *Sirvilauad: Eesti rahva tähtsamat 1916*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 73–94
- G r e n z s t e i n, Ado 1894. Eesti küsimus: Sada juhtmötet rahvuse ja politika elust. (Äratrükk Olevikust.) Jurjev: Oleviku kirjastus
- G r e n z s t e i n, Ado 1898. *Politika Aabits*. (Politika kirjavara nr. 1.) Jurjev
- G r e n z s t e i n, Ado 1910. Surma ja elu küsimus II. — *Olevik*, nr 5, 14. XII
- G r e n z s t e i n, Ado 1911a. Pariisi pajatus: Minu äraandmise saladus II. — *Olevik*, nr 8, 29. I, lk 147–148
- [G r e n z s t e i n, A d o] 1911b. Oleviku aastatöö vili. — *Olevik*, nr 101, 31. XII, lk 1633–1635
- G r e n z s t e i n, Ado 1912. *Juudiküsimus*. (Oleviku kirjastus nr. 10.) Tartu
- G r ü n t h a l, Villem 1911. Mõnest kirjanduslikust küsimusest. — *Noor-Eesti*, nr 5/6, lk 413–426
- G r ü n t h a l, Villem 1913. Ranna eestlaste algupäras. — *Eesti elu*. Tallinn: Teaduse Kirjastus, lk 9–29
- J ü r g e n s t e i n, Anton 1909. "Postimehe" ajalugu. — *Postimees 1857–1907: 50-aastase kestuse mälestuseks*. Tartu, lk 1–144
- J ü r g e n s t e i n, Anton 1915. *Suur ilmasõda 1914–1915*. Tartu

- K a m p m a n n, Mihkel 1902. *Eestlase iseloom ja laad*. Jurjev (Tartu): Postimehe Kirjastus
- K e y s e r l i n g, Hermann 1911. Germanische und romanische Kultur. — *Baltische Monatschrift*. LXXI. Bd. Riga: Jonck & Polievsky, S. 1–13
- K o n g o, K. 1938. J. Tõnissoni rahvamajanduspoliitilised vaated. — *Jaan Tõnissoni töös ja võitluses: Koguteos tema seitsmekümenda sünnipäeva puhul*. Tartu: Koguteose “Jaan Tõnisson” Komitee, lk 515–542
- K r u u s b e r g, Aleksander 1916. Aadu Grenzstein (2). — *Eesti Kirjandus*, nr 12, lk 409–439
- K r u u s, Hans 1915. Rahvus ja klass. — *Rahvusküsimus I*. (Eesti Üliõpilaste Seltsi Album IX.) Toim. Villem Ernits. Jurjev: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 39–54
- K r u u s, Hans 1921. *Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina*. Tartu: Odamehe Kirjastus
- K ö s t n e r, Nikolai [1915]. Rahva arvu kasvamine Eestimaal. — *Noor-Eesti V. 1915*. Jurjev: Noor-Eesti Kirjastus, lk 33–124
- L a a m a n, Eduard 1915. Tõutervendus Eestis. — *Vaba Sõna*, nr 2, lk 40–46
- L a a m a n, Eduard 1938. *Juhan Luiga: Elu ja mõtted*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- L u i g a, Juhan 1934. *Päevamured: Artikleid, arvustusi ja vesteid II*. Toim. Friedebert Tuglas. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- P r a n t s, Heinrich 1915a. *Maailma sõda: Täielik igakülgne poliitiline kirjeldus*. Tartu: Hermanni kirjastus
- P r a n t s, Heinrich 1915b. *Millal lõpeb sõda?* Tallinn
- R e i m a n, Villem 1911. Kas kultura kosutab või hävitab. — *Eesti Kultura I*. Korrald. Villem Reiman. Tartu: Postimehe Kirjastus, lk 3–21
- R i d a l a, Villem 1913. Tõu küsimus. — *Eesti Kultura III*. Korrald. Villèm Reiman. Tartu: Postimehe Kirjastus, lk 199–363
- R u u b e l, Peeter 1918. Noor-Eesti ja poliitika. — *Kümme aastat: Noor-Eesti 1905–1915*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk 48–61
- R u u t s o o, Rein 1987. Peeter Ruubel ja “Noor-Eesti”. — *Looming*, nr 8, lk 1126–1133
- S a a l, Andres 1899. Aeg ja elu XV. — *Olevik*, nr 49, 7. XII, lk 1134–1136
- Š t e i n, Otto 1965. *Eesti kodanluse filosoofiast ja sotsioloogiast*. Tallinn: Eesti Raamat

Tõuküsimus Eestis iseseisvuse eel

- Tõnisson, Jaan 1910. Kunas on meie rahval tulevikuloostust: Mõtted, mis Jaan Tõnisson tänavuse Eesti karskuse-kongressi aeg rahva koosolekul ettekantud kõnes avaldanud. Kongressi kirjeldusest. — *Postimees*, nr 259, 13. XI
- [Tõnisson, Jaan] 1911a. Talupoja rahvus. — *Postimees*, nr 2, 4. I
- Tõnisson, Jaan 1911b. Voolud ja püüded 1911. — *Oma Maa* I. Korrald. Eduard Virgo. Tartu: Eesti Kirjastuse Ühisus *Postimees*, lk 33–52
- [Tõnisson, Jaan] 1912. Uued kavatsused põllumeeste kutsehariduse tõstmiseks. — *Postimees*, nr 203, 1. XI
- Tõnisson, Jaan 1914. Suur ilma-sõda ja Baltimaade tulevik: Ilmasõja üldine mõju rahvaste elus. — *Sirvilauad: Eesti rahva tähtsamat 1915*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 38–53
- Undusk, Jaan 1991. "Esimene Eesti juudiõgija": Ado Grenzsteini endatapp antisemitismis. — *Vikerkaar*, nr 2, lk 66–74; nr 3, lk 57–68

TOOMAS KARJAHÄRM (sünd. 1944) on lõpetanud 1970. aastal Tartu ülikooli ajaloo-osakonna; 1984. aastast ajaloodoktor, 1985. aastast professor. Oli aastail 1970–1975 Ajaloo Instituudi nooremteadur, 1975–1990 Tallinna Konservatooriumi õppejõud ja kateedrijuhataja; 1990. aastast Ajaloo Instituudi peateadur. Avaldanud töid peamiselt Eesti ja Baltimaade poliitilisest ajaloost, sh raamatuna *Eesti revolutsioonitules 1905–1907* (Tallinn: Eesti Raamat, 1975) (koos Raimo Pullatiga) ja *Ėstonskaja buržuazija, samoderžavie i dvorjanstvo v 1905–1917 gg.* (Tallinn: Ėesti Raamat, 1987). *Akadeemia* on ta avaldanud arvustused Toivo U. Rauna teose *Estonia and the Estonians* (1987) ja koguteose *Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States* (1990) kohta (nr 1, 1989, lk 179–184; nr 1, 1992, lk 171–175).

Ülo Sooster. AUTOPTREE
(1946-1949)

MASARYK — FILOSOOF JA RIIGIMEES

Leo Metsar

Meie kahekümmes sajand on jõudmas lõpule ja ajalukku läheb ta vägagi sünge mainega. Peale kahe maailmasõja, mis nõudsid ohvriks kümneid miljoneid inimesi, toimus sellel aastasajal ka humanistlike ideaalide ja demokraatia suur allakäik. Kujunesid totalitaarsed riigid eesotsas despootlike diktaatoritega, kes lähtusid põhimõttest, et riigivõimu, sisuliselt diktaatori enda võimu kindlustamiseks on kõik vahendid lubatud, ka terror, vägivald ja vale.

Kuid pole reeglit ilma erandita. Ja selle masendava ebaetiisuse taustal torkab silma üks XX sajandi kõige kõlbelisemaid riigimehi Tomáš Garrigue Masaryk, Tšehhoslovakkia Vabariigi looja ja selle esimene president aastail 1918–1935. Väikeriikidele (nende hulgas ka Eestile), mis olid tekkinud Esimese maailmasõja järel kahe impeeriumi — Vene ja Austria—Ungari — kokkuvärisemise tagajärjel, oli tollane Tšehhoslovakkia Vabariik eesotsas selle filosoofist presidendiga mitmeski mõttes eeskujuks. Viimase poolsajandi jooksul on Masarykki laimatud ning parimal juhul surnuks vaikitud niihästi meil kui ka Tšehhoslovakkias. Langes too riik ju Teise maailmasõja algul Hitleri ja pärast sõda Stalini küüntesse. Ja nondele diktaatoritele oli Masaryk — pehmelt väljendudes — täiesti vastuvõtmatu. Alles nüüd on Tšehhoslovakkias Masaryk kui sealse XX sajandi ajaloo suurmees tagasi pandud kohale, mille ta oma elu ja tööga on pälvinud. Ka meil Eestis maksab praegu meenutada Masarykki, sest nii mõnedki tema seisukohad ja arusaamad sobivad meiega poliitilisse situatsiooni.

Tomáš Masaryk sündis 7. märtsil 1850. a kutsari perekonnas Hodonínis. Administratiivselt kuulub see kant küll Lõuna-Moraavia kraisse, kuid asub nii lähedal Slovakkiale, et elanike

enamuse moodustasid siin slovakid. Nii perekonna kui külaühiskonna atmosfäär oli küllastunud katoliku usust. Ja loomulikult oli ka noor Masaryk sügavalt usklik. Kuid varsti tungisid tema hinge kahtlused. Juba keskkoolis sattus ta konflikti õpetajatega. Ühele neist ütles ta ilma pikemata: "Kes tegutseb oma veendumuste vastaselt, on närukael." Tõsine kokkupõrge oli tal ka usuõpetajaga paavsti ilmeksimatuse dogma pärast. Tollele teatas ta, et tema seda dogmat ei tunnista ja jääb endiselt vana katoliikluse pooldajaks. Kuid hiljem loobus ta ka katoliku usust ja siirdus protestantismi. Sellest hoolimata jäi ta katoliku kiriku suhtes lojaalseks, ja nõnda ongi tema kohta üteldud, et mõistus oli tal protestantlik, ent süda jäi alatiseks ema sülle. Tõendiks religioosete elamuste sügavusest on Masaryki sõnad tema habilitatsioonitööst: "Religioon lisab inimesele usku Jumalasse ja hinge surematusse kõikides olukordades, pakub talle lohutust elus ning lootust igasuguste murede puhul, ja tugevdab temas armastust inimkonna vastu, mistõttu usklik inimene on igas elusituatsioonis rõõmus, tema usk, tema veendumus ja tema meelekindlus ei kõida teda mitte ainult taeva, vaid ühtlasi ka maa ning elu külge."

Üks Masaryki varasemaid kogemusi oli teadlikuks saamine sotsiaalsest ebaõiglusest. Juba lapsena pani ta oma kõige lähemas ümbruskonnas tähele, "et isandateks on sakslased, slovakkidest talupojad on aga alandatud ja orjastatud". Sellest varajasest kogemusest võrsuski tema tugev sotsiaalne tunne.

Kui Masaryk 1874. aastal astus Viini ülikooli, olid tal juba kujunenud need kolm põhimõtet, mida ta järgis kogu elu. Ja need olid: "Teadmine on jõud", "Tõe kaudu õiguseni" ja "Mis ei põhine tõel, see ei ole iialgi suur". Ühtlasi muutus ta just siin tšehhi rahvuslaseks. Ta osales aktiivselt üliõpilaste üritustes ja oli aastatel 1874–1875 ka Tšehhi Akadeemilise Seltsi esimeheks. Kui tšehhi üliõpilased Viinis avaldasid 1876. aastal almanahhi *Zora* ("Koit"), leidis selles ka Masaryki artikkel Platoni patriotismist. Ja oma rahvuslust rõhutas ta ka sel viisil, et kirjutas oma nime nõnda: Tomáš Vlastimil Masaryk.

1876. a märtsis kaitses Masaryk väitekirja teemal "Platoni käsitus hingest" ja sai filosoofiadoktoriks.

Pärast õppevaheaega siirdus ta studiumi jätkama Leipzigi-se. Seal tutvus ta oma tulevase abikaasa Charlotte Garrigue'iga,

ameeriklannaga Brooklynist, kes õppis Leipzigi konservatooriumis. Nad abiellusid märtsis 1878 Ameerikas. Kohe pärast seda pöördusid nad tagasi Viini, kus Masaryk sama aasta novembris kaitses oma habilitatsioonitööd "Enesetapp kui moodsas tsivilisatsioonis hulgaliselt esinev nähtus". See avaldati Viinis 1881. aastal ja on tänapäevani Masaryki tähtsamaid ning võiks isegi öelda, et kõige aktuaalsemaid töid.

Aastal 1882 jagati Praha ülikool kaheks: Saksa ja Tšehhi ülikooliks. Masarykile pakuti Tšehhi ülikooli filosoofiafakulteedis professuuri. Ta võttis pakkumise vastu ja pärast õppevaheaega aastal 1882 kolis Prahasse koos perekonnaga, kes vahepeal oli kasvanud kahe lapse, Alice'i ja Herberti võrra (hiljem lisandusid veel Jan ja Olga).

Masaryki Viini-perioodist väärrib mainimist ka see, et ta osutus fenomenoloogia looja Edmund Husserli (1859–1938) esimeseks õpetajaks. Viimane on oma mälestustes kirjutanud, et Masaryk, kellega ta oli tutvunud 1876. aastal noore tudengina, oli olnud tema esimeseks mõjutajaks, äratanud temas esimesena eetilise käsituse elust ja maailmast (see oligi Husserli filosoofia põhijooneks). Tollal alanud sõprus kestis kuni Masaryki surmani, seega üle 60 aasta.

Masaryk saabus Prahasse, linna, mida ta ei tundnud ja mis ei tundnud teda. Kuid kohe pärast saabumist alustas ta energiliselt igakülgset tegevust. Peale loengute pidamise ülikoolis esines ta ettekannetega "Ameerika Daamide Klubis" (muide lisas ta ameerika kombe kohaselt pärast abiellumist enda nimele ka abikaasa oma ja hakkas oma nime kirjutama nõnda, nagu seda praegu tuntakse: Tomáš Garrigue Masaryk) ja Náprsteki Majas¹, tšehhi kultuurielu silmapaistvas keskuses. Siin sai ta tuttavaks terve hulga prominentsete isikutega, eeskätt vanatšehhide Rahvusliku Partei juhi František Ladislav Riegeriga (1818–1903).

Varsti oli Masaryk koondanud enda ümber parimad noored tšehhi teadlased. See kõrgkooli intelligentsi rühmitus kutsus enast "realistideks" ja andis välja teaduslikku ajakirja *Athenaeum*,

¹Vojtěch Náprstek (1826–1894) — tšehhi tööstur, kes asutas 1862. a Prahasse Náprsteki tööstusmuuseumi ja kultuurikeskuse koos raamatukogu ning lugemissaaliga.

mida toimetas Masaryk. Ajakiri ilmus aastail 1884–1893 ja sisaldas artikleid kõigilt teadusaladelt. 1886. aastal aga avaldati seal tõepoolest sensatsiooniline artikkel, mis vankumatute argumentide põhjal tõestas, et kuulsad Královédvorský ja Zelenohorský käsikirjad on võltsingud.²

Masarykki toetasid kirjandusteadlane Jan Gebauer (1830–1907), ajaloolane Jaroslav Goll (1846–1929) ja veel mõned tšehhi teadlased. Tema vastu aga astus välja peaaegu kogu tolleaegne tšehhi avalik arvamus: nii vanatšehhid kui ka noortšehhid³, kusjuures viimaste häälekandja *Národní Listy* korraldas Masaryki vastu lausa kampaania.

Masaryk, ustav oma kolmele põhimõttele tõe ja teadmise jõust, oli käsikirjade autentsuse ümber peetava võitluse hingeks. Ta ütles, et ilusale valele tuleb eelistada karmi tõtt, sest see viib elu edasi. Aja jooksul koondus Masaryki ümber üha rohkem inimesi, eeskätt üliõpilasi, kes olid veendunud selles, et käsikirjad on tõesti võltsingud. (Muide hiljem kinnitas seda lõplikult nende keemiline analüüs.) Ja nõnda tekkis mõte asutada oma ajaleht, mis propageeriks tšehhi poliitiliste “realistide” vaateid. See saigi teoks 1889. aasta jaanuaris, kui ilmus ajaleht *Čas* (“Aeg”).

Selle ajalehe esimene number andis Masaryki vastastele kohe hea ettekäände tema ründamiseks. Nimelt ilmus seal noore kirjan-

²Käsikirjad on saanud oma nimed leiukoha järgi. Avastati nad aastatel 1817–1818. Tegemist oli pärgamentlehtedele kirjutatud lüüriliste ning eepiliste paladega tšehhi keeles. Nende oletatav kuulumine IX–X sajandisse pidi tõendama, et juba enne keskaegset ladinakeelset poeetsiat eksisteeris tšehhikeelne kirjandus. Käsikirju peeti ehtsaks. Tegelikult olid nende autoriteks tšehhi literaadid Václav Hanka (1791–1861) ja Josef Linda (1789–1834).

³Tšehhi Rahvusliku Partei (1860–1918) liikmed; nimetus “vanatšehhid” tuli kasutusele 1874. a, kui sellest parteist eraldus radikaalne tiib (noortšehhid). Vanatšehhid taotlesid Habsburgide föderatiivsesse monarhiasse kuuluva autonoomse Tšehhia riigi loomist.

Noortšehhid taotlesid algul Austria—Ungari—Tšehhia kolmikmonarhiat. Muutunud pärast 1891. a valimisi Tšehhia tähtsaimaks parteiks, asusid nad koostööle Habsburgidega. 1918. aastal ühinesid noortšehhid teiste kodanlike parteidega Tšehhoslovakkia Rahvusdemokraatlikuks Parteiks.

duskriitiku Hubert Gordon Schaueri (1862–1892) artikkel “Meie kaks küsimust”, milles autor mõtiskles tšehhi rahva edasikestmise üle. Vastased omistasid selle artikli Masarykile ja alustasid tema vastu vihast kampaaniat. Artiklit “Meie kaks küsimust” interpreeteriti kui üleskutset kokku sulada sakslastega, kes moodustasid põlistel Tšehhia aladel umbes kolmandiku elanikkonnast, kui üleskutset enesetapuks. Masarykki sõimati enesetapu filosoofiks, vastikuks reeturiks ja alatuks närukaelaks.

Kuid kõikidest rünnakutest hoolimata pidas ajaleht *Čas* vastu ja hakkas aastast 1900 ilmuma päevalehena. Ja peagi hakkasid ka “realistid”, nagu endid kutsusid käsikirjade autentsust eitavad teadlased ja teised Masaryki pooldajad, kujunema rühmituseks, kellel oli poliitilisi ambitsioone. Nende poliitiliste “realistide” eesotsas seisis kaks Tšehhi ülikooli professorit — filosoof Masaryk ja majandusteadlane Josef Kaizl (1854–1901) — ning noor ajakirjanik Karel Kramář (1860–1937). Viimasest sai hiljem Tšehhoslovakkia Vabariigi silmapaistev poliitik.

“Realistid” astuvad poliitilisse ellu hetkel, mil vanatšehhid on juba täielikult kaotanud oma mõju tšehhi ühiskonnas ja rahva huvide esindajaks on saanud noortšehhid. “Realistid” alustavadki oma poliitilist karjääri 1891. aastal just noortšehhide saadikutena. Kaizl ja Kramář tõusevad peagi noortšehhide juhtideks, Masaryk aga loobub 1893. aastal saadikumandaadist ja pühendub tšehhi poliitilise programmi väljatöötamisele. Ajavahemikus 1895–1901 ilmus tema sulest terve seeria raamatuid, mis käsitlesid just ülalmainitud probleemi: *Tšehhi küsimus*, *Meie praegune kriis*, *Karel Havlíček*, *Sotsiaalne küsimus*, *Jan Hus* ja *Palacký tšehhi rahva idee*. 1901. a ilmus tema filosoofilisi seisukohti kokku võttev teos *Humanismi ideaalid*.

Tšehhi poliitilise programmiga oli esinenud juba XIX sajandi keskel ajaloolane František Palacký (1798–1876), kes oli teinud ettepaneku, et Austria monarhia muudetak võrdõiguslike rahvuste föderatsiooniks. Selle mõtte võttis sajandivahetusel omaks ka Masaryk, kuid ta moderniseeris ja täiendas Palacký programmi. Tunduvalt suuremat tähelepanu kui Palacký pööras Masaryk tšehhi rahvusliku programmi sotsiaalsele küljele.

Möödunud aastasaja viimane ja käesoleva sajandi esimene aastakümme tõid endaga kaasa tööstuse kiire arengu Austria—

Ungari monarhias. Eriti intensiivselt toimus see protsess Tšehhi-maal (kui hiljem tekkis Tšehhoslovakkia Vabariik, siis selgus, et endise Austria—Ungari tööstuspotentsiaalset tervenisti kolmvöörand asus uue vabariigi territooriumil). Sellega kaasnesid suured muutused ka ühiskonna struktuuris ja üldse kogu sotsiaalses elus. Kujunes moodne ühiskond uute klasside ja uute huvidega. Nende huvide kaitseks tekkis mitu parteid. Kõige vanemaks moodsa aja parteiks olid sotsiaaldemokraadid (partei asutati 1878. a). Esimese mai pühitsemine 1890. a märgistas selle partei kui poliitilise jõu mõju algust tšehhi ühiskonnas. Sotsiaaldemokraatide tegevuse kõrgperioodiks aga oli 1905. aastale järgnenud aeg, mil nende survele kehtestati Austria—Ungari monarhias üldine valimisõigus.

Selle partei kõrvale tekkis veel mitu uut erakonda, kes eksisteerisid ka hilisemas Tšehhoslovakkia Vabariigis. Kõige silmapaistvam neist oli niinimetatud agrarpartei. Muudest parteidest tuleks mainida veel Tšehhi Sotsialistlikku Partei, Rahvuslik-Demokraatlikku ja Katoliiklikku Rahvaparteid.

Noortšehhid ei adunud uute parteide tekkimise tähtsust. Nemad pidasid ikka veel oma parteid kogu Tšehhi rahva esindajaks. Seepärast Masaryk kritiseeriski neid. Ta kirjutas: “Noortšehhid ei saa veel ikka aru, kuigi nad varem seda deklareerisid, et haritud rahvas vajab tingimata mitut parteid, ja et osav ning arukas juhtiv partei tegeleb sellega, et organiseerib ja koordineerib parteide vahel rahvuse hüvanguks tehtavat tööd. Selle asemel aga ässitab *Národní Listy* üht parteid teise vastu ja lõhestab nõnda ka omaenda erakonda.”

Masarykile oli eesmärgiks pigem kogu tšehhi avaliku tegevuse sisemine ühtsus kui formaalne väline ühtekuuluvus. Oma teoses *Tšehhi küsimus* kirjutas ta: “Mina ei oota päästmist mitte üheltki erakonnalt, küll aga muutume meie võitmatuks siis, kui kõikides parteides ja klassides saavutavad ülekaalu tõelised ning mõtlevad mehed, kes ilma igasuguste kokkulepete ja nähtavate sidemeteta hakkavad tööle oma ringkonnas ühise eesmärgi nimel. Meie kui rahvas hakkame elama turvaliselt, kui valdav enamik meist võtab vaikides omaks seisukoha, mis põhineb sellel, et me hindame õiglaselt oma positsiooni maailmas ja et me anname endale õiglaselt aru selle kohta, mida ja kuidas ja kus tuleb meil kõigil tööpõllul midagi teha.”

Nõnda katsus Masaryk võita ühiskonna kõikide kihtide ausa-
te inimeste toetust. Kõige edukamalt läks see tal korda tšehhi
haritlaste noore generatsiooni juures.

Tähtis on ka Masaryki suhtumine sotsiaaldemokraatiasse. Ju-
ba 1890. aastatest peale oli ta intensiivselt käsitlenud sotsialistlik-
ku liikumist oma ajakirja *Nová Doba* ("Uus Aeg") veergudel ja
aastal 1897 pidanud ka ülikoolis loenguid sotsialismi kaasaegse-
test arenguteedest. Järgmisel aastal avaldas ta raamatu *Sotsiaalne
küsimus*, milles esitas oma seisukohad sotsialismi ja töölisliiku-
mise kohta. Ustav oma veendumusele, et võit saavutatakse ainult
kõikide parteide ja klasside ühise pingutuse tulemusena, esitas
ta oma reformikava selle eesmärgini jõudmiseks. Tšehhoslovak-
kia Sotsiaaldemokraatlikus Parteis käis parajasti võitlus vasak-
ja parempoolsete vahel. Seetõttu suhtuti ka Masaryki teosesse
erinevalt. Ühed pidasid seda sotsialismi ja töölisliikumist halvus-
tavaks, teised jälle tegelikult reaalselt arvestavaks ja kasulikuks,
sest Masaryk kaitses sotsiaaldemokraate noortšehhide rünnakute
eest ja pealegi aitas materiaalselt toetada nende ajalehte *Právo
Lidu* ("Rahva Õigus"), nii et see võis hakata ilmuma päevalehena.

Sajandivahetusel toimunud muudatused ühiskondlikus ja ma-
janduslikus elus avasid tee moodsale massiühiskonnale. Klassi-
kalisest kodanlikust liberalismist võrsunud ühiskond hakkas ka-
duma. Üha suuremad massid lülitusid poliitikasse, demokraatia
sammus tõusuteed. Kuid ühtlasi hakkasid koonduma ka reakt-
sioonilised jõud. Ja reaktsiooni iseloomulikuks tunnusmärgiks oli
antisemitism, mis tekitas esimese suure demokraatiakriisi Prant-
susmaal, traditsioonilisel vabadusemaal, Dreyfusi afääri näol.

Kuid samasugusest poliitilisest ja moraalsest kriisist ei jäänud
puutumata ka Tšehhia. 1. aprillil 1899, lihavõttepühade eelõhtul,
leiti Polnás (Lõuna-Moraavias) 19-aastase õmblejanna Anežka
Hrůzová surnukeha. Nagu selgus, oli neiu mõrvatud. Kahtlus
langes 22-aastasele Leopold Hilsnerile, kingsepasellile Polnást.
Hilsner oli juut ja antisemiidid levitasid kohe kuuldust, et tege-
mist on rituaalmõrvaga. Puhkes pöörane antisemiitlik kampaania,
Tšehhias ja Moraavias leidsid 1899. aasta suvel aset juudivasta-
sed ekstsessid. Kuigi Hilsner oli ilmselt täiesti süütu, mõisteti ta
ikkagi vangi ning tegelik mõrvar jäigi leidmata.

Skandaalsed antisemiitlikud afäärid märgitsesid demokraatia sügavat kriisi. Rahvamasside abil, keda fanaatilised demagoogid olid üles keeranud, oleksid nii ilmalik kui ka vaimulik võim läinud uuesti reaktsiooni kätte. Nõnda tähendas võitlus süütu te inimeste eest ka kriitiliselt mõtlevate ning vastutustundeliste inimeste võitlust demagoogide poolt ülesässitatud massi vastu, võitlust demokraatia eest.

Muidugi ei saanud Masaryk siin pealtvaatajaks jääda. Ta ei sekkunud kohtuprotsessi käiku, kuni arutati seda, kas Hilsner on mõrvar või mitte. Kuid kohe astus ta välja kogu oma isiksuse autoriteediga rituaalmõrva-uskumuse vastu. "Oma uurimistöö käigus sai mulle üha selgemaks ja selgemaks," kirjutas ta ajenditest, mis sundisid teda sekkuma Hilsneri afääri, "et rituaalmõrva-uskumus on otseseks süüdistuseks tšehhi rahva vastu." Oma seisukohta põhjendas ta argumentidega, et juudid on integreerunud tšehhi ühiskonda ja võitlevad selle huvide eest.

Masaryk muutus jällegi jõhkrate rünnakute märklauaks. Nationalistlikest ja klerikaalsetest ringkondadest pärinevad antisemiidid korraldasid demonstratsioone tema korteri juures ja ka loengutel. Kuid samal ajal kehtas Masaryki mehine ülesastumine antisemiitliku fanatismi vastu tegutsema demokraatlikke jõude, ja juhtus niisamuti nagu võltsitud käsikirjade puhulgi — tal õnnestus ka sedapuhku moraalselt tugevdada tšehhi ühiskonda.

1907. aastal toimusid Austrias valimised üldise valimisõiguse põhjal. Suure populaarsuse saavutanud Masaryk, valitud parlamenti, hakkas kasutama selle tribüüni Austria—Ungari välispoliitika kritiseerimiseks. Selleks oli ka tõsine põhjus: nimelt annekteeris Habsburgide monarhia aastal 1908 Bosnia ja Hertsegoviina. See tegu suurendas rahvusvahelisi pingeid ja teravdas ka monarhiasse kuuluvate slaavlaste suhteid keskvalitsusega. Viimane otsustas asja lahendada niimoodi, et andis aastal 1909 kohtu alla 53 lõunaslaavlast, süüdistades neid riigireetmises. Masaryk võttis selle süüasja uurimise enda kätte, käis Zagrebis ja Belgradis materjale kogumas ning paljastas siis parlamenditribüünilt kogu selle vandenõu, mille Austria keskvoim oli võltsdokumentide ja väljamõeldud pealekaebuste abil fabritseerinud, et õigustada oma agressiooni Serbia vastu. Selle teoga võitis ta tohutu populaarsu-

se nii Austria—Ungari kui ka välismaiste demokraatlike jõudude hulgas.

Selleks ajaks oli Masaryk jõudnud veendumusele, et Austria—Ungari monarhia ei suuda läbi teha uuestisündi, ei suuda muutuda kaasaegselt moodsaks riigiks ei majanduslikult ega kultuuriliselt. Nõnda esitas ta natuke aega enne Esimese maailmasõja puhkemist valitsusele oma seisukoha selles küsimuses: “Meie, tšehhid, oleme kultuuri poolest iseseisvad ja hakkame muutuma iseseisvaks ka majanduslikult ja finantsiliselt. Kuue miljoni suurune rahvas, majanduslikult ja kultuuriliselt iseseisev rahvas, ei rahuldu armuandide ja komplimentidega, vaid nõuab, et valitsus teeks lõpu utopistlikule ning fantastilisele plaanile luua tsentraliseeritud Austria.”

Nõnda väljendas Masaryk selgesti oma veendumust, et igal rahval — ka väikesel — on õigus enesemääramisele. Ja kui aastal 1914 puhkes Esimene maailmasõda, taipas Masaryk, et kätte on jõudnud hetk, mis esineb kord saja aasta jooksul. Kui ta oli juba 64-aastane, alustas ta kõhklematult oma elu kõige suuremat võitlust: iseseisva Tšehhoslovakkia riigi loomist. Kõigi mõjukate Tšehhi poliitikute vaikival nõusolekul emigreerus ta 1914. aasta detsembris Pariisi, kus moodustas 1916. a jaanuaris Tšehhoslovakkia Rahvusnõukogu. Masaryki kui esimehe kõrval kuulusid sellesse aseesimehena Milan Rastislav Štefánik⁴ ja sekretärina Edvard Beneš⁵.

Rahvusnõukogu propageeris Tšehhoslovakkia iseseisvust lääneliitlaste hulgas, kuid alates 1915. aastast tõmmati sellesse võitlusesse kaasa ka Ameerikasse emigreerunud tšehhid ja slovakid.

⁴Milan Rastislav Štefánik (1880–1919) — slovaki poliitik, astronoom ja Prantsuse armee kindral. Juhtivaid mehi Tšehhoslovakkia sõltumatuse eest peetud võitluses Esimese maailmasõja ajal. Organiseeris tšehhidest leegione nii Venemaal, Itaalias kui ka USAs. Tšehhoslovakkia Vabariigi esimeses valitsuses oli sõjaministriks. Hukkus lennuõnnetusel Bratislava lähedal.

⁵Edvard Beneš (1884–1948) — tšehhi poliitik, Masaryki lähim kaastöeline. Tšehhoslovakkia Vabariigi esimese valitsuse välisministrina juhtis Tšehhi delegatsiooni Versailles' rahukonverentsil 1919–1920, kus määrati kindlaks Tšehhoslovakkia territoorium ja piirid. Aastail 1935–1938 ja 1946–1948 oli ta Tšehhoslovakkia Vabariigi president.

1918. a mais saavutati Pittsburghis kohalike tšehhi ja slovaki organisatsioonide osavõtul kokkulepe luua ühine riik ja selles demokraatlikus vabariigis pidi slovakkidel olema oma administratsioon, parlament ja kohtukorraldus. Hiljem neid tingimusi siiski järjekindlalt ei järgitud, mis andis slovaki separatistidele eesotsas Hlinka rahvaparteiga võimaluse kaasa aidata Tšehhoslovakkia purustamisele 1938. aastal.

Masaryki peamiseks programmteoseks Esimese maailmasõja ajast on *Uus Euroopa*. Selles selgitab ta, milline tähtsus on Kesk- ja Ida-Euroopa väikerahvaste demokraatlikul liikumisel kogu Euroopale ja üldse inimkonnale.

Maailmasõda käsitab Masaryk kahe kontseptsiooni duellina. Keskriigid eesotsas Saksamaa ja Austria—Ungariga taotlevad püüdnud ning kitsarinnalise saksaliku natsionalismi kehtestamist kogu maailmas. Võrratult tugevam ning võidukam on aga liitriikide kontseptsioon. Siin kaitstakse demokraatliku humanismi printsiipi, mis võimaldavad tulevikus kogu inimkonnal ühineda võrdõiguslikuks tervikuks. Selle ühinemise eelduseks on aga Kesk- ja Ida-Euroopa väikerahvaste iseseisvumine. Demokraatia sise- ja välistõlgmine seos sotsiaalse õigluse ning rahvaste võrdõiguslikkusega seletabki, mispärast demokraatlikud riigid nagu USA, Inglismaa ja Prantsusmaa tunnustavad rahvaste õigust enesemääramisele. Samuti ei ole väikerahvaste iseseisvumine vastuolus üldiste arengutendentsidega. On ju muutunud pidevalt tihedamaks suhted riikide ja rahvaste vahel ja nii üksikisikutel kui ka rahvastel on otse vajalik ühineda; ka ajalugu soodustab kogu inimkonda hõlmava organisatsiooni loomist.

Liitlaste poolehoidu võitmiseks Tšehhoslovakkia iseseisvumisele asus Masaryk looma tšehhi sõjavangidest väeosi, kes võitlesid Keskriikide armeede vastu. Selleks sõitis ta 1917. a mais Venemaale ja jäi sinna kuni 1918. a märtsini. Seega võis ta vahetult kaasa elada neile murrangulistele sündmustele, mis mainitud ajavahemikul toimusid Venemaal (oma tähelepanekuid sellest perioodist on ta hiljem kasutanud teoses *Maailmarevolutsioon*, 1925). Venemaal vallandunud vägivald ning terror olid talle muidugi vastuvõtmatud.

28. oktoobril 1918 kuulutas Rahvuskomitee Prahast välja iseseisva Tšehhoslovakkia riigi. Washingtoni jõudnud Masaryk

moodustas seal ajutise valitsuse ja avaldas "Sõltumatuse deklaratsiooni". 14. novembril valiti ta uue riigi presidendiks (uuesti valiti ta sellesse ametisse veel aastail 1920, 1927 ja 1934). 1935. aastal astus ta vanaduse tõttu presidendi kohalt tagasi. Tomáš Garrigue Masaryk suri 14. septembril 1937, oma 88. eluaastal.

Masaryki tegevus Tšehhoslovakkia presidendina seitsmeteistkümne aasta vältel (ajavahemikus 1918–1935) nõuaks muidugi eri käsitlust. Siinkohal on võimalik seda ainult üsna üldiselt vaadelda.

Tšehhi poliitikud, eeskätt Palacký ja Masaryk, polnud suutnud luua harmoonilisi ja võrdõiguslikke suhteid erinevate rahvaste vahel Austria—Ungari impeeriumi territooriumil. Nüüd katsus seda teha Masaryk koos oma lähimate kaastöölistega Tšehhi riigi ajaloolisel territooriumil (hiljem liitus ka Slovakkia, nii et tekkis Tšehhoslovakkia). Ülesanne polnud kergete killast, sest uue vabariigi rahvuslik koosseis oli küllaltki mõtlemapanev: kolmeteistkümnest miljonist elanikust olid 50% tšehhid, 24% sakslased ja 18% slovakid. Kuid ometi tuli Masaryk selle ülesandega toime, nii et Esimese maailmasõja lõpul ei hakanud Habsburgide impeeriumi rusudel võimutsema kaos ning anarhia, vaid sinna kerkis igati korralik Tšehhoslovakkia Vabariik. Ka presidendina juhindus Masaryk põhimõtetest, mis ta oli omaks võtnud poliitilise karjääri algul. Ta oli autoriteet ja isiksus tänu oma eetilisele ja vaimsele üleolekule. Tegelik poliitiline võim kuulus erakondadele, nagu see demokraatlikus süsteemis on tavaline. Ja nõnda võis Masaryk Tšehhoslovakkia Vabariigi kümnendal aastapäeval, 28. oktoobril 1928, täie õigusega anda sellele perioodile järgmise hinnangu:

"Kümme aastat on vähe ajaloos, kuid palju inimese elus. Kui ma kümne aasta eest jõudsin tagasi koju, vabastatud vabariiki, siis kasutasin ma sõnu, mis kerkisid mu keelele: et see on nagu muinasjutt. Kui ma täna tagasi vaatan sellele kümnele aastale, siis ütlen ma uuesti — muinasjutt, ime. Me alustasime tühjade kätega, ilma sõjaväeta, ilma riiklike traditsioonideta, devalveerunud valuutaga, majandusliku laosega, üldise moraallangusega, dua-

lismi* pärandiga, irredentismiga omal maal, riikide vahel, mida tabasid vapustused vasakult ja paremalt: meid ahistas vahendite nappus, me olime võõrdunud valitsemisest, meil polnud suuremat tahtmist sõna kuulata, maailm peaaegu ei tundnudki meid. Ja ometi me pidasime vastu selle katsumuse ja pidasime vastu auga: me andsime oma uuendatud riigile põhiseaduse, me organiseerisime administratsiooni ja sõjaväe, tulime välja majanduslikust kitsikusest ja rahvusvahelistest konfliktidest. Meie ülesanded olid raskemad, kui me neid endile teadvustasime, ent sellest hoolimata me ehtasime üles riigi, mis pälvib usaldust välismaal ja — mis veelgi tähtsam — meie endi usaldust, meie kõikide usaldust; pärast seda kümne aasta pikkust katsumuste perioodi võime rahu-likult jätkata oma loomingulist poliitilist tööd.”

Niimoodi pidigi president kõnelema vabariigi aastapäeval, kuid realistina mõistis ta selgelt, et riigi kindlustamiseks on vaja veel väga palju teha. Umbes samal ajal vestles ta kirjanik Karel Čapekiga ja ütles, et tarvis oleks veel kakskümmendkolmkümmend aastat vastu pidada. Siis võiks kindel olla, et Tšehhoslovakkia Vabariigile on loodud tugev alus püsijäämiseks. Kuid nagu me teame, polnud Tšehhoslovakkiale neid aastakümneid antud. Järgnes pool sajandit okupatsioone ja sotsialistlikku eksperimenti; alles aastast 1989 saadi jällegi hakata jätkama sealt, kus Masaryki loodud alustelt oli kavatsatud edasi liikuda.

Rahvatarkus ütleb, et puu pikkust saab kõige täpsemini mõõta siis, kui puu on langetatud. Masaryki puhul hakkas see reegel kehtima juba enam kui poole sajandi eest, ent mingist täpsest mõõtmisest pole siiani juttugi. On ainult suur hulk üsna vastakaid arvamusi. Kas ta oli riigimehena utopist või realist? Kas oli ta filosoof või moralist? Mida arvata tema prognoosidest väikerahvaste ja -riikide suhtes tänapäeval, mil inimkonnal on olemas hoopis vastupidine kogemus: Esimese maailmasõja järel tekkinud demokraatlikud väikeriigid hävisid ju Teises maailmasõjas ja sellele järgnenud ajal? Kas tema humanistlikud ideed poliitikasse rakendatult tähendasid ainult poliitilist naiivsust? Niisuguste kü-

*Austria—Ungari keisririigis oli “dualism” poliitiline termin, mis tähendas kaksikmonarhiat. A. K.

simustega on hakatud Masaryki sünnimaal nüüd tegelema. Seal on loodud ka Tomáš Garrigue Masaryki Instituut. Niisiis Masaryki elu ja tegevuse analüüsimine ning uurimine käib, et selgitada: kes ta siis ikkagi tegelikult oli? Seni saavutatud tulemustest kokkuvõtlikult järgmist:

Masaryk polnud sünteetiline filosoof, filosoof-süstemaatik, vaid filosoof-analüütik. Tema ammutas ideid eri autoritelt, valis ja interpreteeris nende vaateid, silmas pidades enda praktilis-realistlikku hinnangut nii igapäevastele kui ka ajaloolistele sündmustele. Ta ei olnud akadeemiline filosoof, vaid keset elu seisev mõtleja, kes pidevalt kontrollib oma teoreetilisi vaateid elupraktikas.

Lääne filosoofide hulgas oli tollal väga populaarne Friedrich Nietzsche oma üliinimese ja jõu-, võimu- ning vägivallafilosoofiaga. Tema uurijad on süüdistanud Masarykki diletantismis ja piiratuses. Eriti on nad rõhutanud seda, et Nietzsche ennustus kakssada aastat kestvatest pidevatest sõdadest ja revolutsioonidest, vägivallast ja julmusest on juba täituma hakanud, samal ajal kui Masaryki ettekujutus humanistlikele ja demokraatlikele printsiipidele rajatud riikidest, mis võrdõiguslikuna austavad üksteise suveräänsust ja töötavad parema ning harmoonilisema maailma loomiseks, on täielikult läbi kukkunud. Et nendele põhimõtetele rajatud Tšehhoslovakkia ei jäänud püsima, et Teises maailmasõjas hukkusid kõik väikeriigid, mille tekkimist ta oli pidanud üldisest arengutendentsist paratamatult tulenevaks. Järelikult oli Masaryk riigimehena utopist.

Masaryki eelkirjeldatud kritiseerijatele on vastu astunud järgmiste seisukohtadega. Esiteks tähendas väikerahvaste iseseisvumine suurt tõusu nii nende majanduslikus kui ka kultuurilises elus, mis omakorda tunduvalt rikastas kogu inimkonna kultuuri. Teiseks võib harmoonilise ühiskonnani ja inimkonnani jõuda ainult humanistlike ja demokraatlike printsiipide abil. Ja kolmandaks: kuigi need väikeriigid hukkusid totalitaarsete riikide vägivalla tõttu, ei tähenda see siiski lõplikku kaotust, vaid ainult ajutist tagasilööki. Võitlus jätkub, ja nagu me praegu näeme, on jällegi võidule pääsemas Masaryki humanistlikud seisukohad. Järelikult polnud Masaryk utopist, vaid realist.

Sellised oleksid põhijoontes järeldused, mida praegu tema elust ja tööst on tehtud. Kuid nagu on ütelnud Masaryki Instituudi direktor Ivan Mucha, on selle suurmehe elu ja töö nii ulatuslik, et alles pidev uurimistegevus võib anda täielikuma pildi temast.

*

Ehkki iga võrdlus paratamatult lonkab, toob Masaryki kui riigimehe ja inimese elu vaimusilma ette meie Jaan Tõnissoni. *Similibus similia gaudet*. Et need kaks meest aga oma elus ka tegelikult kohtusid, seda tuleb küll pidada Saatuse heldeks kingituseks. Ning kui Tšehhoslovakkia Vabariigi looja oli 14. septembril 1937. a läinud Toonela teedele, pühendas Jaan Tõnisson talle artikli "Thomas Garrigue Masaryk: Isiklikke mälestusi" (*Akadeemia*, nr 4, 1937, lk 147–153)*.

Nende esimene kohtumine sai teoks 1901. aastal ülemaailmsel karskuskongressil Viinis. Jaan Tõnisson oli ainuke Eesti esindaja. Kongressist aga võttis osa üle tuhande inimese. J. Tõnisson meenutab:

"Siiski paistab kõigist kõnelejatest varsti iseäralikult silma prof. T. G. M a s a r y k . Tema väline kuju oli õieti hapravõitu; seda enam tekitas tema olemine iseäraliku vaimsuse mulje. Liigitused elastilised ja elavad, kuid mitte rahutud. Avar otsaesine, välkuvad silmad, vaade tõsine, aga sõbralik. Nägu piiratud lüheldasest habemest. Kogu tema olemisest hoovas vastu harukordse intelligentsuse ja kultuursuse tunne. Kuulsid sa teda kõnelevat, siis ei puudunud tema sõnadel soojus; ometi oli kõne üldine elevus karge.

*Täiendavalt võiks lisada, et peale arvukate ajakirja- ning ajaleheartiklite ilmus Eesti ajal ka kaks T. G. Masarykile pühendatud raamatut. 1935. aastal avaldas Bernhard Linde sarja "Tähtsad mehed ja naised" alustusena teose *Thomas Garrigue Masaryk: Tšehhoslovakkia Vabariigi presidendi elu ja töö* (Tallinn: Varak, 77 lk, 20 pilti), mis algab samuti B. Linde isikliku mälestusega ühisest rongisõidust läbi mässava Venemaa 1917. aastal. Ning 1937. aastal ilmus memuaaridesarjas "Marseljeesist Internatsionaalini" T. G. Masaryki autobiograafia *Masaryk jutustab oma elust: Kõnelused K. Č(apeki)ga* (Tartu: k./ü. "Loodus", 312 lk, 6 pilti) M. Araku tõlkes ja Jüri Uluotsa eessõnaga. J. I.

Masaryk

Kongressi juhatuse tegelased kohtlesid prof. Masaryk'i nähtava tähelepanu ja lugupidamisega. Nagu minule hiljem kinnitasid Austria sakslasedki, nimetati prof. Masaryk'i üldiselt "der gebildetste Czech."

Kongressi jooksul need kaks meest tutvusid ja Masaryk kutsus Jaan Tõnissoni endale Prahasse külla. Viimane sõitiski sinna.

"Prof. Masaryk võttis mind Prahast vastu sõbraliku soojusega.

Juba Wiinis oli meil kõnet olnud sellest, kuidas tšehhi ja eesti rahvad ühesuguste raskuste ja ohtude all kannatavad. Nüüd arutasime põhjalikumalt meie rahvaste praegust olukorda ja tuleviku võimalusi."

[---]

"Lahkudes prof. Masaryk'i päikesepaistesest kodust võtsin mina kaasa kõige paremad muljed ja mälestused "kõige haritumast tšehhist", tema isiksusest ja mõttemaailmast.

Et ka prof. Masaryk sõbralikult mõtles meie tutvusele, võisin sellest näha, et tema saatis minule hiljem Tartu sõbraliku pühendusega oma trükisilmuvaid töid."

[---]

"Isiklikud mälestused Th. G. Masarykist ei ole aga 36 aasta jooksul mitte kustunud; nii sügavalt mõjus minusse mees ja tema isiksus, kellest pidi saama iseseisva Tšehhi riigi looja ning oma rahva armastusest ja austusest kantud demokraatlik juht rahvusvahelise tähtsusega.

Niihästi tema gigantlik võitlus iseseisva Tšehhi riigi loomisel, kui ka filosoofi suveräänne objektiivsus, õiglus ja lojaalsus rahva õiguste vastu Tšehhoslovakkia vabariigi juhtimisel saavad meile õieti mõistetavaks, kui ligemalt silmas pidada Vabastaja-Presidendi kõlbla isiku suurust ja aulust.

Nõnda seisatavad Thomas Garrigue Masaryk'i mälestuse ees auktuses inim põlvned veel kauges tulevikus, kus on ammu mattunud unustuse tolmu alla kõik autoritaarsed juhid ja isehakanud võimutsejad, kes peavad endid kartlikult varjama oma rahva eest kuulikindlate klaaside taga, sest et nemad ei suuda oma tahet ega jõudu rakendada selle teenistusesse, mida nõuab õigus, tõde ja üldine hääl.

Tartus, 27. sept. 1937."

LEO METSAR (sünd. 1924), kirjanik, ajaloolane, tõlkija eriti tšehhi ja slovaki keelest. Lõpetas TRÜ 1948. a arheoloogina, 1963. aastast vabakutseline literaat.

TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK
1876. AASTAL

MAAILMAREVOLUTSIOON

55. peatükk: Bolševism ja kommunism põhimõtteliselt

Tomáš Garrigue Masaryk

Tõlkinud Leo Metsar

Tol perioodil, nagu öeldud, oli bolševism mulle eeskätt sõjaliseks probleemiks, nimelt selles mõttes, kuidas ta suhtub meie armeesse;¹ kuid loomulikult jälgisin ma bolševistlikku liikumist ka sotsioloogilise huviga. Ma olin juba ammu hakanud silma peal hoidma sotsialistlikel ja töölisliikumistel kogu Euroopas ja meil kodus ning nõnda kujunes ka minu marksismikriitika. Venemaa uurimisega tegeldes olen ma Lenini kurssi jälginud päris algusest peale; sõja ajal Petrogradis² oli mul võimalus jälgida tema revolutsioonilise propaganda algust. Siis elasin ma bolševistliku režiimi all peaaegu pool aastat, nägin selle režiimi sündi ja arenemist.

Siin pole koht bolševismi käsitlemiseks; räägin sellest ainult niipalju, kui on vaja minu edasise pajatuse jaoks; minu seisukoht bolševike suhtes on valmistanud inimestele küllalt palju peavalu, niisiis katsun mainitud põhjusel oma seisukohta selgitada.

Světová revoluce: Kapitola 55. (Přestikujeme v původní jazykové úpravě z vydání v Čínu a Orbisu v Praze 1925). — Kmen: Týdeník českých spisovatelů. 1. března, 1990, str. 5.

¹Kõne all on Esimese maailmasõja periood 1914–1918. Austria—Ungari tšehhi ja slovaki päritoluga sõjavangidest moodustati Venemaal armee, mis sattus Vene kodusõja keerisesse. (*Tõlk. ja toim. märkused.*)

²1917. aasta maikuuks.

Printsiipiaalselt ei pea ma kommunismi sotsiaalseks ega sotsialistlikuks ideaaliks, juhul kui kommunismi all mõistetakse absoluutset majanduslikku ja sotsiaalset võrdsust. Ühiskonna poliitilist ja sotsiaalset normaalolukorda pole võimalik saavutada ilma tugeva individualismiga, see tähendab, ilma üksikisikute vaba initsiatiiviga, seega on vaja sellist režiimi, mis võimaldab arenda indiviididel, keda loodus on nii füüsiliste kui vaimsete võimetega ebavõrdselt varustanud. Indiviidide olukord ühiskonnas on ebavõrdne, ühiskondlik miljöögi on ebavõrdne; üksikisik oskab kõige paremini ära kasutada omaenda jõudusid ja ka oma miljöö jõudusid omaenda arusaamade järgi; ent kui inimese üle otsustab teine inimene ja kui ta teda juhib, siis on olemas oht, et juhitava kõiki jõude ei kasutata ära vajalikul määral ning täielikult. Seda on näha kõikjal, ka kõigis valitsusvormides, kus on kujunenud äärmiselt tugev tsentralism; ja just tsentralistlik kommunism ongi. Ja eriti jäik on bolševistlik tsentralism; see on abstraktne režiim, teesist dedutseeritud ja vägivallaga teoks tehtud: bolševism on üksikisiku ja tema abiliste absolutistlik diktatuur; bolševism on ilmeksimatu ja inkvisiitorlik ning just seepärast pole tal mitte midagi ühist teaduse ja teadusliku filosoofiaga; teadus nii nagu demokraatiagi on ilma vabaduseta võimatu.

Mina pean järjekindlalt ning õiglaselt teoks tehtud demokraatiat — mitte ainult poliitilist, vaid ka majanduslikku ja sotsiaalset demokraatiat — ühiskonna seisundiks meie ajal ja kohandatud kujul, nagu soovitakse, ka üsna kaua tulevikus. Kapitalismi majanduslik ning sotsiaalne režiim on oma ühekülgsuses ebatäiuslik; kapitalism võimaldab küll paljudele — mitte kõigile! — individuaalse initsiatiivi, ettevõtlikkuse ja loomevõime, kuid loodud väärtuste omastamine ei toimu tootmisvõimsustest olenevalt, vaid reeglite järgi, mis võimaldavad omastada võrast tööd ja selle vilju. Praktiline demokraatia tähendab taluvat ebavõrdsust, kõige pisemat ning pidevalt vähenevat ebavõrdsust. Muidugi on seda kerge ütelda; kuid seda võib teoks teha väga mitut moodi. Seepärast võib ka kommunistlikke süsteeme olla väga palju.

Seda kõike õpetab meile ka Vene eksperiment, selle kiire areng ja suured muudatused.

Aastal 1917 ei pidanud Lenin silmas sugugi kommunismi põhimõtete ja ideaalide teostamist Venemaal, vaid Venemaa kasutamist selleks, et neid ideaale teoks teha või vähemalt seda Euroopas kiirendada. Sellest kui oma seisukohast rääkis Lenin sageli; kuid

ta eksis, sest tema arvamus ei pidanud paika ei Euroopa ega Venemaa olukorra hindamisel. Tema ajaloo filosoofia oli ekslik. Juba Marx ja Engels olid eksinud oma ootustes ja ennustustes definiitvise revolutsiooni suhtes; Lenin ja tema pooldajad ei lasknud end sellest kohutada ja ootasid jällegi sotsiaalsel revolutsiooni. Millal? Kus?

Mida Marx Feuerbachi järgi nimetab religioosseks antropomorfismiks, see kehtib ka sotsiaalses ja poliitilises sfääris: inimene ei piirdu ainult taeva loomisega omaenda näo järgi, vaid ta loob samuti ka maapealse tuleviku. Venelased pole suutelised teoks tegema marksistlikku kommunismi; tervikuna on nad veel liiga ebakultuursed ja tsarismist rikutud, et mõista ja rakendada Marxi seisukohti kommunismi kui pika ajaloolise protsessi definiitvise staadiumi suhtes. See, mida Lenin ja tema pooldajad on ellu viinud, ei saanudki kommunism olla, siin oli tegemist kõigest kommunistlike pisiasjadega; süsteemina oli see primitiivne kapitalism (agraarne) ja primitiivne sotsialism primitiivse riigi järelevalve all, kusjuures see riik oli tekkinud anarhistlikest rühmitustest, kes olid välja langenud tsaristlikust, samuti primitiivsest tsentralismist. Vene primitivism üldse — kirjaoskamata talupoegade mass, kes elas üsna isoleeritult oma külates, kommunikatsioonide nappus, sõjaväe ja bürokraatia allakäik kaotatud sõja tagajärjel, tsaristliku tsesaropapismi kokkuvarisemine, parteide ja seisuste nõutus — see kõik võimaldas bolševistlikul isehakanul teostada riigipöörde mõlemas pealinnas ja võimule tulla tühisel, kuid organiseeritud vähemusel.

Sotsiaalse ja poliitilise antropomorfismi puudusi ja vajakajäämisi oli näha kõikjal; vastutavatele kohtadele halduses ja sõjaväes said enamasti noored, kogenematud ja erihariduseta inimesed. Paremad neist püüdsid oma ülesannetega mingil moel toime tulla; nad otsisid ja leidsid seda, mis oli ennegi olemas ja ammugi tuntud; kuid paljud lihtsalt kuritarvitasid oma positsiooni ja kasutasid seda oma isiklike huvides. Kes alles peab hakkama numbreid ja rehkendamist õppima, see ei saa kasutada oma töös integraalarvutust. Kui Lenin ise nii sageli tunnistab, et ta teeb vigu ja et ta peab õppima, siis sisaldab see endas tüki vene ausust, ent ühtlasi ka kaebust: mitte üheski valdkonnas, olgu tegemist halduse või poliitikaga, ei tule tänapäeval uuesti ja iseseisvalt leiutada aabitsatõdesid. Loendamatud improvisatsioonid oma süsteemituks on loonud bolševistliku süsteemi. Poolharitud bolševistlik

süsteem on halvem kui lausharimatu. Bolševistlik diktatuur võrsus ebakriitilisest, täiesti ebateaduslikust ilmeksimatusest; režiim, mis kardab kriitikat ja mõtleivate inimeste arvamusi, on *eo ipso* talumatu.

Kultuursuse nappus, see eriline primitivism, ilmneb ka jõhkruuses, millega ametlikult suhtutakse niinimetatud moodsasse kunsti.

Ka halduses maksis end kätte ebaõige marksistlik seisukoht riigi ideoloogia suhtes, sest marksistid pole riigi organisatsioonile ning haldusele iialgi küllaldaselt tähelepanu pööranud, vaid nad on peatuma jäänud anarhismil (astatismil) ja pannud rõhku majandussuhete absoluutsele primaarsusele (ökonoomiline ehk ajalooline materialism). Mainitud marksistlik materialism sobis vene passiivsusega — ei tarvitsenud *ex thesi* millegi muu kui ainult leiva pärast muretseda! Kuid riik, kirjandus, teadus, filosoofia, kool ja kasvatus, rahva tervis ja kõlblus, ühesõnaga: kogu vaimne kultuur ei ole ju antud majandussuhetega, see tuleb nende kõrval välja töötada; ja kultuur tagab ning võimaldab ka majandusliku arengu ja — leiva.

Venelased ja ka bolševikud on oma tsarismi lapsed; see on neid kasvatanud ja kujundanud aastasadu. Nad suutsid vabaneda tsaarist, kuid nad ei vabanenud tsarismist. Neil on seljas tsaarimunder, kuigi nad kannavad seda pahupidi pööratult, ent venelane oskab kanda pahupidi pööratult, nagu teada, isegi saapaid.

Bolševikud rakendasid pikaajalist "põrandaalust" taktikat, nagu nad seda nimetasid; nad polnud ette valmistanud positiivse revolutsioonilise administratsiooni loomiseks, nad suutsid teha ainult negatiivset revolutsiooni. Negatiivset selles mõttes, et oma ühekülguses, kitsarinnalisuses ja ebakultuursuses hävitasid nad paljugi täiesti tarbetult. Eriti heidan ma neile ette seda, et täielikult tsarismi jäljendades hävitasid nad tohutult elusid. Barbaarsuse aste ilmneb kõikjal sellestki, kuidas inimesed ei oska säästa enda ja oma ligimeste elu. Sellele, kuidas bolševikud intelligentsi hävitasid, leidub hoiatav paralleel Rooma impeeriumi ajast, mil keiser Severus laskis hävitada iidseid rooma perekondi, eriti just senaatorlikke; sellega saavutas ta riigi ja halduse barbaaristumise ja kiirendas ühtlasi impeeriumi allakäiku. Muide leiab ajaloolane näiteid lähemalt — Venemaalt, Ivan Julma või veel enam Stenka Razini näol...

Bolševism sobib palju paremini Bakunini kui Marxiga; ja Marxi järgib ta peamiselt selles, mida too oli loonud oma esi-

mesel perioodil kuni 1848. aasta revolutsioonini, mil ta polnud veel oma sotsialismi välja töötanud.

Bakunini võiksid bolševikud rahulikult omaks võtta tema je-suiitluse ja machiavellismi tõttu. Temast on alguse saanud neile harjumuspärane vandeseltslaslik salatsemine ning võimu ja dik-tatuuri taotlemine; haarata võim ja hoida seda kui silmatera iga hinna eest; kes usub, et ta on saavutanud arengu kõige kõrgema definitiivse astme, et tal on kogu ühiskondlikust korrast eksimatu arusaamine, ja ta lakkab töötamast progressi ja täiustumise nimel ja tema peamiseks ning ainsaks mureks on oma positsiooni ning võimu säilitamine. Nõnda sündis katoliiklusega reformatsiooni ajal, kui tekkisid inkvisitsioon ja vastureformatsioon, nõnda sün-nib ka Venemaal.

Bolševikud tundsid vähe — Venemaad! Tsarism sundis neid elama välismaal ja seepärast olid nad Venemaast võõrdunud; ma ei ütle, et nad tundsid Läänt paremini, suletud rühmitusena ei tundnud nad sedagi. Läänt tundsid nad ainult sel määral, et see tekitas neis huvi ja et nad tegid sellest mõõdupuu Venemaa jaoks. Uskudes, et sotsiaalne revolutsioon puhkeb ka Läänes, ja varem kui Venemaal, pühendusid nad propagandale Läänes sellisel mäa-ral, et pöörasid Venemaal valitsevatele tingimustele ainult põgusat tähelepanu. Selleks propagandaks kulutasid nad suhteliselt suuri summasid. Ühesõnaga — bolševistlik poliitika on ekstensiiv-ne, mitte intensiivne, ekstensiivne nii sisemiselt kui ka väliselt. Läbinisti primitiivne, ütlen ma.

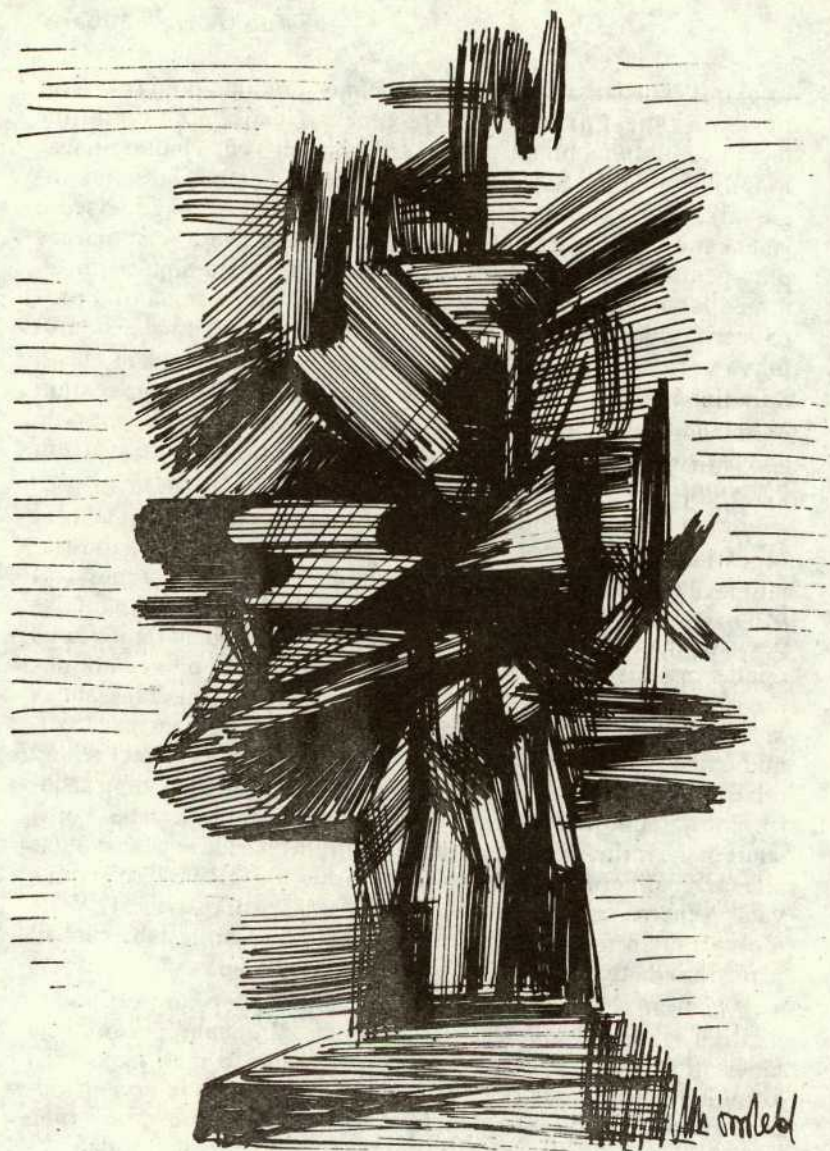
Vene bolševism pole mitte raasugi identne kommunismiga; see on parimal juhul sotsialism ja riigikapitalism. Seniste kogemus-te põhjal on tõeliselt püsiv kommunism võimalik ainult eetilisel ja religioosel baasil, on võimalik ainult sõprade keskel, kuid ühiskonnast, mis oleks organiseeritud sõbralikult — sümpaatia alusel — oleme meie kõik kaugel. Kommunistlikud eksperimen-did õnnestuvad revolutsiooni alguses, üürikase entusiasmi ajal, ent hiljem, kui entusiasm peab end õigustama igapäevases elus, käivad need eksperimendid alla ja degenereeruvad.

Lenini režiimi valmistasid ette Kerenski ja juba Ajutine Va-litsus; nii Ajutise Valitsuse kui ka Kerenski puhul ilmnas, et nad pole võimelised valitsema, ja peale selle lubasid nad andetutel ning halbadel inimestel väga aktiivselt tegutseda. Lenin jätkas seda suunda. Pinnase selleks oli ette valmistanud intelligents oma anarhistliku tegevusega alates aastast 1906; tollal ei taibanud

isegi mittesotsialistlikud parteid, et pärast revolutsiooni ja konstitutsiooni kättevõitmist, ehkki too oli ebatäiuslik, peab poliitiline tegevus muutuma positiivsemaks. Lenin oli vene ebaloogilisuse loogiline tulemus. Saksa plommitud vagunid etendasid selles väga väikest osa. Lenin haaras võimu Venemaal nii nagu teisedki isehakanud enne teda — isehakanud moodustavad Vene ajaloos pika peatüki. Lenin kasutas agitatsiooniliselt ära sõjaväsimust, armee lagunemist ja igatsust oma maatüki järele, mida olid propageerinud kõik sotsialistlikud ja liberaalsed suunad alates talurahva vabastamisest aastal 1862. Talupojad võtsid endale maad, kommunismist polnud neil õrna aimugi, ent talupojad — see ongi Venemaa. Pole õige ette heita, et Lenin ja tema eksperiment pole venelikud; on küll, on täiesti venelikud; ka nõukogude süsteem on primitiivse vene kogukonna ja artelli laiendamine.

Kuigi Lenini režiim pole loonud kommunismi ja kuigi tal olid ja on suured puudused ja vead, ei tähenda see, et see pahe poleks teinud Venemaale ja eriti vene talurahva massile ka mõndagi head. Bolševism on sütitanud vabadusiha, eriti on kasvanud talupoegade teadvus omaenda suutlikkusest, ja kõikideni on jõudnud õpetus organisatsiooni suutlikkusest, kinnistunud on veendumus töö ja töökuse vajadusest (Lenin ise ja paljud juhid on selles suhtes heaks eeskujuks); linnaelanike ja intelligentsi hulgas on maad võtnud (rousseaulik) lihtsusetaotlus. Bolševismi neid ja veel teisigi relatiivselt häid omadusi peab Vene arengu õiglane ning asjalik jälgija nentima. Seevastu on suureks ja minu arvates kõige suuremaks miinuseks moraalne laostumine, hariduse ja kasvatuse allakäik, kõlbeline ja kultuuriline anarhia üldse. Tõsi küll, miks vajab Venemaa nii vägivaldset äratamist tsaristlikust unest? Selle üle mõlgutab mõtteid igauks, kes Venemaad armastab; eeskätt peaksid seda tegema tsarismi ja kiriku pooldajad.

Ma lisan, et see, mida ma siin ütlen, käib peamiselt bolševistliku režiimi esimese perioodi kohta: järgnenud perioodil ja tänaseni on see režiim edasi arenenud ja püüab igati teoks teha kommunismi. Muidugi heaolu arvel. Mis puutub interventsioonipoliitikasse ja üldse kogu poliitikasse Venemaa suhtes, siis olen ma ikka igasuguse interventsiooni vastu: bolševism tähendab Venemaa sisekriisi — seda ei saa ravida sekkumisega väljastpoolt. Tõsi küll, bolševikud toetavad neid interventsioonipüüdeid, sest nad taotlevad nii innukalt tunnustust *de iure* — kodanlaste poolt!

Ülos Sooster. JOON RUUMIS. VIII
(1961)

PARIISI ETTEKANDED

Edmund Husserl

Tõlkinud Ülo Matjus

Võimalus kõnelda selles prantsuse teaduse auväärse paigas¹ uue fenomenoloogia üle täidab mind erilistel põhjustel rõõmuga. Sest ükski mineviku filosoof ei ole fenomenoloogia mõtet nõnda otsustavalt mõjutanud kui Prantsusmaa suurim mõtleja René Descartes. Fenomenoloogia peab teda austama oma päristise esiisana. Olgu selgesti üteldud, et Cartesiuse meditatsioonide uurimine mõjutas kujuneva fenomenoloogia ümberkujundamist täiesti otseselt ning andis talle sellesama mõttevormi, mis on tal nüüd ja mis peaaegu et lubab teda nimetada uueks kartesianismiks, 20. sajandi kartesianismiks.

Selles olukorras tohin ma küllap ette olla kindel Teie osaluses, kui ma alustan *Meditationes de prima philosophia*² nende motiividega, millel on õigus, nagu ma usun, igavikulisele tähendusele,

Pariser Vorträge. — HUSSERLIANA: Edmund Husserl, *Gesammelte Werke*. Bd. I: *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*. Hrsg. von S. Strasser. Den Haag: Martinus Nijhoff Publishers B. V., 1950, S. 3–39.

On säilitatud tõlkija keelepruuk. Toim.

¹Oma Pariisi ettekanded pidas Edmund Husserl 1929. aastal Sorbonne'i ülikooli kuulderuumis *Amphithéâtre Descartes* (Descartes'i Amfi-teater). Siin ja edaspidi tõlkija märkused. Toim.

²René Descartes (1596–1650) avaldas oma metafüüsilise peateose *Meditationes de prima philosophia, in qua Dei existentia et animae immortalitas demonstrantur* (Meditatsioonid esimese filosoofia üle, milles tõendatakse Jumala eksistents ja hinge surematus) 1641. aastal Pariisis. R. Descartes'i poolt heaks kiidetud tõlge prantsuse keelde järgnes 1647. aastal. Teos on pühendatud Pariisi ülikooli pühale usuteaduskonnale Sorbonne'is.

ja kui ma sellele järgnevalt tunnusmärgitsen seda ümberkujundust ja vastkujundust, milles saab alguse fenomenoloogilise meetodi ja problemaatika pärisomasus.

Iga algaja filosoofias tunneb seda meditatsioonide märkimisväärtset mõtet. Nende siht on, nagu me mäletame, filosoofia täielik reform, selles on kätketud kõigi teaduste oma. Sest nad on ainult selle ühe universaalse teaduse, filosoofia iseseisvusetud liikmed. Ainult nende süstemaatilises ühtsuses võib nad tuua ehtsale ratsionaalsusele, mis neil — nõnda nagu nad on siiani kasvanud — puudub. Läheb tarvis radikaalset uusehitust, mis *rahuldab* filosoofia ideed *teaduste universaalse ühtsuse*na ühtsuses *absoluutselt ratsionaalse põhjendusega*. See uusehituse nõue leiab Descartes'i puhul väljenduse subjektiivselt pööratud filosoofias. See subjektiivne pööre teostub kahes astmes.

Esiteks: igaüks, kes tõsiselt tahab filosoof olla, peab ükskord elus endasse tõmbuma ning iseendas proovima kõiki etteantud teadusi ümber lükata ja neid uuesti üles ehitada. Filosoofia on filosoferija täiesti isiklik asi. Tegemist on *filosoferija sapientia universalis*'ega,³ see tähendab: *ta* universaalsesse püüdleva teadmiseaga — aga ehtsa teadusliku teadmiseaga, mille eest *ta* võib algusest peale igal sammul absoluutselt vastutada *ta* absoluutselt silmanähtavatelt alustelt. Ehtsaks filosoofiks võin ma saada ainult oma vaba otsuse teel tahta elada selle sihi suunas. Olen ma selle kasuks otsustanud, järelikult valinud alguse absoluutsest vaesusest lähtudes ning ümberlökkamise, siis on loomulikult esimene asi meeliskleda, kuidas võiksin ma leida absoluutselt kindla alguse ning edasimineku meetodi seal, kus mul puudub mis tahes tugi etteantud teaduselt. Cartesiuse meditatsioonid ei ole niisiis mitte filosoof Descartes'i era-asi, vaid iga vastselt algava filosoofi vältimatute meditatsioonide algpilt ülepea.

Kui me pöördume nüüd meditatsioonide meile tänastele nii võõrastava sisu poole, siis sünnib selles peagi *tagasimineku filosoferiva ego'ni* teises ja sügavamas mõttes. See on tuttav ephhi-

³Lad. k universaalne tarkus.

tegev tagasimineku puhaste *cogitatio*'te⁴ *ego*'ni. See on *ego*,⁵ mis leiab enda ainsa apodiktiliselt tõsikindla olevana eest, sellal kui ta asetab maailma olemasolu võimaliku kahtluse eest kaitsmatuna väljapoole kehtivust.

See *ego* viib nüüd esialgu täide tõsiselt solipsistliku filosoofeerimise. Ta otsib apodiktiliselt tõsikindlaid teid, millel objektiivne välisus laseb endal avaneda puhtas sisesuses. See sünnib Descartes'il sel tavalisel viisil, et esialgu avatakse jumala eksistents ja *veracitas*⁶ ning siis nende abil objektiivne loodus, substantside dualism, lühidalt — positiivsete teaduste objektiivne pinnas ja need teadused ise. Kõik järeldusviisid leiavad aset säärase printsiipi juhtnööri pidi, mis on immanentsed, *ego*'le sünnipäraseid.

Niipalju Descartes'ist. Nüüd me küsime: kas õigupoolest maksab kriitiliselt ajada nende mõtete igavikulise tähenduse jälgi. On nad kohased pakkumaks meie aega elustavaid jõude?

Igal juhul paneb mõtlema see, et positiivsed teadused, mis ometi nende meditatsioonide läbi peaksid kogema absoluutselt ratsionaalset põhjendust, on sellest nõnda vähe hoolinud. Igatahes meie ajal tunnevad nad ennast — hoolimata hiilgavast arengust kolme sajandi jooksul — oma aluste ebaselguse pärast väga pärsitult. Aga ometi ei tule neile põhimõistelisuse ümberkujundamisel pähe tagasi haarata Cartesiusse meditatsioonide järele.

Teiselt poolt on ometi kaalukas see, et meditatsioonid on filosoofias täiesti ainulises mõttes epohhi teinud — ja just nimelt oma tagasimineku *ego cogito*'ni.⁷ Descartes inaugureerib tegelikult täiesti uuelaadse filosoofia. See võtab kogu oma stiili muutes

⁴*cogitatio*'t on eesti ja teistesse keeltesse tõlgitud *mõtlemisena*, kui gi R. Descartes tarvitab seda sõna avaraimas tähenduses teadvuse mis tahes *actus*'ena. Filosoofia-ajaloolises arutluses jääb *cogitare* koos muutevormidega ja tuletistega harilikult — nagu E. Husserlil ja meilgi — tõlkimata. Eesti keeli oleks võõrsõnalise vastena mõeldav koguni *kogiteerima*.

⁵Lad. k *mina*. E. Husserl ei erista ladinakeelset *ego*'t muust kirjapildist kaldkirjaliselt, nagu tõlkes eesti keelde tehtud kõikjal tsitaatsõnana võõrkeelest.

⁶Lad. k (jumala) *tōsus/tōelisuus*. R. Descartes'i arutluse kohaselt (vt *Meditationes...*) järeldub see jumala täiuslikkusest.

⁷Lad. k *ma mõtlen*. Vt ka märkus 4.

radikaalse pöörde naiivse objektivismi poole *transsendentaalses subjektivismis*, mis üha uute ja ometi üha ebapiisavate katsetega püüdleb puhta lõppkuju poole. Kas ei peaks järelikult see kestev tendents endas mitte igavikulist mõtet kandma, meie tarvis suurt, ajaloo enda poolt meile pandud ülesannet, mille kallal me kõik oleme kutsutud kaasa töötama?

Kaasaegse filosoofia killustatus oma väsimatus toimekuses pakub meile mõtlemist. Kas ei ole see sellele tagasiviidav, et Descartes'i meditatsioonidest kiirguvad tõukejõud on killustatuses kaotanud oma algupärase elavuse? Kas ei peaks ainuke viljakas renessanss olema see, mis need meditatsioonid taas üles äratab — mitte et neid üle võtta, vaid et kõige esiteks avada nende radikalismi sügavaim mõte tagasiminekus *ego cogito*'le ning sealt võrsuvad igavikulised väärtused?

Igal juhul märgitseb ennast sellega tee, mis on viinud transsendentaalse fenomenoloogiani.

Tallakem seda teed nüüd üheskoos. Radikaalselt algavate filosoofidena viigem meditatsioonid kartesiaanlikult täide, loomulikult vanakartesiaanlike meditatsioonide pidevas kriitilises ümberkujundamises. Mis nendes oli vaid algeks eos, see peab viidama vabasse puhkemisse.

Niisiis me alustame — igaüks iseenda tarvis ja iseendas — otsusega asetada kõik meile etteantud teadused väljapoole kehtivust. Descartes'i juhtivast teaduse absoluutse põhjendamise sihist ei lasse me lahti, aga esialgu ei peaks isegi mitte prejudiitsina eeldama ta võimalust. Nii piirdume sellega, et ümber asetuda teaduste tegemisse ning sealt võtta nende teaduslikkuse ideaal sellena, mille poole ta, mille poole teadus püüdleb. Teaduse äranägemist pidi ei pea tegelikult teaduslikuna kehtima miski, mis ei ole põhjendatud täieliku evidentsiga, s.t ei ole tõendatav *tagasiminekuga asjadele ja asjalugudele endile algupärasest kogemusest ja äranägemisest*. Sellest juhutatult teeme meie, algavad filosoofid, oma printsipiibiks langetada otsustusi ainult evidentsis ja evidentsi ennast kriitiliselt järele kontrollida, ka seda endastmõista jällegi evidentsis. Kui me oleme algul teadused asetanud väljapoole kehtivust, siis asume teaduseelses elus — ning ka selles ei ole ju puudust evidentsidest, ei vahetutest ega vahendatutest. Esialgu on meil ainult see ega midagi muud.

Sealt tuleneb meile esimene küsimus: kas me suudame näidata vahetuid ja apodiktilisi evidentsse — ning nimelt iseendast esimesi, s.t sääraseid, mis vältimatult peavad eelnema kõigile muudele evidentsidele?

Sellal kui me mediteerides seda küsimust seirame, paistab enast kõigepealt kõigist evidentsidest tõesti iseendast esimesena ja apodiktilisena pakkuvat maailma eksistentsi oma. Maailma kohta käivad kõik teadused ning tegev elu juba enne neid. *Kõigest eespool on endastmõistetav maailma olemasolu* [das Dasein der Welt] — niivõrd, et mitte keegi ei suuda mõteldagi sellele, et seda ühe lausega selgesti välja ütelda. Meil on ometi olemas pidev maailmakogemus, milles see maailm seisab meil alatasa ja küsitamatult silma ees. Aga kas on see kogemuslik evidents ta endastmõistetavusest hoolimata tõepoolest apodiktiline ning kas ta on tõepoolest see iseendast esimene, kõigile muudele eelnev? Me peame mõlemat eitama. Kas ei osutu üksikult võttes mõnigi asi meeltepetteks? Kas ei tule mitte ette, et isegi terve, ühtselt ülevaatlik kogemusseos kaotab väärtuse, osutudes vaid unenäoks? Descartes'i katset tuua meelelise kogemuse väga põgusa kriitika najal "üht" tõendit maailma mitte-olemise mõteldavuse kasuks, ehkki ta olevat pidevalt kogetav, ei saa me arvesse võtta. Me võtame omaks ainult niipalju, et kogemuse evidents vajaks teaduse radikaalse põhjendamise eesmärkidel igal juhul alles ta kehtivuse ja kandeulatuse kriitikat, et me järelkult ei tohi teda arvesse võtta küsitamatu ja vahetult apodiktilisena. Sellele vastavalt ei ole küllalt asetamast kõiki meile etteantud teadusi väljapoole kehtivust, käsitlemast neid eelarvamustena, me peame naiivselt kehtivuselt rõövima ka ta universaalse pinna, maailmakogemuse pinna. Maailma olemine ei tohi meie jaoks enam olla endastmõistetav fakt, vaid ainult *kehtivusprobleem* ise.

Jääb meile nüüd veel ülepea olemispinda üle, veel pinda mõnesugusteks otsustusteks, evidentsideks, et nendega — ning apodiktiliselt — põhjendada universaalset filosoofiat? Kas ei ole maailm tiitliks selle üldse oleva universumile? Kas ei peaks maailm lõpuks iseendast koguni esimene otsustuspind olema, pigem juba oma eksistentsi poolest olema eeldatud iseendast varasema olemispinnana?

Me teeme siin nüüd täiesti Descartes'i järel käies suure pöörde, mis õigesti täideviidult viib *transsendentaalsele subjektiivsusele*: pöörde *ego cogito* poole apodiktiliselt tõsikindla ja viimse *otsustuspinnana*, millele tuleb põhjendada mis tahes radikaalne filosoofia.

Mõtelnud järele: radikaalselt mediteerivate filosoofidena ei ole meil nüüd ei meie jaoks kehtivat teadust ega meie jaoks olevat maailma. Selle asemel et olla lihtsalt olevana, see tähendab kogemuse olemis-usus meie jaoks loomulikult viisil kehtivana, on maailm meie jaoks veel ainult pelk olemisetaotlus. See käib ka kõigi muude mina'de kohta, nõnda et õiguspäraselt ei tohi me õieti kõnelda kommunikatiivses pluuralis. Muud inimesed ja loomad on ju minu jaoks antud ainult meelelise kogemuse varal, mille kehtivust ei tohi ma samuti küsitavana kasutada. Koos muudega kaotan ma loomulikult ka terved sotsiaalsuse ja kultuuri tooted [die Gebilde], lühidalt: kogu konkreetne maailm on minu jaoks oleva asemel ainult olemisfenomen. Aga kuidas iganes ei oleks lugu selle olemisfenomeni tegelikkusetaotlusega, olgu see olemine või näimine, ei ole ta ise minu fenomenina ometi eimiski, vaid nimelt see, mis teeb minu jaoks kõikjal võimalikuks olemise ja näimise. Ning veel: kui ma hoidun mis tahes kogemus-usust, nii nagu ma seda võisin vabalt teha ja tegin, nõnda et kogemusmaailma olemine jääb minu jaoks väljapoole kehtivust, siis on ometi see hoidumine, mis ta on iseendas koos kogu selle kogeva elu hoo-vuse ja kõigi ta üksikfenomenidega, ilmuvate kaasinimeste, kultuuriobjektidega jne. Kõik jääb nii, nagu ta oli, ainult et ma lihtsalt ei võta teda olevana vastu, vaid hoidun igast seisukohavõtust olemise ja näimise kohta. Ka oma muudest arvamustest, otsustustest, oma väärtustavatest seisukohavõttudest maailma suhtes pean ma hoiduma kui maailma olemist eeldavatest, aga ka nende jaoks ei tähenda hoidumine mitte nende kadumist, vaid pelki fenomene.

Nõnda siis muutub see kõigi seisukohavõttude universaalne inhibeerimine objektiivse maailma suhtes, mida meie nimetame *fenomenoloogiliseks epoché*'ks,⁸ otsejoones metoodiliseks vahendiks, mille abil ma käsitan ennast puhtalt sellesama minana ja

⁸Vanakr. k *ἐποχή* 'hoidumine' on E. Husserli fenomenoloogia võtmemõisteid. Avanud ukse fenomenoloogiasse järjekindlalt uelaadse mõtlemisviisina, peab *epoché* seda edaspidigi avatuna: fenomenoloogia

sellesama teadvuseluna, mille ja mille kaudu on minu jaoks kogu objektiivne maailm ja on nii, nagu ta minu jaoks nimelt on. Kõik maailmalik, kõik ruumilis-ajaline olemine on minu jaoks selle läbi, et ma teda kogen, tajun, teda mäletan, ta najal kuidagi mõtlen, ta üle otsustan, teda hindan, ihaldan jne. Kõike seda märgitseb Descartes teatavasti tiitliga *cogito*. Maailm ei ole minu jaoks ülepea mitte midagi muud kui säärastes *cogitatio*'tes teadvuspäraselt olev ja minu jaoks kehtiv. *Kogu oma mõte ja oma olemiskehtivus on tal pärit üksnes säärastest cogitatio'test*. Nendes kulgeb kogu minu maailmaelu. Ma ei saa sisse elada, sisse kogeda, sisse mõtelda, sisse hinnata ja tegutseda ühessegi muusse maailma, millel ei ole minus olevat ega minust endast lähtuvat mõtet ja kehtivust. Kui ma tõusen kogu selle elu kohale ja hoidun mis tahes olemis-usu mis tahes täideviimisest, mis nimelt võtab maailma olevana, — suunan ma oma pilgu üksnes sellele elule endale teadlikoluna *maailmast*, siis saavutan ma enda puhta *ego*'na koos oma *cogitatio*'te puhta hoovusega.

Ma ei saavuta ennast mitte näiteks tükina maailmast, kuna ma olen maailma ometi universaalselt väljapoole kehtivust asetanud, mitte üksiku inimese mina'na, vaid mina'na, kelle teadvuselus nimelt saavad kogu maailm ja mina ise alles oma mõtte ja oma olemiskehtivuse maailmaobjektina, maailmas oleva inimesena.

Me seisame siin ohtliku punkti juures. Paistab nõnda kerge olevat Descartes'i järgides käsitada puhast *ego*'t ja ta *cogitatio*'id. Aga ometi on see, nagu me oleksime järsul kaljuharjal, kus filosoofilise elu ja filosoofilise surma üle otsustab rahulik ja kindel edasiminekuks. Descartes'il oli puhtaim tahe radikaalseks eelarvamusetuseks. Aga me teame uuematest ning eriti härrade Gilsoni ja Koyré ilusatest ja sügavapõhjalistest uurimustest, kui palju skolastikat peitub Descartes'i meditatsioonides varjatult ning selletamatu eelarvamuseks.⁹ Aga mitte üksi see; kõigepealt peame

giliselt mõteldes ei tohi unustada *epoché* suutlust ülesandena hoiduda sekkumast olemise ja olematuse probleemi, püsida väljaspool seda. Pärinedes uues, tugeva nihkega tähenduses vanakreeka skeptilisest filosoofiast, tähistab *epoché* ülemindust nn loomulikult hoiakult fenomenoloogilisele.

⁹Étienne Gilson (1884–1978) on uusskolastilise (uustomistliku) filosoofia tähtis esindaja, rohkesti uurimusi keskaegse filosoofia vaimu

me endast eemal hoidma need juba matemaatilisele loodusteadusele suunatud pilgust pärinevad, meile endile vaevalt märgatavad eelarvamused, justkui oleks tiitli *ego cogito* all tegemist apodiktilise põhiaksioomiga, millel tulevat ühenduses teistega (sellest lähtudes tuletatavatega) anda vundament deduktiivsele maailmateadusele, teadus *ordine geometrico*.¹⁰ Sellega seoses aga ei tohi mingil juhul kehtida endastmõistetavana, nagu me oleksime oma apodiktiliselt puhtas *ego*'s päästnud maailma väikese lõpptüki [ein kleines Endchen der Welt] — filosofoeriva mina jaoks ainsa mitteküsitavana sellest maailmast — ning et nüüd olevat asi selles, et õigesti tehtud lõppjäreldeste abil *ego* sünnipäraste printsiipide alusel järeldada lisaks ülejäänud maailm.

Kahjuks nõnda läheb see Descartes'il selle silmapaistmatu, kuid saatusliku pöördega, mis teeb *ego substantia cogitans*'iks,¹¹ lahutatud inimlikuks *animus*'eks,¹² kausaalprintsiibi alusel tehtavate järelduste algliikmeks, lühidalt — selle pöördega, mille kaudu ta on saanud mõttetu transtsendentaalse realismi isaks. Kõik see jääb meist kaugele, kui me jääme truuks endamõtestuse radikalismile ning seega puhta intuitsiooni printsiibile, ei lase niisiis kehtida millelgi peale selle, mis meil on meile *epoché* kaudu avatud *ego cogito* väljal tegelikult ja kõigepealt täiesti vahetult antuna olemas, ei too niisiis ütlusse midagi, mida me ise ei näe. Selles Descartes eksis — ning nõnda juhtub see, et ta seisab kõigist avastusist suurima ees, olles selle juba teataval viisil teinud, ning ei ole ometi ta päristist mõtet, transtsendentaalse subjektiivsuse mõtet käsitanud — ning nõnda astunud läbi sissepääsuvärava, mis juhatab sisse ehtsasse transtsendentaalsesse filosoofiasse.

üle, muuhulgas ka *Index scolastico-cartésien* (1913). Alexandre Koyré (Taganrog 1892 – Pariis 1964) oli Venemaalt pärit Sorbonne'i professor, avaldas uurimusi filosoofia ja teaduste ajaloo alalt. Oli 1908. aastast peale Göttingenis E. Husserli õpilasi, kes peab arvatavasti silmas A. Koyré teost *Descartes et scolastique* (1923).

¹⁰Lad. k geomeetrilisel viisil. Vihje ka Spinoza teosele *Ethica ordine geometrico demonstrata...* (1677).

¹¹Lad. k mõtlev substants. Vt ka märkus 4.

¹²Lad. k hing.

Vaba *epoché* nähtuva ja minu jaoks ülepea tegelikuna — tegelikuna varasemas loomulikus hoiakus — kehtiva maailma olemise suhtes näitab ju seda suurimat ja imelisimat kõigist faktidest, nimelt seda, et mina ja minu elu jääb oma olemiskehtivuses puutumata sellest, kas maailm nüüd on või ei ole või kuidas selle üle iganes ei otsustata. Ütlen ma loomulikus elus: “Mina olen, mina mõtlen, mina elan”, siis tähendab see: mina, see inimisik teiste inimeste seas maailmas, oma kehalise ihu läbi seisev looduse reaalses seoses, millesse on nüüd sisse liidetud ka minu *cogitatio*’d, tajud, mälestused, otsustused jne psühholoogiliste faktidena. Nõnda käsitatult olen mina ja oleme meie, inimesed ja loomad, objektiivsete teaduste, bioloogia, antropoloogia ja zooloogia, ka psühholoogia teemad. Hingeelu, millest kõneleb kogu psühholoogia, on arvatud hingeeluna maailmas. Fenomenoloogiline *epoché*, mida minult, filosoferijalt, nõuab kartesiaanlike meditatsioonide käik, lülitab minu otsustusväljast välja nii objektiivse maailma olemiskehtivuse ülepea kui ka maailmateadused ning juba isegi maailmafaktidena. *Minu jaoks ei ole niisiis olemas ei mina ega psüühilisi akte, psüühilisi fenomene psühholoogia mõttes*, minu jaoks ei ole niisiis olemas ka mind inimesena, “ei” ole minu pärisomi *cogitatio*’id ühe psühhofüüsilise maailma koostisosadena. Aga see-eest olen ma saavutanud enda ning enda nüüd üksnes sellesama puhta mina’na koos puhta elu ja puhta võimega (nt evidentse võimega: ma võin otsustades hoiduda), *milleläbi on selle maailma olemisel* ja kunatisel nõnda-olemisel minu jaoks ülepea mõte ja võimalik kehtivus. Kutsutakse seda maailma, kuna ta eventuaalne mitte-olemine ei kaota minu puhast olemist — ja eeldab teda —, *transsendentseks*, siis kutsutakse seda minu puhast olemist või minu puhast mina *transsendentaalseks*. Fenomenoloogilise *epoché* abil redutseerub loomulik inim-mina — ning nimelt minu oma —, transsendentaalseks, — ning nõnda mõistetult ongi kõne all fenomenoloogiline reduktsioon.

Kuid siin läheb tarvis edasisi samme, alles milleläbi võib sellest, mis oli siin esile toodud, õiget kasu saavutada. Mida on selle transsendentaalse *ego*’ga filosoofiliselt peale hakata? Muidugi eelneb ta olemine evidentsi pooldest — minu, filosoferija jaoks, tunnetuslikult kõigele objektiivsele olemisele. Teatavas mõttes on ta küll see põhi ja pind, millel leiab aset kõik objektiivne tunne-

tus, hea ja halb. Aga kas tähendab sellepärast see eelnemine kogu objektiivsele tunnetusele ja eeldatus selles, et ta on sellele objektiivsele tunnetusele tunnetusaluseks harilikus mõttes? See mõte, kiusatus on arusaadav; see on muidugi kogu realistliku teooria oma. Aga kiusatus otsida transtsendentaalses subjektiivsuses premissse subjektiivse maailma eksistentsi väitmiseks kaob, kui me mõtleme sellele, et kõik järeldused, mis me täide viime, kulgevad puhtana võetult ise transtsendentaalses subjektiivsuses ja kõigil maailma kohta käivatel tõdemustel on oma mõõdupuuks — nii nagu nad ise on kogemuses anduvate ja tõestuvatena — maailm ise. Mitte et me tahaks võltsiks kuulutada Cartesiuse suurt mõtet otsida objektiivsete teaduste ja objektiivse maailma olemise enda sügavaimat põhjendust transtsendentaalses subjektiivsuses. Muidu me ju ei käiks järele ta mediteerivaid teid, olgugi kritiseerides. Aga võib-olla avaneb koos Cartesiuse *ego*-avastusega ka *põhjenduse uus, nimelt transtsendentaalse põhjenduse idee*.

Selle asemel et *ego cogito*'t pelga apodiktiliselt lausena kasutada ning absoluutselt fundeeriva premissina, juhtigem oma tähelepantu tegelikult sellele, et fenomenoloogiline *epoché* on meile (või mulle, filosoferijale) koos igatahes apodiktilise [väitega] *mina olen* vabaks teinud uuelaadse lõputu olemissfääri — ning nimelt ühe uuelaadse, *transtsendentaalse kogemuse* sfäärina. Aga koos sellega nimelt ka transtsendentaalse kogemusteadmise — ja transtsendentaalse teaduse — võimaluse.

Siin avaneb ülimalt märkimisväärne tunnetushorizont. Fenomenoloogiline *epoché* redutseerib mu minu transtsendentaalsele puhtale *mina*'le ning vähemalt esialgu olen ma niisiis teatavas mõttes *solus ipse*¹³: mitte harilikus, näiteks “mõne” kõigi tähtkujude kokkuvarisemise puhul järelejäänud inimese mõttes ikka veel olevas maailmas. Kui ma olen maailma oma otsustusväljalt pagendanud minust ja minus olemismõtte saavana, siis olen *mina*, see talle eelnev transtsendentaalne *mina*, *ainuke otsustus-päraselt eeldatav ja eeldatu*. Ning nüüd pean ma saavutama teaduse, ennekuulmatult omalaadse, kuna üksnes minu transtsendentaalse subjektiivsuse poolt ja minu transtsendentaalses subjektiivsuses looduna peab ta ka ainult selle jaoks — vähemalt esialgu — kehtima: transtsendentaal-solipsistlik teadus. Niisiis

¹³Lad. k *ainus* ise; siit ka *solipsism*.

mitte *ego cogito*, vaid teadus *ego*'st, puhas *egoloogia* peaks olema alumisimaks vundamendiks filosoofiale universaalse teaduse kartesiaanlikus mõttes ning peaks selle absoluutsele põhjendusele võimaldama vähemalt alustüki. Tegelikult on see teadus juba olemas alumisima transsendentaalse fenomenoloogiana; alumisima, niisiis mitte täielikuna, mille juurde ju endastmõistetavalt kuulub edasine tee transsendentaalselt solipsismilt transsendentaalsele intersubjektiivsusele.

Et seda kõike mõistetavaks teha, selleks läheb kõigepealt tarvis *ego* transsendentaalse endakogemuse lõputu välja vabakstegetmist, mis Descartes'il jäi tegemata. Endakogemus — ja hinnangu järgi isegi apodiktiline — mängib tal teadupärast ise teatavat rolli, aga et avada *ego* ta transsendentaalse olemasolu ja elu täielikus konkreetsioonis ning näha teda süstemaatilisel ta lõpmatustesse seiratava tööpõlluna, see jäi talle kaugeks. Filosoofil tuleb fundamentaalse arusaamana seada keskpunkti see, et ta võiks transsendentaalse reduktsiooni hoiakus konsekventselt reflekteerida oma *cogitatio*'id ja nende puhast fenomenoloogilist sisu ning seejuures kõigekülgselt avada oma transsendentaalne olemine oma transsendentaal-ajalikus elus ning oma võimuses. Ilmselt on siin tegemist paralleelidega selle suhtes, mida psühholoog oma ilmlikkuses nimetab seesmiseks või endakogemuseks.

Suurima, isegi otsustava tähtsuse pärast tuleb siis tähele panna, et ei või põgusalt mööda minna sellest — mida juhuti märkas ka Descartes —, et nt *epoché* ei muuda ilmliku suhtes midagi sellest, et kogemus on ilmliku kogemus ning nõnda on kunatine teadvus teadvus ilmlikust. Tiitlit *ego cogito* peab ühe liikme võrra laiendama: igal *cogito*'l on endas arvatavana oma *cogitatum*.¹⁴ Majataju on — kui ma ka hoidun taju-usu rakendusest —, võetuna nii, nagu ma teda läbi elan, on just selle ja nimelt selle, nõnda ja nõnda nähtuva, ennast nimelt nende määratlustega kõrvalt, läheduses või kauguses näitava maja taju. Niisamuti selge või hägune mälestus — mälestus häguselt või selgesti ettetulevast majast, veel võltski otsustus — otsustusarvamus selle ja selle arvatud asjaloo üle jne. *Teadvusviiside põhiomadus, milledes ma mina'na elan, on niinimetatud intentsionaalsus*, on kunatine teadlikolu millestki. Selle teadvuse mis'i juurde kuuluvad ka need olemismoodused,

¹⁴Lad. k mõeldav. Vt ka märkus 4.

nagu olemasolev [daseiend], arvatavalt olev, eivalt olev [nichtigseiend], aga ka näiv-oleva, hästi-, väärt-oleva jne moodused. Fenomenoloogilist kogemust peab refleksioonina eemal hoitama kõigist konstruktiivsetest leiutustest ja peab ehtsana võetama nii konkreetselt täpselt selle mee- ja olemissisuga, milles ta parajasti esineb.

On üks sensualismi konstruktiivseid leiutusi, kui teadvust tõlgitsetakse meeandmete kompleksina ning siis tõmmatakse eventuaalselt tagantjärele kaasa kujundkvaliteedid [*Gestaltqualitäten*] ja lastakse neil hoolt kanda tervikluse eest. See on põhimõtteliselt vale juba ilmi- psühholoogilise hoiaku puhul ning õieti alles transsendentaalse puhul. Kui fenomenoloogilisel analüüsil on oma edenemisel aistinguandmete tiitli all midagi ka nähtavale tuua, siis ei ole see igatahes ühelgi "välise taju" juhul esimene, sest ausa puhta kaemusliku kirjelduse puhul tuleb esimesena lähemalt kirjeldada *cogito*'t, näiteks majataju kui säärast esemelise mõtte järgi ja nähtumismooduste järgi. Ning nõnda iga teadvuslaadi puhul.

Otseselt teadvusobjektile suunatuna leian ma selle millegina, mis on kogetud või arvatud koos nende ja nende määratlustega, otsustamisel otsustuspredikaatide kandjana, väärtustamisel väärtuspredikaatide kandjana. Heites pilgu teisele küljele, leian ma teadvuse vahelduvad viisid, tajupärase, mälestuspärase, kõik, mis ei ole ese ega esemeline määratlus ise, vaid on subjektiivne antusmoodus, subjektiivne nähtumisviis nagu perspektiivid või häguse ja selguse, tähelepanu ja tähelepanematus *etc* erinevused.

Meditaeriva filosoofina, kes on seejuures ise muutunud transsendentaalseks *ego*'ks, iseenda üle jätkuvalt meeliskleda — see tähendab siseneda niisiis avatult lõputusse transsendentaalsesse kogemusse, mitte leppida häguse *ego cogito*'ga, vaid käia kogi- teeriva olemise ja elu pideva voolu järel, kaeda kõige järele, mida on seejuures vaadata, eksplitseerivalt sisse tungida, seda kirjeldavalt formuleerida mõistete ja otsustuste näol — ning puhtanisti säärase näol, mis on täiesti algupäraselt ammutatud nendest kaemuslikest varudest.

See on siis tõlgitsusi ja kirjeldusi juhatava skeemina koguni kolmekordne tiitel: *ego cogito cogitatum*. Kui me jätame esialgu kõrvale identse mina, ehkki ta kätkeb teataval viisil igas *cogito*'s,

siis tõuseb refleksioonis õieti kergemini esile *cogito* enda erinevus — ning otsekohe lahutuvad deskriptiivsed tüübid, mida on keeles väga häguselt visandatud tajumise, endamäletamise, pärast tajumist parajasti-veel-teadvuses-olemise, etteootamise, soovimise, tahtmise, predikatiivselt väljendamine-“na” jne. Aga kui me võtame seda nii, nagu seda konkreetselt pakub transtsendentaalne refleksioon, siis tuleb otsekohe arvesse juba puudutatud põhierinevus esemelise mõtte ja teadvusviisi, eventuaalselt nähtumisviisi vahel: niisiis see — tüüpilises vaadeldult — kahekülgusus, mis just teeb intentsionaalsuse, teadvuse teadvusena sellest ja sellest. See annab alati topelt kirjeldussuunad.

Siinjuures tuleb niisiis tähele panna, et transtsendentaalne *epoché* ei muuda oleva maailma suhtes koos kõigi kunati kogetud, tajutud, mäletatud, mõteldud, otsustuspäraselt usutud objektidega midagi sellest, et maailm, et kõik need objektid kogemusfenomenidena, aga ka puhtanisti säärastena, puhtanisti kunatiste *cogitatio*'te *cogitatum*'itena peavad olema fenomenoloogilise deskriptsiooni peateemaks. Aga mis teeb siis selle põhjatult sügava erinevuse fenomenoloogilise ja loomulik-objektiivse otsustamise vahel kogemusmaailma üle? Vastuse võib anda nõnda: fenomenoloogilise *ego*'na olen ma muutunud ise enda puhtaks pealtvaatajaks ning minu jaoks ei kehti mitte midagi, mida ma ei leiaks minust endast lahutamatu, peale minu puhta elu ja sellest endast lahutamatu — ning nimelt täpselt nõnda, nagu mind avab minu enda jaoks algupärane, kaemuslik refleksioon. Loomuliku hoiakuga inimesena, nii nagu ma olin enne *epoché*'d, elasin ma naiivselt maailma sisse; kogevana kehtis kogetu minu jaoks ilma pikemata ning selle peale viisin ma täide oma edasisi seisukohavõtte. See kõik aga kulges minus, ilma et ma oleksin sellepeale suunatud; minu poolt kogetu, asjad, väärtused, eesmärgid — see oli minu huvi, aga mitte minu kogev elu, minu huvitatud-olek, seisukohavõtmine, minu subjektiivsus. Ka loomulikult elava mina'na olin ma transtsendentaalne, aga ma ei teadnud sellest midagi. Et saada teadlikuks oma absoluutsest pärisolemisest, pidin ma praegu tarvitama fenomenoloogilist *epoché*'d. Selleläbi ei taha ma nagu Descartes teha kehtivuskriitikat ses suhtes, kas ma tohiksin apodiktiliselt usaldada kogemust, niisiis maailma olemist, vaid ma tahan õppida, et maailm on, aga ka kuidas maailm on mi-

nu jaoks minu *cogitatio*'te *cogitatum*. Ma ei taha mitte ainult ülepea kindlaks teha, et *ego cogito* apodiktiliselt eelneb maailma minu-jaoks-olemisele, vaid oma konkreetset olemist *ego*'na täiesti hõlmavalt tundma õppida ning seejuures näha: minu olemine maailma loomulikult sissekogeva ja sisse-elavana seisneb teatavas erilises transtsendentaalses elus, milles ma teostan kogemist naiivselt uskuvana, rakendan edasi oma naiivselt omandatud veendumust maailmas. Nõnda seisneb fenomenoloogiline hoiak koos oma *epoché*'ga selles, et ma saavutan mõteldavalt viimase kogemus- ja tunnetusseisukoha, millel ma muutun oma loomulik-ilmliku mina ja mina-elu osavõtmatuks pealtvaatajaks, mis on seejuures ainult üks eriline tükki või eriline kiht minu avatud transtsendentaalsest elust. Osavõtmatu olen ma niivõrd, kuivõrd ma kõigist ilmlikest huvidest, mis mul ses suhtes ometi on, sedavõrd "hoidun", kuivõrd ma — filosoferija — tõusen neist kõrgemale ning neid vaatlen, võtan neid kirjelduse teemadena nagu oma transtsendentaalset *ego*'t ülepea.

Nõnda toimub koos fenomenoloogilise reduktsiooniga teatavat laadi mina-lõhestus: transtsendentaalne vaatleja tõuseb kõrgemale iseendast, jälgib ennast ning näeb ennast ka enne seda maailmale loovutanud mina'na, leiab niisiis endas *cogitatum*'ina enda inimesena ning leiab juurdekuuluvate *cogitatio*'te najal kogu "seda" ilmlikku moodustava transtsendentaalse elu ja olemise. Kui sellel loomulikul inimesel (selle sees mina, kes lõppeks on küll transtsendentaalne, äga sellest midagi ei tea) on naiivses absoluutsuses olev maailm ja maailmateadus, siis on endast transtsendentaalse mina'na teadlikuks saanud transtsendentaalsel vaatlejal maailm ainult *fenomenina*, see tähendab: kunatise *cogitatio cogitatum*'ina, kunatiste nähtumuste nähtavana, pelga korrelaadina.

Kui fenomenoloogial on teadvusesemed temaatiliselt ning mis tahes laadi iganes, ükskõik kas reaalsed või ideaalsed, siis on tal need ainult kunatiste teadvusviiside esemetena; kirjeldus, mis tahab tabada *cogitatio*'te konkreet-täielikke fenomene, peab pidevalt vaatama esemeliselt küljelt tagasi teadvusküljele ning jälgima siin lausaliselt püsivaid kokkukuuluvusi. Kui mul on nt teemana heksaedri taju, siis märkan ma puhtas refleksioonis, et heksaeeder on esemelise ühtsusena pidevalt antud nähtumisviiside mitmekülgses ja kindlalt juurdekuulavas mitmekesisuses. Seesama

heksaeeder — seesama nähtuv, kord sellest või tollest küljest, kord nendes, kord nondes perspektiivides, kord lähinähtumuses, kord kaugnähtumuses, kord suuremas selguses ja määratletuses, kord vähemas. Kuid võtkem vaatluse alla mõni nähtud heksaeedripind, mõni serv või nurk, mõni värviplekk, lühidalt: mõnesugune esemelise meele moment, me märkame siis igäühe suhtes sedasama: see on üha uuesti vahelduvate nähtumisviiside, nende eriliste perspektiivide, subjektiivse siinse ja sealse eriliste erinevuste mitmekesisuse ühtsus. Otseselt nähtuna leiame me püsivalt identse muutumatu värvuse, aga nähtumisviise reflekteerides tunneme ära, et ta ei ole midagi muud, ei ole sugugi mõeldav teisiti, kui esitavana kord nendes, kord nondes värvusvarjundites. Ühtsus on meil alati ainult ühtsusena esitusest, mis on värvuse ise-enda-esituse või serva esituse esitus.

Cogitatum on ainult *cogito* erilisel viisil võimalik. Kui me nimelt hakkame teadvuselu võtma täiesti konkreetset ning kirjeldades püsivalt vaatama mõlema külje ja nende intentsionaalsete kokkukuuluvuste järele, siis avanevad tõelised lõpmatused ning astuvad esile üha uued, ei kunagi aimatud tõsiasiad. Sinna kuuluvad fenomenoloogilise ajalise struktuurid. Isegi kui me jääme selle teadvustüübi piiresse, mida siin kutsutakse asjatajaks, on asi niimoodi. Kunati on ta elav tajumise ja tajutu edasikestmise, ajalise edasivoolamisena. See voolav edasi-ulatumine, see ajalisus on midagi oluliselt transtsendentaalse fenomeni enda juurde kuuluvat. Iga jaotus, mille me sisse mõtleme, annab jälle sedasama tüüpi taju, iga tüki, iga faasi kohta ütleme me sedasama: on tajutud heksaeedrit. Aga see *identsus* on säärase intentsionaalse elamuse ja ta faaside immanentne deskriptiivne joon, see on joon teadvuses endas. Taju tükid ja faasid ei ole väljastpoolt üksteise külge kleebitud, nad on ühtsed, nagu on ühtne teadvus praegu ja teadvus uuesti — ning ühtsed nimelt teadvuses sellest samast. Ei ole mitte enne asjad ning mis siis teadvusse sisse pistetakse, nõnda et seesama on siin ja seal sisse pistetud, vaid teadvus ja teadvus, üks *cogito* ja teine seonduvad üheks mõlemat ühendavaks *cogito*'ks, mis on uue teadvusena jälle teadvus millestki, — ja see on nimelt selle *süntheetilise teadvuse* toode, see, et tas saadakse teadvaks "sellest samast", ühest ühena.

Me satume siin näite varal sünteesi ainulaadsusele teadvuse põhiomapärasusena — ning koos sellega astub ühtlasi esile *erinevus teadvuse re-eelsete [reell] ja ide-eelsete [ideell], pelgalt intentsionaalsete sisude vahel*.¹⁵ Taju-ese ei ole fenomenoloogiliselt vaadelduna re-eelne tükk tajumises ja selle edasivoolavates sünteetiliselt ühenduvates perspektiivides ja muudes nähtumusmitmekesisustes. Kaks nähtumust, mis sünteesi varal esituvad mulle nähtumustena sellest samast, on re-eelselt lahutatud, ei oma lahutatutena re-eelselt ühtki ühist *datum*'it, ülimalt on neil sarnaseid ja samu momente. Seesama nähtud heksaeeder on intentsionaalselt seesama; see, mis esitub ruumilis-reaalsena, see on mitmekesisuses tajumises ideaal-identne, identne intentsioonis, immanentne teadvusviisidele, mina-aktidele mitte re-eelse *datum*'ina, vaid esemelise mõttena. Seesama heksaeeder võib mulle siis ka erinevates taasmäletamistes, ootustes, selgetes või tühjades ettekujutustes olla sellesama intentsionaalsena, predikatsioonide, hinnangute jms identse substraadina. Alati asub see samasus teadvusel endas ning kaetakse sünteesi läbi. *Nõnda läheb läbinisti läbi kogu teadvuse teadvussuhe esemelisusele* — ning see avaneb mis tahes teadvuse olemusomasusena suuta üha uutesse ja väga erilaadsetesse teadvusviisidesse sünteetiliselt üle minna ühtsusteadvuseks sellest samast.

Sellega seisab ühenduses see, et ükski üksik *cogito* ei ole *ego*'s isoleeritud, niivõrd et lõpuks ilmneb, et kogu universaalne elu on oma fluktuierimises, oma herakleitoslikus voolus universaalne sünteetiline ühtsus. Sellele tuleb sügavaimalt tänulik olla selle eest, et transtsendentaalne *ego* mitte ainult ei ole, vaid on ise

¹⁵Sõnu *real* 'reaalne' ja *ideal* 'ideaalne' tarvitab E. Husserl nii traditsiooniliselt metafüüsilises kui ka fenomenoloogilise reduktsiooni järgselt saavutatud, seega intentsionaalselt mõistetud tähenduses. See eest *reell* 're-eelne' ja *ideell* 'ide-eelne' kirjeldavad "teadvust intentsionaalse elamusena": *re-eelne* iseloomustab esemelist mõtet saavutatavat *noesis*'t, *ide-eelne* (ehk *irre-eel* — *intentsionaalne*) arvatavat esemelist mõtet *noema*'t ennast. Sageli tarvitab E. Husserl neis tähenduses kõrvuti vastandavalt lihtsalt *re-eelne* ja *intentsionaalne*. Vt selle kohta ka: E. Husserl, *Logische Untersuchungen*. (Bd. 2: Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis. T. 1.) Halle a. d. S.: Max Niemeyer, 1913, S. 397–399.

enda jaoks ülevaatlik konkreetne ühtsus, ühtselt elav üha uutes teadvuse moodustes ning ometi ühtselt ja immanentse aja vormis püsivalt objekteeruv.

Agas mitte ainult see. Niisama olemuslik kui elu *aktuaalsus* on ka *potentsiaalsus* — ning see potentsiaalsus ei ole tühi võimalikkus. Iga *cogito*, nt väline tajuvõime või taasmäletamine jms kannab iseendas ja nähtavale toodavalt talle immanentset võimalike ja sellesama intentsionaalse esemega suhetatavate ning mina'st lähitult teostatavate elamuste potentsiaalsust. Nii leiame igaühes, nagu ütleb fenomenoloogia, *horisondid* — ning erinevas mõttes. Tajuvõime edeneb ning märgitseb ootuse-horisondi ette intentsionaalsuse horisondina, ette viidates tulevatele tajutunetele, niisiis tulevastele tajuseeriatele. Agas igaühel on endaga ka potentsiaalsused kaasas, nii nagu "mina võiks selle asemel, et vaadata siia, vaadata sinna", võiks sellesama tajumise kulgu selle asemel, et nii, dirigeerida teisiti. Iga taasmäletamine juhatab mind terve võimalike taasmäletamiste ahela poole kuni aktuaalse nüüd'ini ning immanentse aja igas punktis avatavate kaaspärgususte jms poole.

Need kõik on intentsionaalsed ning sünteesi seaduste poolt valitsetavad struktuurid. Ma võin küsitleda iga intentsionaalset elamust ja see tähendab, et ma võin sisse tungida ta horisontidesse, neid tõlgitseda, ning seega vabastan ma üheltpoolt oma elu potentsiaalsused, teiselt poolt selgitan ma arvatud mõtet esemelises suhtes.

Nõnda on intentsionaalne analüüs midagi totaalset muud kui analüüs harilikus mõttes. Teadvusel — ja see käib ka puhta sisepepsühholoogia kui transsendentaalse fenomenoloogia paralleeli kohta — ei ole mitte pelk andmete ühendus, ei ole psüühiliste aatomite kuhi ega kogum elemente, mis on ühendatud kujundkvaliteetide poolt. *Intentsionaalne analüüs on nende aktuaalsuste ja potentsiaalsuste avamine, millede esemed konstitueeruvad mõtteühtsustena* — ning kogu mõtteanalüüs toimub üleminekus re-eelsetelt elamustelt neis ettemärgitsetud intentsionaalsetesse horisontidesse.

See hiline arusaam kirjutab fenomenoloogilisele analüüsile ja deskriptsioonile ette totaalset uue meetodika, meetodika, mis astub tegevusse kõikjal, kus peab tõsiselt rünnatama olemisküsimusi, võimalikkusküsimusi, algupärvormi, õigsusküsimusi. Mis

tahes intentsionaalne analüüs väljub üle immanentse sfääri momentaalselt ja re-eelselt antud elamuse piiride — ning nimelt nõnda, et avades potentsiaalsusi, mis on nüüd re-eelselt ja horisondipäraselt antud, seab ta välja uute elamuste mitmekesisusi, milles saab selgeks, mis ainult implitsiitselt arvatud ja sel viisil juba intentsionaalselt oli. Näen ma heksaedrit, siis ütlen ma kohe: ma näen teda tegelikult ning õieti ainult ühest küljest. Ning ometi on evidentne, et see, mida ma nüüd tajun, on enamat, et see taju kätkeb endas arvamust — olgugi et mittekaemuslikku —, milleläbi sel nähtud küljel on pelga küljena oma mõte. Aga kuidas avaneb see enama-arvamine, kuidas õieti muutub evidentseks see, et ma arvan enamat? Muidugi üleminekuga võimalike tajude sünteetilisele järjele, nii nagu nad oleksid mul siis, kui ma käiksin ümber asja nii, nagu ma võin käia. Fenomenoloogia liigendab püsivalt arvamist, kunatist intentsionaalsust, tuues esile sääraseid mõtettäitvaid sünteesi. Tõlgitseda transtsendentaalse teadvuselu universaalset struktuuri ta suhetatuses mõttele [Sinnbezogenheit] ja mõtteloomes [Sinnbildung] — see on hiiglaslik ülesanne, mis pandud deskripsiooni peale.

Loomulikult liigub uurimine eri astmetel. Teda ei takistata näiteks sellega, et siin on subjektiivse voolamise riik ja et oleks endapettus tahta siin menetleda selle mõiste- ja otsustuskujunduse meetodika järgi, mis on mõõduandev objektiivsetele, eksaktsetele teadustele. Muidugi seisab teadvuselu voolamises ning iga *cogito* on voolav ilma fikseeritavalt viimsete elementide ja viimsete relatsioonideta. Aga selles voolamises valitseb väga hästi vermitud tüüpika. Taju on üldine tüüp, taasmeenutamine üks teine tüüp, tühiteadvus ja nimelt retentsionaalne, nii nagu see on mul ühest meloodia tükist, mida ma enam ei kuule, aga mis mul on veel teadvusväljas — mittekaemuslikkuses ja ometi see meloodiatükk, — sellesarnased on üldised, teravasti vermitud tüübid, mis jällegi niisamuti eristuvad tüübiks *ruumilise-asja-taju* ja tüübiks *inimese-taju*, psühhofüüsilise olevuse taju.

Iga säärast tüüpi võin ma üleüldiselt kirjeldades küsitleda ta struktuuri ja nimelt ta intentsionaalse struktuuri järele, kuna see on nimelt intentsionaalne tüüp. Ma võin küsida, kuidas üks läheb üle teiseks, kuidas ta kujuneb, varieerub, missugused intentsionaalse sünteesi vormid on tas vältimatult olemas, missuguseid horison-

tide vorme ta endas vältimatult kätkeb, missugused avanemismvormid ja täitumisvormid ta juurde kuuluvad. Seda võimaldab niisiis taju transtsendentaalne teooria, see tähendab: taju intentsionaalne analüüs, mäletamise ja kaemuste kokkukuuluvuse transtsendentaalne teooria ülepea, aga ka transtsendentaalne otsustusteooria, tahteteooria jne. Asi on alati selles, et mitte nii nagu objektiivsed faktiteadused "käiku" lasta pelka kogemust ja re-eelselt analüüsida kogemus-*datum*'it, vaid käia intentsionaalse sünteesi liinide järel, nii nagu nad on intentsionaalselt ja horisondipäraselt ette märgitsetud, kusjuures horisondid ise peab nähtavale toodama, aga seejärel ka avatama.

Kuna aga üksik *cogitatum* on juba oma transtsendentaal-immanentse ajalise ulatuse varal identsus-süntees, teadvus pidevalt samast, siis mängib juba see teatav ese transtsendentaalse juhtnööriina mõningast rolli subjektiivsete mitmekesisuste jaoks, mis teda konstitueerivad. Aga *cogitatum*'ite kõige üldisemate tüüpide ja nende üleüldise intentsionaalse deskriptsiooni ülevaate korral on ometi jälle ükskõik, kas need või nood esemed on seejuures tajutud või mäletatud ja sellesarnased.

Võtame aga teemana maailma fenomeni, mis on tajude sünteetilis-ühtselt edasivoolavas hoovuses samuti ühtsusena teadvustatud, vastavalt selle *universaalse maailmataju* imepärase tüübi, ning küsime, kuidas tuleb intentsionaalselt mõista seda, et maailm on meie jaoks olemas, siis peame konsekventselt kinni sünteetilisest esemetüübist *maailm* — loomulikult *cogitatum*'i ja *juhtnööriina maailma kogemusintentsionaalsuse lõpmatusstruktuuri lahtilaotumise jaoks*. Seejuures tuleb meil laskuda üksiktüüpikasse. Kogemusmaailm puhtalt kui kogetu — ikka fenomenoloogilises reduktsioonis — liigendub identselt püsivateks objektideks. Kuidas näeb välja nende tegelike ja võimalike tajude eriline lõpmatus, mis objektile kuuluvad? Ja nõnda iga üleüldise objektitüübi suhtes. Kuidas näeb välja horisondi-intentsionaalsus, ilma milleta objekt ei saaks olla objekt — viidates maailmakokkukuuluvusele, millest, nagu intentsionaalsuse analüüs ise näitab, ei ole ükski objekt lahtimõeldav jne. Ja nõnda iga erilise objekti-tüübi suhtes, mis võimalikul viisil maailma juurde kuulub.

Ide-eelne kinnipidamine mõnest intentsionaalsest esemetüübist tähendab, nagu varsti näha saab, organisatsiooni või korras-

tust intentsionaalsetes uurimistes. Teiste sõnadega: transtsendentaalne subjektiivsus ei ole intentsionaalsete elamuste kaos, vaid sünteesi — ning mitmeastmelise sünteesi — ühtsus, milles on konstrueeritud üha uued objektitüübid ja üksikobjektid. Iga objekt aga märgitseb *transtsendentaalse subjektiivsuse tarvis üht reeglipärast struktuuri*.

Koos küsimusega intentsionaalsuse transtsendentaalse süsteemi järele, mille läbi *ego*'le on püsivald olemas loodus, maailm — kõigepealt kogemuses otseselt nähtava, haaratavana jms ning siis igasuguse muu läbi maailmale suunatud intentsionaalsus —, koos selle küsimusega oleme õigupoolest juba mõistuse fenomenoloogias. Kõige avaramas mõttes mõistetult ei märgitse mõistus ja mõistusetus mitte juhuslik-faktilisi võimeid ja tõsiasi, vaid kuuluvad ülepea transtsendentaalse subjektiivsuse kõige üleüldisema struktuurivormi juurde.

Evidents isenähtumise, ta-endana-kohalolemise, kui asjaloost endast, väärtusest endast ja muust sarnasest teadlikuna olemise kõige avaramas mõttes — see ei ole transtsendentaalses elus mõni juhuslik sündmus. Pigem on kogu intentsionaalsus kas ise evidentsiteadvus, see tähendab: *cogitatum*'it ta endana evides, või on ta olemuslikult ja horisondipäraselt sihitud enda-andmusele [Selbstgebung], sellele suunatud. Iga selgimine on juba evidentseks tegemine. Iga hägune, tühi, ebaselge teadvus on algusest saadik ainult teadvus sellest ja sellest, kuivõrd ta *juhatab selgimise teele*, millel arvatu oleks antud tegelikkuse või võimalikkusena. Iga hägusat teadvust võin ma küsitleda, kuidas peab ta ese välja nägema. Muidugi kuulub transtsendentaalse subjektiivsuse struktuuri ka see, et kujunevad arvamused, mis üleminekul võimalikule evidentsile, vastavalt selgele etteseadmisele, samuti tegelikult jätkuvas kogemises tegelikul üleminekul arvamusele evidentsile asjaolule endale ei sea võimaliku endana esile mitte arvatut, vaid midagi muud. Kinnituse, täitumuse asemel sünnib siis sageli pettumus, tühistus, negatsioon. Aga see kõik kuulub täitumuse ja pettumuse vastandlike juhtude tüüpilise laadina kogu teadvuselu valdkonda. Alati ja vältimatult on *ego* elav *cogitatio*'tes ja alati on kunatine ese kas kaemuslik (olgu see teadvuses, siis ta oleks, olgu see fantaasiateadvuses, siis ta justkui oleks) või ka mittekaemuslik, asjakauge. Ning alati võib esemest lähtudes

küsida võimalike teede järele tulemaks ta enda juurde tegelikku-sena või fantaasiavõimalikkusena, ning teede järele, millel ta konsekventselt tõendaks ennast olevana, oleks kättesaadav evi-dentside ühehäälses kontinuiteedis — või millel ta seaks esile oma mitte-olemise.

Ese eksisteerib minu jaoks — see tähendab: ta kehtib minu suhtes teadvuspäraselt. Aga see kehtivus on minu jaoks ainult niikaua kehtivus, kuni ma eeldan, et ma võiksin teda kinnitada, et ma võiksin enda jaoks rajada käidavaid teid, see tähendab: vabalt tegevana kulgevate kogemuste ja muude evidentside suhtes, — millel ma oleksin eseme enda juures, teda *tegelikult olemas-olevana* teostaksin. See jääb ka siis maksma, kui minu teadvus esemest on kogemus, teadvus, et ta on juba ise olemas, ise nähtud. Sest ka see nägemine viitab edasi edasisele nägemisele, võimalu-sele ennast tõendada ning suuta üha jälle juba olevana näidanut jälle tagasi asetada jätkuva endatõenduse moodusesse.

Mõtelge järele selle märkuse tohutu tähenduse üle pärast se-da, kui oleme asunud egoloogilisele pinnale. Me näeme sel-lelt viimaselt seisukohalt, et meie jaoks ei ole olemasolemisel ja nõnda-olemisel tegelikult ja tõeliselt muud mõtet kui olemisel en-nasttõendava endatõenduse võimalikkuselt; aga ka seda, et need endatõendusteed ja nende juurdepääsetavus kuuluvad minu juurde transtsendentaalse subjektiivsuse endana ning neil on mõte ainult sellena.

Nüüsiis on tõeselt oleval, kas reaalsel või ideaalsel, *tähendus ainult minu oma intentsionaalsuse*, aktuaalse ja potentsiaalselt ettemärgitsetud intentsionaalsuse *erilise korrelaadina*. Muidugi mitte üksiku *cogito* omana; nt reaalse asja olemine mitte selle üksiku taju pelga *cogito*'na, mis mul on nüüd. Aga taju ise ja ta ese intentsionaalse antuse kuidasus'es [im Wie] juhatab mu presump-tiivse horisondi varal *võimalike* tajude kui säärase lõputult avatud süsteemi, mis ei ole mitte leiutatud, vaid on motiveeritud minu intentsionaalses elus ning mis võivad oma presumptiivse kehtivuse kaotada alles siis, kui vastuvaidlev kogemus nad tühistab, ning mis on vältimatult ühtlasi eeldatud *minu* võimalikkustena, mida ma, kui ma ei ole pärsitud, võin produtseerida kohale minnes, ringi vaadates *etc.*

Aga muidugi on see kõik väga toorelt kõneldud. Et võimalikkusstruktuure igale esemelaadile spetsiifiliselt juurdekuuluvate horisontide suhtes tõlgitseda ning seega arusaadavaks teha kunatise olemise mõtet, selleks on hädatarvilikud ülimalt kaugeleulatuvad ja komplitseeritud intentsionaalsed analüüsid. Algusest peale on evidentne ainult see üks ja juhatav: mis mul on olevana, see kehtib minu jaoks olevana ja kogu mõeldav tõendus asub minus endas, kätketud minu vahetus ja vahendatud intentsionaalsuses, milles peab niisiis olema kaasa kätketud kogu olemismõte.

Sellega me seisame juba *mõistuse ja tegelikkuse*, teadvuse ja tõese olemise suurte ja isegi võimustvõtvalt suurte probleemide ees, *konstitutiivsete probleemide ees*, nagu neid üleüldiselt nimetab fenomenoloogia. Esialgu paistavad nad piiratud fenomenoloogiliste probleemidena, kuna tegelikkuse all, olemise all mõteldakse ainult ilmlikku olemist ning seega harilikult nõندانimetatud tunnetusteooria või mõistuse kriitika — mis harilikul viisil käib ju objektiivse, reaalsuste-tunnetuse kohta — fenomenoloogilisi paralleele. Aga tõeliselt hõlmavad konstitutiivsed probleemid kogu transsendentaalse fenomenoloogia ning tähistavad täiesti üleüldist süstemaatilist aspekti, mille alla järjestuvad kõik fenomenoloogilised probleemid. Esemefenomenoloogiline konstitutsioon, see tähendab: *ego* universaalsuse vaatlus selle eseme identsuse vaatepunktist, nimelt küsimuses tegelike ja võimalike teadvuselamuste süstemaatilise kõiksuse järele, mis esemega suhetatavatena on minu *ego*'s ette märgitsetud ja tähendavad minu *ego* jaoks võimalike sünteeside kindlat reeglit.

Mõnesuguse esemete-tüübi fenomenoloogilise konstitutsiooni probleem on kõigepealt ta ideaalselt täieliku evidentse antuse probleem. Igale esemetüübile kuulub ta võimaliku kogemise tüüpiline laad. Kuidas näeb säärane kogemus välja oma olemuslike struktuuride järgi ja nimelt siis, kui me teda mõtleme eset ideaalselt täiesti igakülgselt esileseadvana? Sellega liituvalt järgmine küsimus: kuidas jõuab *ego* selleni, et evida säärast süsteemi kasutatava omandina, kui ka ükski kogemus tast aktuaalne pole? Lõpuks, mida tähendab minu jaoks see, et esemed on minu jaoks need, mis nad on, ilma et ma neist teaksin ja teadnuksin?

Iga olev ese on võimalike kogemuste universumi ese, kusjuures me peame ainult avardama kogemusmõiste kõige laiema

mõisteni, õigesti arusaadud evidentsi omani. Igale võimalikule esemele vastab säärane võimalik süsteem. Transsendentaalne on, nagu juba üteldud, *ego*'le täiesti kindlalt kuuluva universaalse struktuuri edenev eseme-indeks *ego* tegelike *cogitatio*'te alusel ja potentsiaalsuste alusel, võimuse alusel. Siis on aga *ego* olemus "see", et olla tegeliku ja võimaliku teadvuse vormis — ning võimaliku vormis ta tas endas asuvate subjektiivsete *mina võin* — vormide, võimuse alusel. *Ego* on, mis ta on, suhtes intentsionaalsete esemelisustega, tal on alati olev ja võimaluse korral olev — ning nõnda on ta olemuslik omasus see, et alatasa kujundada intentsionaalsuse süsteeme ja evida juba kujundatuduid, millele indeksi on need *ego* poolt arvatud, mõeldud, hinnatud, käsitletud, fantaseeritud ja fantaseeritavad esemed jne.

Aga *ego* ise on ja ta olemine on olemine iseenda jaoks, ka ta olemine koos kogu talle kuuluva eri-olevaga on tas konstitueeritud ja konstitueerub ta jaoks edasi. *Ego* ise-enda-jaoks-olemine on olemine püsivas endakonstitutsioonis, mis on omaltpoolt vundamendiks kogu nõndanimetatud transsendentide, ilmlike esemelisuste konstitutsioonile. Nõnda on konstitutiivse fenomenoloogia vundamendiks see, et luua õpetuses *immanentse* ajalisuse ja sellesse paigutatunud immanentsete elamuste konstitutsioonist ego-loogiline teooria, mille kaudu muutub sammhaaval arusaadavaks, kuidas on konkreetselt võimalik ja arusaadav *ego* ise-enda-jaoks-olemine.

Siinjuures tuleb esile *ego* teema mitmetähenduslikkus: see on fenomenoloogilise problemaatika erinevates kihtides erinev. Esimestes kõige üldisemates struktuurivaatlustes leiame fenomenoloogilise reduktsiooni tulemusena *ego cogito cogitata* ning meid kohtab nimelt *cogitatum*'ite, nende *ma tajun, ma mäletan, ma ihaldan* jne omade mitmekesisus — ning esimene, mida seejuures tähele panna, on see, et neil *cogito* erisugustel moodustel on identsuspunkt, keskendus selles, et *mina*, seesama *mina* olen see, kes viib siin kord täide akti *ma mõtlen* ja seejärel akti *ma hindan näivusena* jne. Märkatavaks muutub topeltsüntees, topeltpolariseerumine. Paljud, kuid mitte kõik teadvusmoodused, mis siin kulgevad, on sünteetiliselt ühtsed teadvusviisidena sellest samast esemest. Teiselt poolt aga on kõigil *cogitatio*'tel ja kõigepealt kõi-

gil minu seisukohavõttudel (*ego cogito* struktuurne vorm, neil on mina-polariseerumine.

Aga nüüd tuleb märkida, et keskendav *ego* ei ole mitte tühi punkt või poolus, vaid kogeb geneesi teatava seaduspärasuse varal koos iga tast väljakiiritava aktiga jäävat määratust. Olen ma nt otsustusaktis otsustanud mõne nõnda-olemise kasuks, siis läheb see põgus akt mööda, aga mina olen nüüd edasi see mina, kes nõnda otsustas, ma leian enda endana ja jäävana kui mu minule jäävate veendumuste mina. Nõnda on iga laadi otsustega, nt väärtus- või tahteotsustustega.

Nõnda ei ole meil *ego* niisiis mitte pelga tühja poolusena, vaid nende püsivate veendumuste, habituaalsuste kestva ja jääva mina'na, millede muutumises kõige esimesena *konstitueerub personaalse mina ja ta personaalse karakteri ühtsus*. Aga sellest tuleb jälle lahutada *ego* täielikus konkreetsioonis, mis on konkreetne ainult ta intentsionaalse elu hoovavas mitmekesisuses ning koos selles arvatud ja ta jaoks konstitueeruvate esemetega. Sellepärast me nimetame *ego*'t ka konkreetse monaadina.

Kuna mina olen transtsendentaalse *ego*'na see, kes ma võin iseennast *ego*'na ühes või teises mõttes eest leida ning oma tegelikust ja tõelisest olemisest teadlikuks saada, siis on ka see "konstitutiivne" ja isegi kõige radikaalsem konstitutiivne probleem.

Tõeliselt hõlmab konstitutiivne fenomenoloogia niisiis kogu fenomenoloogiat, olgugi et ta ei saa mitte säärasena peale hakata, vaid teadvustüüpika ja ta intentsionaalse lahtilaotumise nähtavaletoomisega, mis teeb alles hiljem nähtavaks konstitutiivse problemaatika mõtte.

Igatahes moodustavad reaalsete objektiivsuste konstitutsiooni olemusliku analüüsi fenomenoloogilised probleemid ning koos sellega fenomenoloogilise objektiivse tunnetusteooria omad *ego* jaoks ühe suure omaette ala.

Kuid enne kui me konfronteerime selle tunnetusteooria hari-likuga, läheb tarvis üht määratut meetodilist edusammu, millega ma tulen nii hilja sellepärast, et lasta konkreetsioonidel teile esialgu kergemalt kõnelda. Olles fenomenoloogilise reduktsiooni läbi tagasi viidud *oma* absoluutsele *ego*'le, leidis igauks meist enda apodiktilises tõsikindluses faktiliselt olevana. Ringi vaadates lei-

dis *ego* mitmesuguseid deskriptiivselt tabatavaid, intentsionaalselt lahtilaotatavaid tüüpe ning võis oma *ego* intentsionaalses vabastamises peagi ise edasi minna. Aga mitte juhuslikult ei lipsanud mul korduvalt suust väljend *olemus* ja *olemuspärane*, mis on võrdne ühe teatava, alles fenomenoloogia poolt selgitatud apriori mõistega. On selge: kui me tõlgitsemega ja kirjeldame säärast kogitatiivset tüüpi nagu taju — tajutu, retentsioon ja retentsioneeritu, taasmeenus ja taasmeenutatu, ütlus ja üteldu, püüdlus ja püüeldu jne tüübina, siis viib see tulemustele, mis jäävad püsima, kuidas me faktumist ka ei abstraheruks. Tüübile on eksemplaarse faktumi, nt nüüd momentaalselt edasivoolava laua-taju individuaalsus täiesti irrelevantne; ning irrelevantne on isegi see üleüldine, et mina, see faktiline *ego*, evin oma faktiliste elamuste seas sääraseid selle tüübi omi ülepea — ning kirjeldus ei sõltu sugugi mitte individuaalsete faktumite ja nende eksistentsi kindlakstegemisest. Ning nõnda kõigi egoloogiliste struktuuride suhtes.

Ma viin nt täide tüübi *meeleline, ruumiasjaline kogemus* analüüsi; ma lähen süstemaatiliselt edasi konstitutiivsesse vaatlusse, kuidas võiks ja peaks säärane kogemus sujuvalt edasi kulgema, kui üks ja seesama asi ülepea näitaks ennast täielikult sellepolest, mis talle asjana peab külge arvatama; siis tärkab suur äratundmine, et aprioril on olemuse poolest paratamatult — mida minu jaoks *ego*'na peab ülepea suutma olla tõeselt olev asi — võimalikule kogemusele kindlalt juurdekuuluva struktuurisüsteemi olemuslik vorm koos spetsiifiliselt juurdekuuluvate struktuuride aprioorse mitmekesisusega.

Evidentsel viisil võin ma oma *ego*'t täiesti vabalt ümber fingeerida, võin neid tüüpe vaadelda nüüdsest peale pelgalt võimaliku *ego* ja ülepea võimaliku *ego* (kui minu faktilise *ego* vaba variatsioon) puhtalt ideaalsete võimalikkustena — ning saavutan nõnda *olemustüübid, aprioorsed võimalikkused ja juurdekuuluvad olemusseedused*; niisamuti minu *ego* kui ülepea ühe mõeldava *ego* üleüldised olemusstruktuurid, ilma milleta ma ei saa ennast ülepea või apriori mõelda, kuna nad peaksid niisamuti evidentselt paratamatult jõus olema minu *ego* iga vaba variatsiooni suhtes.

Nõnda jõuame metoodilisele äranägemisele, mis on fenomenoloogilise reduktsiooni ehtsa meetodi kõrval fenomenoloogia kõige tähtsam metoodiline äranägemine: nimelt *et ego'l on* —

kui kõnelda koos eelkäijatega — määratu sünnipärane apriori ning et kogu fenomenoloogia või filosoofi meetodiliselt jätkatud puhas endamõtestus on selle sünnipärase apriori avamine ta lõpmatus mitmekujulisuses. See on selle sünnipärasuse ehtne mõte, mida vana naiivne mõiste justkui haistis, aga ei suutnud tabada.

Konkreetse *ego* sellele sünnipärasele apriorile, *minu monaadile* — kui kõnelda koos Leibniziga — kuulub muidugi väga palju rohkem kui saime lausuda meie. Selle juurde kuulub — millele võib ainult ühe sõnaga vihjata — ka mina apriori [das Apriori des Ich] erilises mõttes, mis määrab tiitli *cogito* üleüldise kolmain- suse: mina kõigi spetsiifiliste seisukohavõtude või mina-aktide poolusena ja afektsioonide poolusena, mis juba konstitueeritud esemetelt mina peale minnes motiveerivad teda silmaspeetavaks pöördeks ja igaks seisukohavõtuks. Niisiis on *ego*'l topeltpolariseerumine: polariseerumine mitmesuguste esemelite ühtsuste järgi ning mina-polariseerumine, keskendus, mille varal on kõik intentsionaalsused suhetatud identse mina-poolusega.

Kuid teataval viisil paljundub ka mina-polariseerumine *ego*'s otseselt oma sissetundmuste kaudu tas võraste monaadide (koos võraste mina-poolustega) ettekujutuspäraselt esineva “peegeldusena”. Mina ei ole esinevate ja kaduvate seisukohavõtude pelk poolus; iga seisukohavõtt põhjendab mina's midagi püsivat, ta esialgu jäävat *veendumust*.

Hiiglasuuri raskusi, tekitab transtsendentaalse sfääri süstemaatiline avamine absoluutse olemis- ja konstitutsioonisfäärina, millega kõik mõeldav tuleb tagasi suhetada ning alles viimasel kümnendil on meetodid ja probleemikõrgusastmed selgesti reastunud.

Väga hilja avanes eriti juurdepääs fenomenoloogilise geneesi universaalse olemusseaduspärasuse probleemidele, kõige madalamal *passiivsele genesile* üha uute intentsionaalsuste ja apertseptioonide kujunemisel ilma mina mis tahes aktiivse osalemiseta. Siin kasvab välja assotsiatsiooni fenomenoloogia, mille mõiste ja algupära võtab olemuslikult uue näo, ennekõike juba esialgu võõrastava äratundmise läbi, et assotsiatsioon on määratuks tiitliks ühele olemusseaduspärasusele, sünnipärasele apriorile, ilma milleta “see” *ego* oleks sääraseda mõeldamatu. Teiselt poolt *kõrgema-astmelise geneesi* problemaatika, milles mina-aktide läbi kasvavad välja kehtivusmoodustised ning ühes sellega võtab

keskne mina omaks spetsiifilised mina-omadused, nt habituaalsed veendumused, värvatud karakterid.

Alles geneesi fenomenoloogia läbi muutub *ego* arusaadavaks sünteetiliselt kokkukuuluvate *suutluste* lõpmatu seosena — ning nimelt konstitutiivsete suutluste omana, mis toovad relatiivsuste astmetel kehtivusele olevate esemete üha uusi astmeid. Muutub arusaadavaks, kuidas *ego* on see, mis ta on, ainult geneesis, mille kaudu saavad talle intentsionaalselt alatasa, ajutiselt või kestvalt omaks olevad maailmad, reaalsed ja ideaalsed; saavad omaks omaenda mõttesünnitist, omaks apriori võimalike ja sekuvate korrigeerimiste, tühisuste, näivuste jms mahatõmbamiste varal, mis ei kasva immanentselt mitte vähem välja kui tüüpilised meelenähud. Kõiges selles on faktum irratsionaalselt, aga vorm, konstitueeritud esemete hiiglaslik vormide-süsteem ja nende intentsionaalse konstitutsiooni korrelatiivne vormide-süsteem — *a priori*,¹⁶ selle apriori ammendamatu lõpmatus, mis avatakse fenomenoloogia tiitli all ning mis ei ole midagi muud kui *ego* olemusvorm *ego*'na ülepea, avatud ning kunati avatav minu enesemääratluse läbi.

Mõtet- ja olemistkonstitueerivate suutluste hulka kuuluvad nii reaalsuse kui ka ideaalsuse kõik astmed, nii et kui me loendame ja arvutame, kui me kirjeldame loodust ja maailma, teoreetiliselt käsitleme, lauseid moodustame, järeldusi, tõestusi, teoreeme, neid tõdedena kujundame jne, siis me loome endile sellega järelikult üha uusi kujundeid esemetest, seekord ideaalsetest, mis on meie jaoks jäävalt kehtimas. Kui me viime täide radikaalse endamääratluse, niisiis tagasimineku meie, igauks enda jaoks oma absoluutsele *ego*'le, siis on need kõik vabalt tegeva mina-aktiivsuse moodustised, korraldatud egoloogilise konstitutsiooni astmel, ning iga sellelaadne ideaalselt olev on mis ta on oma konstitutiivse süsteemi indeksina. Seal seisavad niisiis ka kõik teadused, mis ma omaenda mõtlemises ja tunnetuses endas kehtivusele toon. Nende naiivse kehtivuse olen ma *ego*'na inhibeerinud, aga seoses minu transtsendentaalse endaavamisega

¹⁶Lad. k ennemast, varasemast (pärit); enamasti tõlgitud seletavalt: kogemus-eelselt, sünnipäraselt jne. E. Husserl tarvitab filosoofilist ad-verb'i ka — nagu uskantiaanid ja teisedki — nimisõnastatud tiitlina: *das Apriori*.

oma tegeva elu osavõtmatu pealtvaatajana tõusevad nad jälle nagu juba kogemusmaailmgi kehtivusse, aga puhtanisti konstitutiivse korrelaadina.

Me läheme nüüd üle sellele, et seda olemiskonstitutsiooni egoloogilis-transsendentaalset teooriat, mis seab kõik *ego* jaoks iganes oleva esile ta oma intentsionaalse elu sünteetilistes motivatsioonides alguse saanud passiivse ja aktiivse suutluse moodustisena, suhetada hariliku *tunnetusteooria* või *mõistuse-teooriaga*. Igatahes muutub fenomenoloogilise teooria selle põhitüki puudumine, mis saab võitu solipsismi näivusest, täiesti tuntavaks alles edaspidises seoses ning ta kohane täiendus kõrvaldab takistuse.

Traditsioonilise tunnetusteooria probleem on *transsendentsi* oma. Ta ei taha ka mitte siis, kui ta empiristlikuna tugineb harilikule psühholoogiale, olla pelk tunnetuse psühholoogia, vaid tahab selgeks teha tunnetuse printsiipiaalset võimalikkust. Probleem kasvab välja loomuliku hoiaku piires ning teda käsitletakse ka edaspidi seal. Ma leian enda eest inimesena maailmas ning ühtlasi teda kogeva ja teda — mina kaasa arvatud — teaduslikult tunnetavana. Nüüd ütlen ma endale: kõik, mis minu jaoks on, on seda tänu minu tunnetavale teadvusele, see on minu jaoks minu kogemise kogetu, minu mõtlemise mõteldu, minu teoretiseerimise teoretiseeritu, minu äranägemise äranähtu. See on minu jaoks ainult minu *cogitatio*'te intentsionaalse esemelisusena. Intentsionaalsus minu psüühilise elu põhiomasusena märgitseb reaalselt mulle inimesena nagu igale inimesele — pidades silmas ta puhtanisti psüühilist sisemust — kuuluvat omasust, — ning juba Brentano nihutas ta inimese empiirilise psühholoogia keskpunkti.¹⁷ Niisiis ei tarvitse me selleks fenomenoloogilist reduktsiooni, me oleme ja jääme antud maailma pinnale. Ning nõnda me ütle-

¹⁷E. Husserl oli Franz Brentanot (1838–1917), seda moodsa psühholoogia filosoofilist põhjendajat kuulanud Wiener ülikoolis. Teoses *Psychologie vom empirischen Standpunkt* (1874) eristas F. Brentano psüühilised fenomenid füüsilistest *intentsionaalsetena*, mõjutades sellega tugevasti fenomenoloogia kujunemist. E. Husserli *Logische Untersuchungen* (1900/1901) tunnistavad seda selgesti. Martin Heidegger see-eest viitab F. Brentano teise uurimuse, dissertatsiooni *Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles* (1862) otsustavale tähendusele olemise üle ja järele mõtlemisel (M. Heidegger, *Mein Weg*

me ka arusaadavalt: *kõik, mis inimese jaoks, mis minu jaoks on ja kehtib, teeb seda oma teadvuselus*, mis jääb kõiges maailma teadvana-evimises ja kõiges teaduslikus suutmises ise enda juurde. Kõik lahutused, mis ma teen ehtsa ja petliku kogemuse vahel ning olemise ja näimise vahel selles, kulgevad minu teadvussfääris endas — niisamuti kui ma kõrgemal astmel eristan äranägeva ja mitte-äranägeva mõtlemise vahel, ka apriori paratamatu ja mõttetetu vahel, empiirilisel õige ja empiirilisel vale vahel. Evidentselt tegelik, mõtteliselt paratamatu, mõttetu, mõtteliselt võimalik, tõenäoline jne, kõik need on kunatise intentsionaalse eseme najal minu teadvusvallas ise esinevad karakterid. Tõe ja olemise iga tõendus, põhjendus kulgeb täielikult minus ning nende lõpp on üks minu *cogito cogitatum*'i karaktereid.

Selles nähakse nüüd suurt probleemi. Et ma jõuan oma teadvusvallas — seoses mind tõsikindlustele sundiva motivatsiooniga — isegi veenvate evidentsideni, see on arusaadav. Aga kuidas võib see täielikult teadvuselu immanentsis kulgev mäng saavutada *objektiivse* tähenduse? Kuidas võib evidents (see *clara et distincta perceptio*¹⁸) nõuda enam kui olla üheks teadvuskarakteriks minus? See on Cartesiuse probleem, mis pidi lahendatama jumaliku *veracitas*'e läbi.

Mida on selle kohta ütelda fenomenoloogia transtsendentaalsel endamõtestusel? Mitte midagi muud kui seda, et kogu see probleem on mõttetu, mõttetud, mille ohvriks pidi Descartes langema sellepärast, et ta ei tabanud transtsendentaalse *epoché* ja puhtale *ego*'le redutseerimise ehtsat mõtet. Aga veel palju jämedam on harilik järelkartesiaanlik hoiak. Me küsime: kes on siis see mina, kes võib õiguspäraselt seada transtsendentaalseid küsimusi? Võin mina seda loomuliku inimesena ja võin mina seda tõsiselt küsivana — ja nimelt transtsendentaalselt: “Kuidas jõuan ma oma teadvussaarelt välja, kuidas võib see, mis minu teadvuses esineb evidentsielamusena, saavutada objektiivse tähenduse?” *Nõnda nagu ma apertsepeerin ennast loomuliku inimesena, nõnda olen ma ju juba ette apertsepeerinud ruumilise maailma*, käsitanud ennast ruumis, milles mul on järelikult minu-välisus! Kas ei ole

in die Phänomenologie — M. Heidegger, *Zur Sache des Denkens*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1969, S. 81).

¹⁸Lad. k selge ja distinkne pertseptsioon.

mitte maailmaapertseptsiooni kehtivus juba eeldatud selle küsimuse mõtte jaoks, sellal kui ometi alles ta vastamine peaks andma objektiivse kehtivuse ülepea? Niisiis läheb *fenomenoloogilise reduktsiooni* teadlikku teostamist tarvis *selleks, et saavutada seda mina* ja teadvuselu, mille najal on *transsendentaalsed küsimused seatavad transsendentaalse tunnetuse võimalikkuse küsimustena*. Kui aga selle asemel, et põgusalt täide viia fenomenoloogiline *epoché*, asi pigem sellesse puutub, et süstemaatilises endamõtestuses ja puhta *ego*'na tahta kogu oma teadvusvälja, järelikult iseennast avada, siis tuntakse ära, et kõik iganes *ego* jaoks olev on tas endas konstitueeruv; edasi, et igal olemislaadil — sealhulgas igal transsendentsena karakteriseeritud — on oma eriline konstitutsioon.

Transsendents on immanentne, ego sees konstitueeruv olemiskarakter. Iga mõeldav mõte, iga mõeldav olemine — nimetatakse teda kas immanentseks või transsendentseks — langeb transsendentaalse subjektiivsuse alasse. Väljaspoolsus sellestasamast on mõttetus, ta on universaalne, absoluutne konkreetsioon. Tahta tõese olemise universumit käsitada millegina väljaspool võimaliku teadvuse, võimaliku tunnetuse, võimaliku evidentsi universumit, mõlemad üksnes väliselt üksteisega suhetatud jäiga seaduse läbi — see on nonsens. Mõlemad kuuluvad olemuspäraselt kokku ning olemuspäraselt kokkukuuluv on ka konkreetselt üks, üks absoluutses konkreetsioonis: *transsendentaalses subjektiivsuses*. — Ta on võimaliku mõtte universum, väljaspoolsus on siis midugi mõttetus. Aga isegi iga mõttetus on mõtte moodus ning evib mõttetust äranähtavuses. See aga ei kehti pelga *faktilise ego* ja selle kohta, mis on talle faktiliselt ligipääsetav tema jaoks olevana. Fenomenoloogiline endatõlgitus on aprioorne ning nõnda kehtib kõik iga võimaliku, mõeldava *ego* ja iga mõeldava oleva, niisiis kõigi mõeldavate maailmade jaoks.

Ehtne tunnetusteooria on selle järgi mõttekas üksnes transsendentaal-fenomenoloogilisena, mis selle asemel, et teha tege mist mõttetute järeldustega arvatud immanentsilt arvatud transsendentsile, mõnesuguste *iseendana asjade* omale, tegeleb pigem üksnes tunnetussuutluse süstemaatilise selgitamisega, milles see muutub läbi ja lõhki arusaadavaks intentsionaalse suutlusena. Aga nimelt seega muutub iga laadi olev, reaalne ja

ideaalne, arusaadavaks nimelt transtsendentaalse subjektiivsuse selles suutluses konstitueeritud moodustisena. Seda laadi arusaadavus on ratsionaalsuse ülim mõeldav vorm. Kõik äraspidised olemis-interpretatsioonid pärinevad naiivsest pimedusest olemismõtet kaasamääratlevate horisontide suhtes. Nõnda viib *ego* puhas, puhtas evidentsis läbiviidud ja seejuures konkreetsioonis läbiviidud endatõlgitsus *transtsendentaalsele idealismile*, aga põhiolemuslikult säärasele uuemõttelisele; mitte psühholoogilise idealismi mõttelisele, mitte selle idealismi mõttelisele, mis tahab meelelistest mõtteta andmetest tuletada mõttekat maailma, mitte Kanti idealism, mis usub vähemalt piirmõistena suutvat avali hoida iseendana olevate asjade maailma võimalikkust —, vaid *idealism, mis ei ole midagi enam kui mis tahes olemismõtte* — millel peaks minu, *ego* jaoks veel võima mõte olla — *konsekvent-selt läbiviidud endatõlgitsus süstemaatilise egoloogilise teaduse vormis*. See idealism aga ei ole mänguliste argumentatsioonide toode, saavutatav võidu hinnana dialektilises vaidluses realismidega. Ta on looduse, kultuuri, ülepea maailma (*ego*'le kogemuse läbi etteantud) transtsendentsi kallal tegelikus töös läbiviidud mõtetõlgitsus — ning see on konstitueeriva intentsionaalsuse enda süstemaatiline avamine. Selle idealismi tõenduseks on fenomenoloogia läbiviimine ise.

Kuid nüüd peab kõne alla tulema ainuke tegelikult rahutukstegev kõhklus. Kui mina, mediteeriv mina redutseerun *epoché* läbi oma absoluutsele *ego*'le ja selles konstitueeruvale, kas ei ole ma siis mitte muutunud *solus ipse*'ks ning kas ei ole nõnda kogu see endamõtestuse filosoofia mitte puhas, olgugi et transtsendentaal-fenomenoloogiline solipsism?

Agas enne kui siin otsustatakse ning ennast nüüd koguni kasutatute dialektiliste argumentatsioonidega aidata püütakse, tuleb teha piisavalt avaralt ja piisavalt süstemaatiliselt konkreetset fenomenoloogilist tööd selleks, et pealt näha, kuidas *ego*'s näitab ja tõendab ennast kogemusliku antusena *alter ego*,¹⁹ missugust laadi konstitutsioon tuleb tarvitusele võtta ta olemasoluks olemasoluna minu teadvusringis ja minu maailmas. Sest ma kogen ju teisi tegelikult ning ei koge neid mitte ainult looduse kõrval, vaid ühte põimitult loodusega. Ometi kogen ma teisi seejuures erilisel viisil,

¹⁹Lad. k teine mina.

ma ei koge neid mitte ainult ruumis looduslikku seosesse psühholoogiliselt põimitult esinevana, vaid kogen neid ka seda sama maailma kogevana, mida kogen mina, mind samuti kogevana nii, nagu mina kogen neid jne. Mina kogen iseendas, oma transtsendentaalse teadvuselu raames igat ja kõike ning ei koge maailma mitte pelgalt oma privaatselt, vaid intersubjektiivse, igäühele antud ning ta objektide kaudu ligipääsetava maailmana ja teisi selles teistena ning ühtlasi üksteise jaoks, igäühe jaoks olevana. Kuidas see seletub, kui jääb ometi ümber lükkamata, et kõik, mis minu jaoks on, võib mõtte ja tõenduse saavutada minu intentsionaalses elus?

Siin läheb tarvis *sissetundmise* transtsendentaalse suutluse ehtsat fenomenoloogilist tõlgitsust ning sellele lisaks — niikaua kui see on küsimuse all — teiste ja minu ümbrusilma kõigi mõtteliste kihtide — mis mul pärit teiste kogemuskehtivusest — abstraktiivse väljapoole-kehtivust-seadmise tõlgitsust. Nimelt sellega lahutub transtsendentaalse *ego* alas, see tähendab ta teadvusalas nimelt spetsiifiliselt privaadne egoloogiline olemine, minu konkreetne omamus sellesamana, mille *analogon*'isse ma siis oma *ego* motivatsioonidest lähtudes sisse tunnen. Kogu oma teadvuselu võin ma otseselt ja päristiselt kogeda *ta endana*, mitte aga võõrana: võõra aistimise, tajumise, mõtlemise, tundmise, tahtmisena. Aga minus endas kogetakse teda kaasa, inditseeritakse konsekventselt ühes sekundaarses mõttes, omapärase sarnasusapertseptiooni viisil, seejuures üheselt tõendudes. Kõneldes koos Leibniziga: minu originaalsuses mulle apodiktiliselt antud *monaadinna* peegelduvad võõrad monaadid — ning see peegeldus on üks konsekventselt tõenduvaid indikatsioone. Mis aga seal inditseeritud, see on, kui ma viin täide fenomenoloogilise endatõlgitsuse ning selles õiguspäraselt inditseeritu tõlgitsuse, võõras transtsendentaalne subjektiivsus; transtsendentaalne *ego* ei sea endas mitte meelevaldselt, vaid paratamatult sisse transtsendentaalse *alter ego*.

Nimelt sellega laieneb transtsendentaalne subjektiivsus *intersubjektiivsuseks*, *intersubjektiiv-transtsendentaalseks sotsiaalsuseks*, mis on transtsendentaalseks pinnaks intersubjektiivsele loodusele ja maailmale ülepea ning mitte vähem kõigi ideaalsete esemelisuste intersubjektiivsele olemisele. Esimene *ego*, mille-

le viib transtsendentaalne reduktsioon, tunneb veel puudust neist eristusist intentsionaalse vahel, mis on talle algupäraselt omane, ja selle vahel, mis on tas *alter ego* peegelduseks. Et saavutada intersubjektiivsust transtsendentaalsena, selleks läheb tarvis avardatud konkreetset fenomenoloogiat. Aga seejuures selgub ometi, et filosoferivalt mediteeriija jaoks on ta *ego* algupärane *ego* ning et intersubjektiivsus on siis järgnevalt iga mõeldava *ego* jaoks *alter ego*'na jälle mõeldav ainult tas peegelduvana. Selles sisestundmise selgituses nähtub ka, et on põhjatult sügav erinevus looduse konstitutsioonis, millel on juba olemismõte abstraktiivselt isoleeritud *ego* jaoks, kuid mitte veel intersubjektiivne, — ning vaimumaaailma konstitutsioonis.

Nüüd avaneb fenomenoloogiline idealism transtsendentaalfenomenoloogilise monadoloogiana, ainult mis ei ole metafüüsiline konstruktsioon, vaid selle mõtte süstemaatiline tõlgitsus, mis on maailmal meie kõigi jaoks enne kogu filosoferimist, mõte, mida võib filosoofiliselt ainult vääriti seada, kuid mitte muuta.

Kogu see tee, mille me oleme läbi käinud, pidanuks olema tee universaalse filosoofia, see tähendab tee absoluutselt põhjenduselt lähtuva universaalse teaduse kartesiaanliku sihi suunas, millest oleme kinni pidanud. Me tohime ütelda, et seda kavatsust suutis ta järgida tegelikult, ning me näeme juba, et see on tegelikult läbiviidav.

Igapäevane praktiline elu on naiivne, ta on sissekogemine, sisse mõtlemine, sissehindamine, sissetoimimine etteantud maailma. Seejuures toimuvad kõik need kogemise intentsionaalsed suutlused, mille läbi asjad on lihtsalt olemas, anonüümselt, kogeja ei tea neist midagi; niisamuti mitte midagi suutlevast mõtlemisest: arvud, predikatiivsed asjalood, väärtused, eesmärgid, teosed tulevad ette tänu varjatud suutlusile, liige-liikmelt üles ehitudes on pilgus üksnes nemad. Teisiti ei ole asi positiivsetes teadustes. Nad on kõrgema astme naiivsused, targa teoreetilise tehnika töötulemused, ilma et oleks tõlgitsetud neid intentsionaalseid suutlusi, millest tekib lõpuks kõik.

Teadus taotleb küll seda, et suuta õigustada oma teoreetilisi samme, ning rajaneb kõikjal kriitikal. Aga *teaduse kriitika ei ole viimne tunnetuskriitika*, see tähendab algupäraste suutluste studium ja kriitika, kõigi ta intentsionaalsete horisontide avamine,

üksnes millekaudu võib lõpuks tabada evidentside kandeulatust ning korrelatiivselt hinnata esemete, teoreetiliste toodete, väärtuste ja eesmärkide olemismõtet. Sellepärast on meil — ning nimelt moodsate positiivsete teaduste kõrgastmel — alusteprobleeme, paradokse, arusaamatusi. *Algmõisted*, mis kogu teadust läbides määravad ta esemesfääri ja ta teooria mõtte, on *naiivselt tekkinud*; neil on määratlemata intentsionaalsed horisonid, nad on tundmata, ainult toores naiivsuses teostatud intentsionaalsete suutluste tooted. See ei kehti mitte ainult positiivsete eriteaduste, vaid ka traditsioonilise loogika suhtes koos kõigi ta formaalsete normidega. Iga katse jõuda ajalooliselt kujunenud teadustest lähtudes mõtte ja suutluse kohaselt paremale põhjendusele, paremale ise-enda-mõistmisele on tükk teadlase endamõttestust. On olemas aga ainult *üks* radikaalne endamõttestus, see on fenomenoloogiline. Radikaalne ja täiesti universaalne endamõttestus on aga lahutamatud ning ühtlasi lahutamatud endamõttestuse ehtsast fenomenoloogilisest meetodist olemusliku üleüldisuse vormis. Universaalne ja olemuspärane endatõlgitus tähendab aga valitsemist kõigi *ego*'le ja transsendentaalsele intersubjektiivsusele *sünnipäraste* ideaalsete võimaluste üle.

Konsekventselt jätkatud fenomenoloogia konstrueerib niisiis *a priori*, — aga rangelt intuitiivse olemusliku paratamatuse ja üleüldisusega *mõeldavate maailmade vormid* ning need jällegi ülepea kogu mõeldava olemisvormi ja ta astmesüsteemi raames. Seda aga algupäraselt, see tähendab korrelatsioonis konstitutiivse, neid konstitueerivate intentsionaalsete suutluste aprioriga.

Kuna tal ei ole oma toimimisel etteantud tegelikkusi ja tegelikkuse-mõisteid, vaid ta ammutab oma mõisted algusest saadik ise algupärastes mõistetes hõlmatud suutluse algupärasusest ning valitseb kõigi horisontide avamise paratamatuse kaudu ka kandeulatuse kõiki erinevusi, kõiki abstraktseid relatiivsusi, siis peab ta iseendast lähtudes jõudma nende mõistesüsteemideni, mis määravad kõigi teaduslike toodete põhilise mõtte. Need on mõisted, mis määravad ette kindlaks ülepea võimaliku maailma vormidee kõik formaalsed demarkatsioonid ning peavad järelikult olema kõigi teaduste ehtsad põhimõisted. Säärastel mõistritel ei või olemas olla paradokse.

Seesama kehtib kõigi põhimõistete puhul, mis käivad erinevate olemisregioonidega suhetatud ja suhetatavate teaduste ülesehituse ja kogu ülesehitusvormi kohta.

Nüüd me võime ka ütelda: aprioorse ja transtsendentaalses fenomenoloogias leiavad oma korrelatsioonuurimise varal viimises põhjenduses alguse kõik aprioorse teadused ülepea ning nad — võetult selles algupäras — kaaskuuluvad universaalse aprioorse fenomenoloogia enda sisse ta süstemaatiliste hargnemustena. Seda universaalse apriori süsteemi tuleb niisiis märgitseda ka universaalse, transtsendentaalse subjektiivsuse, niisiis ka intersubjektiivsuse olemusele sünnipärase apriori või *kõige mõeldava olemise universaalse logose* süstemaatilise lahtilaotusena. Seesama uuesti üteldult: süstemaatiliselt täielikult arendatud transtsendentaalne fenomenoloogia oleks *eo ipso*²⁰ *tõene ja ehtne universaalne ontoloogia*; aga mitte pelgalt tühi, formaalne, vaid ühtlasi säärane, mis kätkeks endas kõiki regionaalseid olemisvõimalikkusi — ning kõigi nende juurde kuuluvate korrelatsioonide kohaselt.

See universaalne konkreetne ontoloogia (või ka olemise universaalne loogika) oleks iseendast niisiis esimene absoluutselt põhjenduselt lähtuv teadusuniversum. Järjestuselt oleks filosoofilistest distsipliinidest iseendast esimene *solipsistlikult* piiratud egoloogia, siis alles laienduses intersubjektiivne fenomenoloogia — ning nimelt üleüldisuses, mis käsitleb kõigepealt universaalseid küsimusi, et alles siis hargneda aprioorseteks teadusteks.

See universaalne apriori oleks siis *ehtsate faktiteaduste ja kartesiaanlikus mõttes ehtsa universaalse filosoofia, absoluutselt põhjenduselt universaalse teaduse vundament*. Faktumi kogu ratsionaalsus asub ju aprioris. Aprioorne teadus on teadus printsiipiaalsest, milleni peab tagasi minema faktiteadus, et saada viimaks sama printsiipiaalselt põhjendatuks — ainult et aprioorne teadus ei tohi olla naiivne, vaid peab olema alguse saanud viimsetest transtsendentaal-fenomenoloogilistest lätetest.

Lõpuks tahaksin ma — et mitte lasta tekkida väärarvamusel — viidata sellele, et fenomenoloogia poolt välistatakse ainult iga naiivne ja iseendast mõttetute asjadega opereeriv metafüüsika, mitte aga metafüüsika ülepea. See iseendast esimene olemine,

²⁰Lad. k ise-endast.

see igale ilmlikule objektiivsusele eelnev ja teda kandev transsendentaalne intersubjektiivsus, see erinevates vormides ühenduv monaadide kõiksus. Aga faktilise monaadisfääri sees — ning ideaalse olemusliku võimalikkusena igas mõeldavas — tõusevad üles kõik need juhusliku faktitsiteedi, surma, saatuse probleemid, erilises mõttes *mõttekana* nõutud üksiksobjektiivse ja ühise elu võimalikkuse probleemid, niisiis ka ajaloo *mõtte* probleemid jne. Me võime ka ütelda: need on eetilise-religioossed probleemid, aga seatud pinnale, millele kõik, millel saab olla meie jaoks võimalik mõte, peab nimelt seatud olema.

Nõnda teostub universaalse filosoofia idee — täiesti teisiti, kui uue loodusteaduse poolt juhitud mõtles seda Descartes ja ta ajastu — mitte deduktiivse teooria universaalse süsteemina, justkui kõik olev seisaks rehkenduse ühtsuses, vaid *fenomenoloogiliste korrelatiivsete distsipliinide süsteemina* mitte aksioomi *ego cogito*, vaid universaalse endamõtestuse alumisimal põhjal.

Teiste sõnadega, see paratamatu tee ülimes mõttes viimseni põhjendatud või — mis on ükspuha — filosoofilisele tunnetusele, see on *universaalse*, kõigepealt monaadilise ja siis intermonaadilise *endatunnetuse* tee. Delphi sõnum: *γνώθι σεαυτόν*²¹ on võitnud uue tähenduse. Positiivne teadus on teadus maailma kaotatuses. Algul peab maailm kaotatama *epoché*'ga võitmaks teda taas universaalses endamõtestuses. *Noli foras ire, ütleb Augustinus, in te redi, in interiore homine habitat veritas.*²²

²¹Vanakr. kr tunne(ta) ise-ennast.

²²Lad. k 'ära pürgi väljapoole, naase endasse, tõde asub seesmises inimeses. (Augustinus, *De vera religione* (XXXIX)).

UNIVERSUMI SUUREMASTAABILINE STRUKTUUR

*Joseph Silk
Alexander S. Szalay
Jakov B. Zeldovič*

Tõlkinud Jaak Jaaniste

Läbi miljardite valgusaastate kulgeb maailmaruum nagu meekärg, seinteks galaktikate superparved, nende vahel hiiglaslikud tühemikud. Võimalik, et sellise struktuuri allikaks on häiritused aine tihedusjaotuses Suure Paugu järgsetel hetkedel.

Astronoomid on ammu aru saanud, et aine jaotus kosmilises mastaabis kannab endal universumi esiajaloo pitsert. Selle jaotuse olulisi omadusi ning tema arengut uuritakse Suure Paugu teooria abil — asjaolu, et kosmoloogilist laadi nähtuste käsitlus peab sobima Suure Pauguga, on astronoomide ja kosmoloogide peaaegu üksmeelne kokkulepe. Selle teooria järgi tekkis universum ühestainsast lõpmata suure ainetihedusega punktist umbes 10–20 miljardit aastat tagasi ning omandas praeguse kuju kiire, tänaseni kestva paisumise tulemusena. Lihtsaimas käsitluses on paisumine kõikjal ühtlane, see paisumise ühesugususe sobib silmatorkavalt hästi paljude tähtsate vaatlusfaktidega: galaktikavälised objektid eemalduvad meist kiirusega, mille suurus muutub kauguse kasvades sujuvalt, elektromagnetkiirguse spektri kuju

The Large-Scale Structure of the Universe. — *Scientific American*, vol. 249, no. 4, October 1983, pp. 56–64.

mikrolainealas aga näitab, et taeva temperatuuri kõikumised mõne nurgakraadi ulatuses ei ületa üht kolmekümnetuhandendikku sellest niigi madalast temperatuurist. Neile faktidele vaatamata on aga olemas vaieldamatu tõend, et paisumine pole täiesti ühtlane. Kui ta seda oleks, ei saaks aine klompidesse koguneda ja maailmaruumi täidaks ühtlaselt hõrenev gaas. Tähti ega galaktikaid poleks olemas.

Et selgitada universumi praegust struktuuri, peab Suure-Paugu-kosmoloog tunnistama mingi varasema klombilisuse olemasolu. See ammine ebaühtlus peaks olema sujuv, ühtlasest tagapõhjast peaaegu eristamatu, maailmaruumi kõveruse väikesed kõikumised avalduksid aine- ja energiatiheduse väikestes erinevustes ruumi eri osades. Nende nn tihedushäirituste amplituud (s.t tiheduse erinevus keskmisest tihedusest) peaks olema piisavalt suur, et universumi eluea jooksul kasvada praegu täheldatava ulatuseni. Kui suur täpselt — see on peenem teoreetiline küsimus. Liig suured häiritused kutsuksid paratamatult esile muutlikkuse kiirgustaus, mida me paraku ei näe. Edasi, kujunev struktuur peab olema kindla ulatusega. Me näeme tähti, galaktikaid, nende parvi ja isegi superparvi, s.t parvede parvi; superparvedest suuremad massid seevastu jaotuvad ruumis täiesti ühtlaselt.

Ühendades kosmoloogia ning elementaarosakeste füüsika, on võimalik oluliste lisatingimuste abita rahuldada kõiki neid nõudeid. Pole vaja mingeid senitundmata jõudusid, pole vaja isegi häirituste eelismastaape. Ainus vajalik oletus on aine- ja energiatiheduse väikeste häirituste olemasolu kohe paisumise alguses. Tiheduse sujuvat muutust on kõige lihtsam kirjeldada siinusfunktsiooniga. Kõikvõimalike suundade ja lainepikkustega siinuslainete liitmine annabki häirituste esialgse kuju. Võttes nende lainete amplituudideks juhuslikud arvud, saame kaootilise pildi, millest vastavalt hästituntud füüsikaseadustele kujuneb universumi praegune struktuur.

Et maailmaruum paisub, viib elementaarosakeste vaba liikumine kõigi ebaühtluste silumiseni. Püsima jäävad üksnes need, mille kogumass suurema (või väiksema) tihedusega piirkonnas ületab Päikese massi 10^{15} kuni 10^{16} korda. Sellises mastaabis on gravitatsioonijõud piisavad paisumise pidurdamiseks ja sellele järgnevaks kokkusurumiseks mingis suunas. Seetõttu kujune-

vadki juhuslikest alghäiritustest hiiglaslikud korrapäratu kujuga gaasipilved, mis oma lapiku kaju tõttu meenutavad ülepannikooke. Seal, kus sellised koogid lõikuvad, moodustub pikk peenike "varras". Mõned pilved püsivad tänaseni, teised on jagunenud galaktikateks ja galaktikaparvedeks. Kokkutõmbuvate häirituste piirmastaabi olemasolu selgitas esimesena üks meist, autoreist (Silk). Õhukeste kihtide tekkimise gravitatsioonijõudude toimel avastas teine (Zeldovič).

Kirjeldame nüüd "pannkoogiteooriat". Oma praegusel kujul põhineb see kahel asjal, mis, kui järjestada füüsikalised objektid nende suuruse järjekorras, on selle rea eri otstes. Üks neist on küllalt suur täitmaks kosmilist ruumi ruumalaga 10^{23} kuupvalgusaastat; teine aga on neutriino, kaduvväike elementaerosake. Et pannkoogiteooria oleks õige, peab neutriino mass erinevama nullist. Need kaks objekti — universum ja neutriino — erinevad massi poolest 80 suurusjärgu võrra ja meil on väga raske hinnata mõlemaid piisava täpsusega oma vahepealse mastaabiga kogemuste põhjal.

Hiljuti õnnestus vaatluslikult tõestada astronoomilise piirmastaabi olemasolu. On märkimisväärne, et sellele vastav mass osutab pannkoogiteooria õigsusele. Piirmastaabi leidmiseks tuli mõõta tuhandete galaktikate kaugus. Määrati nende punanihe — spektrijoonte nihkumine spektri punase otsa poole. Punanihke tingib Doppleri efekt, mida põhjustab kauge galaktika eemaldumine. Eemaldumiskiiruse saame leida lihtsa valemi abil punanihkest; tuleb välja, et see on paisuvas universumis võrdeline galaktika kaugusega. Määrates galaktika asukoha taevastähtlil ning teades punanihke kaudu kaugust, saab astronoomia leida galaktika asukoha ruumis. Sellise meetodikaga koostatakse galaktikate ruumjaotuse kaardid.

Neilt kaartidelt on näha, et erinevalt enamikust astronoomilistest objektidest koonduvad galaktikad õhukestesse kihtidesse ja ahelatesse, mille ühed mõõtmed ületavad teisi (pikkus läbimõõdu) vähemalt kümme korda. Suurim mõõde, umbes 100 miljonit valgusaastat, vastab ruumalale, millesse mahub umbes miljon galaktikat; nende kogumass on 10^{16} Päikese massi. Ka nende struktuuride sees ei jaotu galaktikad ühtlaselt; me võime eristada

“klompe” ja ahelaid, millest paljud paiknevad “lehtede” löikejoontel. Ja lõpuks, kõige enam torkavad nende struktuuride hulgas silma hiiglaslikud tühemikud, kus 100 kuni 400 miljoni valgusaasta ulatuses galaktikad puuduvad peaaegu täielikult (vt Gregory, Thompson 1982). Selline pilt põhineb suures osas Jaan Einasto töödel Tartu Observatooriumis Eestis.

Massiga neutriino uurimine on tublisti keerulisem. Mõned aastad tagasi pidasid füüsikateoreetikud neutriino seisumassi nulliks, kuid uuemate teooriate järgi võib ta ka nullist pisut erineda. Praegu tehakse katseid eesmärgiga mass kindlaks teha. Otsene meetod massi määramiseks oleks, kui radioaktiivse lagunemise puhul lagunemiskiirus sõltub eralduva neutriino massist. Valentin Ljubimov, Jevgeni Tretjak ja nende kolleegid Moskva Eksperimentaalse ja Teoreetilise Füüsika Instituudist mõõtsid üliraske vesiniku ehk tritiumi (vesiniku radioaktiivne isotoop) lagunemist. 1980. aastal teatasid nad väikese, kuid nullist erineva massi olemasolust neutriinodel, see oli vahemikus 14 kuni 46 elektronvolti, 10 000 korda väiksem kui elektroni mass. Hiljuti kordasid uurijad oma katset, vähendades vea piire; uutel andmetel on neutriino mass 20 ja 40 elektronvoldi vahel.

Kahjuks puudub siiani sõltumatu eksperiment, mis kinnitaks neid tulemusi. Seetõttu jääb küsimus neutriino massist vaieldavaks. Pisut erinev katse, mille algataja on Ettore Fiorini Milaano ülikoolist, tugineb teistsugusele radioaktiivsusele, mida nimetatakse kahekordseks beetalagunemiseks. Fiorini teadatel ei saa neutriino mass olla suurem kui 10–20 elektronvolti, vastavalt germaaniumi isotoobi 76 lagunemisseadusele. Kasutatud meetod pole nii vahetu mõõtmise kui tritiumi lagunemisel, Fiorini katset saab pidada massi määramiseks vaid sel juhul, kui neutriino on iseenda anti-osakeseks. Kui aga neutriino ja antineutriino on erinevad, tuleb germaanium 76 kahekordset beetalagunemist tõlgendada teisiti. Neutriino massi kohta ei saa sel juhul midagi järeldada.

Kolmandat meetodit neutriino massi määramiseks soovitas esimesena Bruno Pontekorvo Dubna Tuumauuringute Ühendinstituudist. Meetodi aluseks on kolme liiki neutriinode: elektron-, müoon- ja taunetriino olemasolu. Kui kõigil kolmel on mass ja kui nad võivad esineda erineva tõenäosusega ja kui ükskõik mil-

list kaht tüüpi neutriinode puhul nende masside ruutude vahe pole null, siis järeldub kvantmehaanikast, et need kolm neutriinotüüpi võnguvad, s.t lähevad vabalt üle ühest tüübist teise. Et selline võnkumine toob kaasa ühe neutriinotüübi osakaalu muutumise ajas, saab neid võnkeid mõõta — määrata näiteks elektronneutriinode hulk neutriinokimbu eri piirkondades. Seda katset on viimastel aastatel korduvalt tehtud, esimesena Frederick Reines ja tema kaastöölised Kalifornia ülikoolist Irvine'is, hiljem Felix Boehm kolleegidega Kalifornia Tehnikainstituudist ning teised. Ükski rühm polnud artikli kirjutamise ajaks saanud kindlaid tõendeid neutriinovõngete olemasolu kohta. Võngete puudumine ei tähenda veel massi puudumist, vaid üksnes masside erinevuse puudumist (ruutude vahe võrdsust nulliga), küll aga oleks võngete avastamine kinnitanud seisumassi olemasolu.

Füüsikud on valdavalt seisukohal, et katsetulemused ei anna esialgu kindlat tõendit neutriino massi kohta. Kui aga massi olemasolu leiab kinnitust, on sellel kaugeleulatuvad kosmoloogilised järeldused. Juba üle kümne aasta tagasi, lähtudes ühe autori (Zeldovitš) ning Serpuhhovi Füüsikainstituudi teadlase Semjon Geršteini hüpoteesidest, oletasid György Marx ja üks autoreist (Szalay) Eötvösi ülikoolist, et massiga neutriinod võivad moodustada olulise osa universumi massist ning tugevasti mõjutada selle evolutsiooni. Üheaegselt esitasid selle oletuse ka Ramannath Cowsik ja John McClelland Kalifornia ülikoolist Berkeleyys. Massiga neutriinode olemasolu viib omakorda vältimatult suuremõõtmeliste pannkoogitaoliste struktuurideni. Enne aga kui sellest rääkida, oleks kasulik kirjeldada pannkoogiteooria varasemat varianti — teooriat, mis lõppkokkuvõttes ei pidanud vastu mõnede järelduste vaatluslikule kontrollile, kuid sai aluseks praegusele edukamale teorialele.

Astrofüüsikud peavad oma ettekujutust Suure Paugu esimestel millisekunditel toimuvatest füüsikalistest protsessidest küllalt usaldatavaks. Osakeste vastastikuste põrgete energia pole sel ajal suurem tänapäeva kiirendites kasutatavatest energiatest, mistõttu too ürgne aine kujutab endast hästituntud omadustega osakeste tihedat kogumit.

Kõige enam on selles kogumis footoneid, elektrone ja kolme tüüpi neutriinosid; üksnes vähesed prootonid ja neutronid säilivad pärast veel varasemal ajal toimunud annihilatsiooniprotsessi. Elektronid ja neutriinod olid esimese sekundi jooksul tihedalt koos, neid tekkis ja annihilerus pidevalt. Sagedaste põrgete tõttu pidid kõik osakesed olema soojuslikus tasakaalus. Universumi paisumisel vähenes osakeste hulk ruumiühiku kohta ning sellega koos ka põrgete sagedus. Et footonite energia on pöördvõrdeline nende lainepikkusega, vähenes ka nende keskmine energia, sest ruumi paisudes kasvab selles olevate footonite lainepikkus. Nii hakkas universum jahtuma.

Viimase aja füüsikateooriad osutavad kõigi looduses toimivate põhiliste jõudude ühtsusele. See lubab meil vaadata kaugemale tagasi universumi ajaloo esimesest millisekundist. Neid teooriaid nimetatakse suurteks ühendteooriateks, sest nad käsitlevad elektromagnetilist vastasmõju, ning aatomituumades toimivaid nõrka ja tugevat vastasmõju ühe fundamentaalse nähtuse ilmingutena. (Neljandat põhijõudu, gravitatsiooni, ühendteooria siiani ei hõlma.) Energiatihedus, mille juures mainitud kolm jõudu muutuvad eristamatuteks, vastab umbes 10^{-35} sekundile pärast Suurt Pauku. Seetõttu võib varajast universumit kasutada suurte ühendteooriate kontrollimiseks.

Need teooriad ennustavad, et kui ainetihedus paisumise algstaadiumil muutub, siis järelikult peab muutuma ka footonite tihedus, s.o kiirgustihedus. Ometi peab aine- ja kiirgustiheduse suhe jääma muutumatuks. Üldrelatiivsusteooria järgi määravad energia ja aine gravitatsioonijõudude tekitajatena aegruumi geometrilised omadused. Seega põhjustab aine- ja energiatiheduse muutumine gravitatsioonivälja muutumise, teisisõnu aegruumi kõveruse muutumise. Selliste fluktuatsioonide üldteooria arendas relatiivsusteooria põhjal välja Jevgeni Lifšits Moskva Füüsika-probleemide Instituudist 1946. aastal.

Tundub mõistlik oletada, et need universumi algfluktuatsioonid olid olemas kõigis võimalikes mastaapides. Teeme selle lihtsustava oletuse, sest oleks ju täiesti meelevaldne, kui alghäiritused oleksid miskipärast eelistanud ainult üht mastaapi, nt galaktikate oma. Muidugi on häirituse suurusel ülempiir, mida vaatleja kindlal ajahetkel jälgida võib, nn vaatleja horisont — sfäär, mille

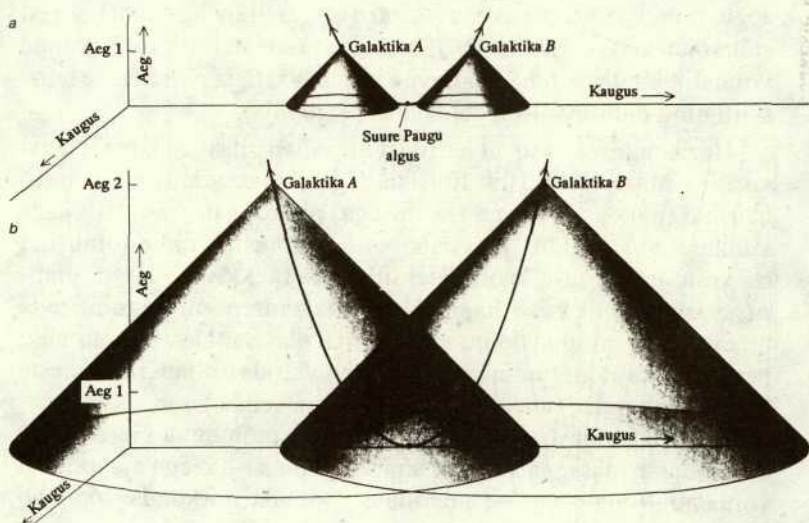
keskpunktiks on vaatleja ning mille raadius on võrdne vahemaaga, mida valguskiir jõuab läbida universumi vanusega võrdse aja jooksul. Suure Paugu standardmudeli korral on ainsast punktist tekkinud universum muidugi suurem kui ühegi selles eksisteeriva vaatleja horisont. Teisest küljest aga, et paisumine arvatavasti aeglustub, haarab see paisuv sfäär (iga vaatleja horisont) järjest suuremat massi. Häiritused, mida varasematel aegadel polnud võimalik kindlaks teha, mahuvad hiljem vaatleja paisuvasse horisonti ning muutuvad vaadeldavaks (vt joonis).

Horisondi sees asuvat häiritust kirjeldab piisavalt täpselt klassikaline mitterelativistlik füüsika. Iga ainekogumit, mis vastab häiritud (näiteks suurema tihedusega) piirkonnale, mõjutab kaks konkureerivat jõudu: gravitatsioon püüab teda kokku tõmmata, osakeste ja kiirguse kaootilisel liikumisel tekkiv rõhk aga ümbritsevasse ruumi laiali hajutada. Mida suurem on kogum, seda tugevam on gravitatsioon, suuremates mastaapides jääb ta alati peale. Kokkutõmbumine ei suuda aga vältida kollapsit, osakeste kokkutõmbumist suurima tihedusega piirkondadesse. Kord alanud gravitatsioonilise kollapsi puhul kokkutõmbunud mass tõmbab endasse masse ja kiirgusi üha kaugemalt — seega aja jooksul võimendub iga algne ebastabiilsus. Mõnda piirkonda koguneb ainet rohkem, mõnes see hõreneb.

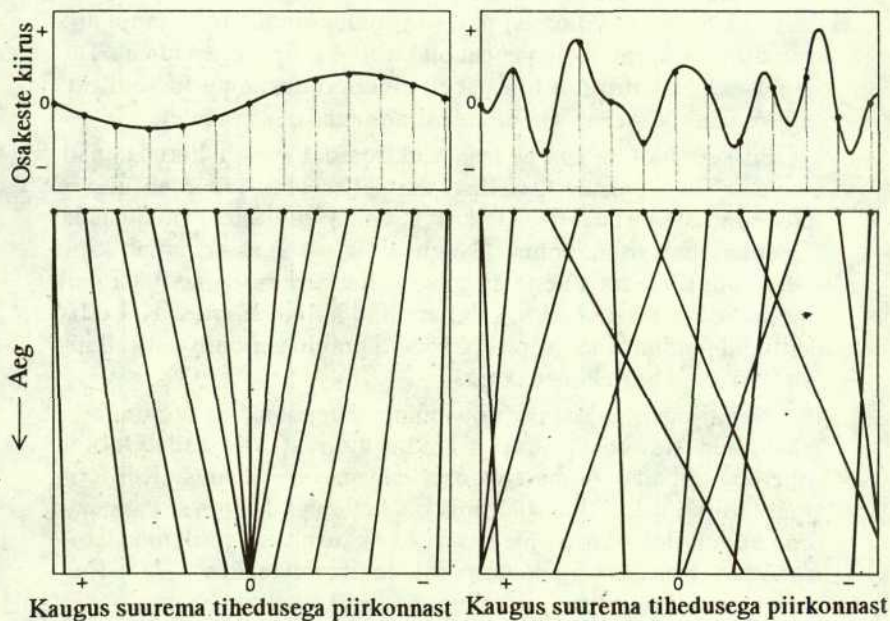
Kui universumit neil ammustel aegadel täitvat osakeste- ja energiasuppi vaadelda ideaalse gaasina, sõltub sellesse pistetud tihendi edasine saatus tema massist. Küllalt suurest piirmassist alates tekib kollapsini viiv gravitatsiooniline ebastabiilsus. Väiksemate masside korral jääb gravitatsioon rõhule alla — tiheduse suurenedes kasvab rõhk kiiremini kui osakeste vastastikune külgetõmme. Kokkusurutud piirkond hakkab rõhu mõjul paisuma, tekkinud häiritus kandub edasi ümbritsevasse gaasi ja levib seal täpselt nagu helilaine: tema teele jääv keskkond perioodiliselt kord tiheneb, kord hõreneb.

Enamik õhus levivaist helilaineist hääbub mõnekümne meetri järel, sest rõhku tekitavad osakesed muudavad omavahel põrkudes teatud osa laine energiast soojuseks (juhuslike liikumiste energiaks). Niisamuti kaotavad oma energia ka fluktuatsioonide poolt esile kutsutud kosmilised lained ning kustuvad, alles jäävad üksnes kõige pikemad. Tegelikult on aga footonid ja osa-

Pannkoogiteooria

Joonis. Vaatleja horisont suureneb aja jooksul ning haarab üha suuremat osa universumist. Horisondiks on sfäär, mille keskmeks on vaatleja ja mille raadius võrdub vahemaaga, mille jõuab läbida valguskiir universumi algusest möödunud aja jooksul. Joonisel on horisondiks koonuse põhja piirav ringjoon, universumi paisumist iseloomustab galaktikate vahekauguse kasv. Paisumise algperioodil eemalduvad galaktikad kiirusega, mis ületab valguse oma ning ühes galaktikas asuv vaatleja ei näe teist (a). Et paisumine aeglustub, jõuab valgus lõpuks ikkagi teise galaktikani (b). Koonuse pinnad ongi valguse teekond läbi ruumi, ning et ükski signaal ei saa levida kiiremini kui valgus, piirab kumbki koonus galaktikate vastastikuseid mõjutusi niisamuti nagu vaatlemistki. Järelikult ei mõjuta mingisugune universumi häiritus, mille mastaap ületab vaatleja horisondi, ei vaatlejat ega aine ning energia jaotust horisondi sees.

Joonis. Osakeste kiiruste sujuv jaotus tekib, kui häiritus on esitatav ühe siinuslainena; et gravitatsioonijõud sunnib osakesi liikuma suurema tihedusega piirkondade poole, sõltub kiirus sellise piirkonna kaugusest (joonis ülal vasakul). Alumisel vasakpoolsel pildil on osakeste trajektorid, mis koonduvad ühte punkti. Seega sujuv häiritus võimendub aja jooksul. Kui häiritused on juhusliku iseloomuga (paremal ülal), siis trajektorid ei koonu (paremal all).

kesed paisumise algstaadiumis liiga tihedalt koos, et neid võiks käsitleda ideaalse gaasina, pealegi on footonite energia esimese 300 000 aasta vältel küllaldane, et hoida kogu ainet ioniseerituna. Et footoneid on sellises aines 100 miljonit korda rohkem kui elektrone, on viimased pideva footonpommitamise mõju all; samuti mõjutavad teele jäävad elektronid kiirguse omadusi. Tulemuseks on äärmiselt tihke segu elektronidest ning footonitest, milles ükski osake ei saa liikuda ilma sagedaste põrgeteta.

Põrked footonitega ei lase elektronidel vabalt liikuda, nad asuksid nagu paksus kissellis. Kisseljas olek pidurdab gravitatsiooniliste ebastabiilsuste kasvu, mida võib nüüd põhjustada ainuüksi aine lisandumine. Nagu ideaalses gaasiski hoiab kiirguse suur rõhk ära aine ja kiirguse kollabeerumise gravitatsiooni mõjul kõigis mastaapides, välja arvatud küllalt suurtes. Kissellis säilinud fluktuatsioonid, mis pääsevad gravitatsioonilisest kollapsist, võtavad häälelainete kuju.

Nagu juba märkisime, nõuab suur ühendteooria footonite ja aine tiheduste suhte püsivust: kokkusurumisfaasis saadab footonite tihendit alati ka massiga osakeste suurem tihedus. Kui footoni läbitud tee pikkus ajal, mis on möödunud Suurest Paugust, on suurem fluktuatsioonile vastava kokkusurutud piirkonna läbimõõdust, ei saa selline footon osaleda tihendi tekkes — ta väljub paratamatult häirituse piirkonnast, viies kaasa osa energiast. Et footonite koguarv ületab suurelt massiga osakeste arvu, kannavad nemad peaaegu kogu häirituste energiat, niisiis sumbuvad häiritused, mille mõõtmed on väiksemad footonite poolt universumi eluea jooksul läbitud tee pikkusest.¹

Sagedaste põrgete tõttu elektronidega meenutab footoni liikumine joodiku liikumist, kes teeb iga sammu juhuslikus suunas. Et jõuda laternapostist N sammu kaugusele (kaine inimese jaoks), peab joodik tegema N^2 sammu. Täpselt samuti peab footon mingile ajavahemikule vastava vaba tee pikkuse läbimiseks sooritama need N^2 põrget elektronidega. Hoolimata sagedastest põrgetest elektronidega hajuvad footonid radiaalselt suunas keskkonnast väljapoole nii kiiresti, et peale kõige suuremate hajub kõigi fluk-

¹Ettevaatust — siin pole juttu footoni vaba tee pikkusest, mis määrab vaatleja horisondi. *Tlk.*

tuatsioonide energia. Arvutused näitavad, et hetkeks, mil universum on piisavalt jahtunud võimaldamaks elektronide haaret aatomituumade poolt, läbib selline purjus footon vahemaa, mis vastab häiritusele massiga 10^{14} Päikese massi. See aga tähendab, et kõik väiksemad häiritused hävivad.

Lõpuks, kui elektronid on haaratud aatomitesse, lõpeb aine ja kiirguse vastasmõju. Footonid muutuvad vabaks. Keskkonna viskoossus väheneb järsult. Miski ei takista enam eelmisest, kiirgusliku vastasmõju etapist allesjäänud häirituste kasvamist — gravitatsiooniline ebastabiilsus toimib täies võimsuses.

Rõhu ootamatu kadumine on peamine sündmus, mis määrab esimeste objektide kuju ja ehituse. Rõhk mõjub alati isotroopselt, võrdselt kõigis suundades². Seetõttu on rõhu ja gravitatsiooni koosmõjul (kus viimane vaid pisut ületab esimest) tekkivad objektid alati kerakujulised. Siin toimub kokkulangemine praktiliselt rõhuvabalt, seda kuni kollapsi viimaste hetkedeni.³

Raskusjõudu tasakaalustava siserõhu puudumine tähendab sisuliselt kogu aine vaba langemist suurema tihedusega piirkondade suunas — seega koondub sinna peaaegu kogu aine. Jälgigem järgnevat mõttekäiku. Suvalises piirkonnas, ükskõik millise koordinaattelje sihis, aine kas surutakse kokku või ta hõreneb. Lihtsuse mõttes teeme oletuse, et kokkusurumise tõenäosus on üks kahendik. Seega on piirkondi, kus ainet ei suruta kokku üheski kolmest suunast, kokku üks kaheksandik kogu ruumalast⁴. See tulemus mõjutab oluliselt tekkivat struktuuri — kollapsi algetapil,

²Pascali seadus — kas mäletate katset pumba otsa pandud aukliku keraga? *Tlk.*

³Asjaolu, et tekkivad objektid pole sfäärilised, vaid lapikud, tõi Zeldoviči 1970. aastal kosmoloogiasse. Kõik ju teadsid, et gravitatsioonilisel kollapsil tekib sfäär (või siis pöörleva pilve korral ellipsoid). Siin aga tasand. Rangelt, täpselt, võimatu vastu vaielda. Sellest hoolimata kulus kümme aastat, et vanad ideed välja tõrjuda. Ja mitte matemaatilis-füüsikaline loogika polnud see, mis sundis lüüasaanuid taanduma, vaid vaatlustulemused, galaktikate ruumjaotuse vastavus Zeldoviči mudelile. *Tlk.*

⁴Sest kokkusurumine ja hõrenemine on võrdselt tõenäolised ning $1/2 \times 1/2 \times 1/2 = 1/8$. *Tlk.*

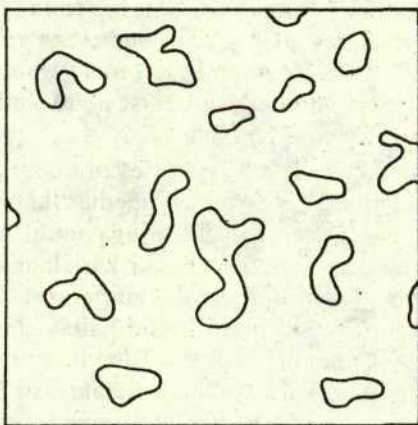
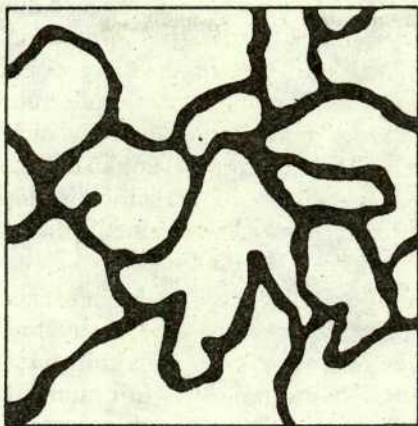
Pannkoogiteooria

kus ainejaotus on veel peaaegu ühtlane, on $7/8$ ainekogust määratud kokku kogunema. Suured ebastabiilsed piirkonnad ümbritsevad igast küljest mullikesi, kuhu aine mitte kunagi ei kogune — need mullikesed kasvavad hiljem tühemikeks, mille ruumala kollapsi lõpuetapil on $7/8$ kogu ruumalast. Samal ajal surutakse ülejäänud ruumis olev aine ($7/8$ kogu ainekogust) kokku ühte kaheksandikku ruumist, kusjuures algetapi topoloogia säilib ning lõpptulemuseks on kärjetaoline struktuur, kus suurema ainetihedusega seinad ning kiud ümbritsevad hiiglaslikke tühemikke.

Kokkusurutud piirkondade kuju saab ennustada lihtsate kaalutluste abil. On äärmiselt ebatõenäoline, et suvaline kuubikujuline piirkond langeks kokku keraks. Sellise kollapsi eeltingimuseks oleks alghäirituse täiuslik sümmeetria (nii ruumis kui ka kiiruse kõigis võimalikes suundades). On märksa usutavam, et mingis suunas kolmest toimub kokkukukkumine kiiremini, ülejäänud telgedes sihis võib aine samal ajal isegi paisuda. See viib vältimatult ebasümmeetrilisele ainejaotusele: mass, mis varem jaotus kuubi ruumalas enam-vähem ühtlaselt, surutakse nüüd õhukeseks kihiks ja tekibki suure tihedusega "pannkook".

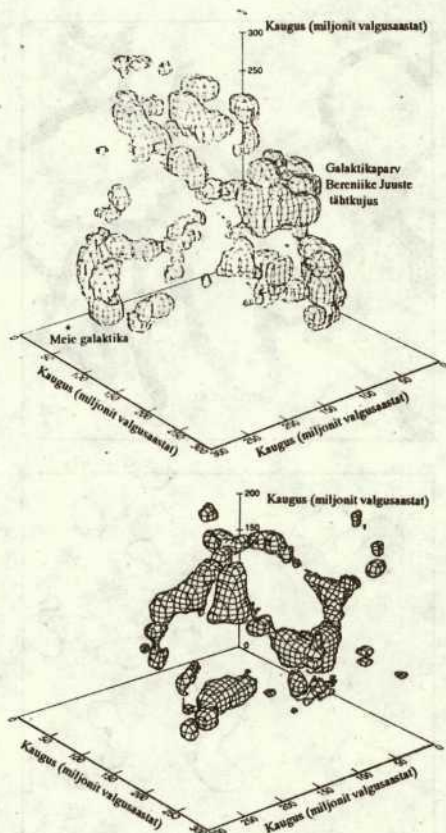
Algul tekivad väikesed, eraldi asetsevad koogikesed. Need, tõmmates endasse ainet, kasvavad nii tiheduselt kui mõõtmetelt, moodustades ruumis ebakorrapärase kujuga pindu, mis omavahel lõikudes ning ühinedes moodustavadki kärjetaolise struktuuri. Kollapsi käiku on võimalik arvutada suurte arvutite abil, need niinimetatud numbrilised eksperimendid näitavad, et kärgrstruktuur on tekkinud võrdlemisi hiljuti. Tulevikus, kui kujunevad suuremad aineklombid, kärgrstruktuur oletatavasti kaob. Seega kajastub alghäirituse kuju galaktikate ruumjaotuses üksnes kosmilise evolutsiooni kindlal vahepealsel staadiumil. Et vaatlused kinnitavad kärgrstruktuuri olemasolu, võime järeldada, et meie universum pole ei väga noor ega ka liiga vana.

Siin kirjeldatud pannkoogiteoorial on kaks tõsist puudust. Esiteks, nagu mäletame, vastab väikseimale säilinud häiritusele ainehulk 10^{14} Päikese massi. Galaktikate ruumjaotus seevastu ilmneb tunduvalt suuremates mõõtmetes — numbrilised rehkendused annavad eelise teooriatele, kus väikseim kiirgustasakaalu perioodi üle elanud häiritus vastab 10^{15} – 10^{16} Päikese massile.

J o o n i s . Häirituste topoloogiline struktuur, mis pärast väikeste lainepikkuste sumbumist on jäädvustunud praeguste superparvede ja tühimikena. Vasakul pildil on tihedus enam-vähem ühtlane. Kui mingis ruumiosas on mingi suuna väljavenitamise tõenäosus $1/2$, saame hõrenduse tekke tõenäosuseks $1/8$ (väljavenitamine kõigis kolmes ruumisruunas). Sellised piirkonnad on joonisel valged ja moodustavad $1/8$ kogu ruumist. Gravitatsioonijõu toimel värvilised piirkonnad tõmbuvad kokku õhukesteks kihtideks ning torudeks, nende ruumala väheneb ühe kaheksandikuni esialgsest. See $1/8$ sisaldab $7/8$ kogu ainekst, ülejäänud $7/8$ on tühimike all.

Pannkoogiteooria

Joonis. Samatiheduspindade kolmemõõtmeline diagramm kõigi galaktikate jaoks põhjataevas, kauguseni 250 miljonit valgusaastat, piirhaldusega 14,5 tähesuurust (ülemine joonis). Jaotus sarnaneb alumisel pildil kujutatuga, see aga on saadud pannkoogiteooriast lähtudes, modelleerides häirituste arengut arvuti abil ja eeldades, et väiksemate häirituste mõõtmel määrab hüpoteetiliste seisumassiga neutriinode poolt hajutatud energia. Vaadeldava jaotuse on leidnud Carlos Frenk ja Simon White Kalifornia ülikoolist Berkeleys, kasutades kaarti, mille on koostanud Marc Davis koos kolleegidega Harvardi kolledži astrofüüsikakeskusest ning Smithsoni Astrofüüsika Observatooriumist. Kaardil on 1801 galaktikat, mudeli on arvutanud Frenk, White ja Davis.

Teine puudujääk on märksa olulisem. Et mikrolainekiirgustasta moodustav kiirgus levib pärast vabade elektronide kadumist takistusteta, peegeldavad praegused erinevused taevakiirguse temperatuuris ainejaotuse esialgseid kõikumisi. Sel ajal, kui sõnastati pannkoogiteooria algvariant, oli temperatuurierinevuste vaatluslik ülempiir üks tuhandik taustast. Arvati, et ainejaotuse ebahütlus vabade elektronide aatomitesse haaramise (rekombinatsiooni) hetkel ei tohtinud ületada üht kolmandikku temperatuuri ebahütlusest, s.o 1/3000. Praeguseks on Francesco Melchiorri ja tema kaastöölised Rooma ülikoolist ning Juri Pariiski Pulkovo Observatooriumist saanud märksa rangemad tingimused kiirguse temperatuurimuutuste jaoks. Uueks ülempiiriks on üks kolmekümnetuhandendik keskmisest foonist kuue nurgakraadi kaugusel olevate piirkondade jaoks.

Pannkoogiteooria algvariandis antud tihedushäiritused sobisid esialgsete hinnangutega temperatuurikõikumiste kohta. Kooskõla uute hinnangutega on peaaegu võimatu. Kui aine ja energia kogutihedus osutub nii väikeseks, et universumi paisumine kestab igavesti, ongi kooskõla kadunud. Gravitatsioonijõud on praegu nii nõrgad, et häirituste kasv peaks olema juba ammu lõppenud, fluktuatsioonid pidanuksid kollabeeruma juba varasemal ajal, siis kui ainetihedus oli suurem praegusest. Kõikumiste ulatus oleks pidanud niisiis olema suurem, s.t liiga suur, et olla kooskõlas mikrolainetausta ühtlusega. Ning ümberpöörduvalt: kui kõikumised olid küllalt väikesed, et olla kiirgustastauga kooskõlas, oleks galaktikate sünd samahästi kui võimatu.

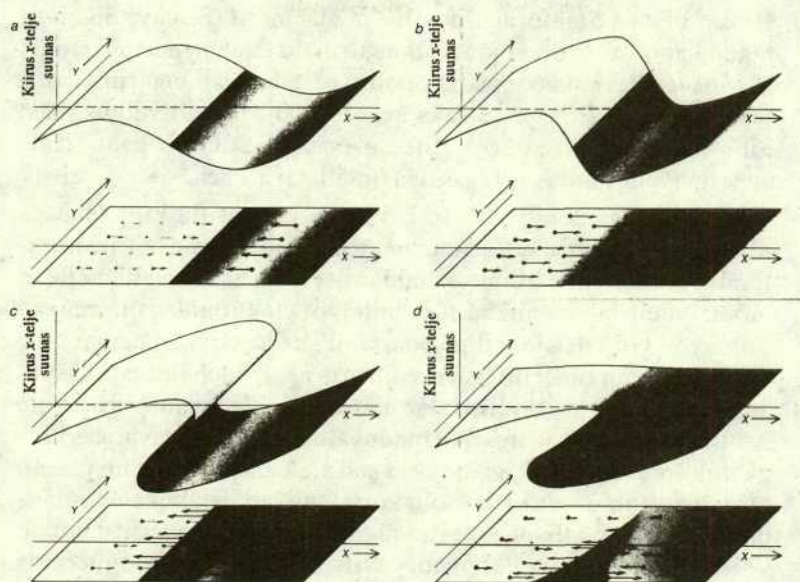
Küllalt suure tiheduse korral võiks häirituste ulatus olla sobitav kiirgustastauga ühtlusega, see aga tekitaks uue probleemi. Nähtavast aineist, s.t tähtedest, udukogudest, galaktikatest jms ei piisa vajaliku tiheduse saamiseks. Universum peab koosnema põhiliselt tumedast, nähtamatust aineist. Järeldus pole uus — meie galaktika ja teiste spiraalgalaktikate uurimise põhjal on teada, et tähtede tiirlemiskiirus nende välisosades pole kooskõlas Kepleri seadustega, mille kohaselt peaks tiirlemiskiirus väheneb galaktika keskmest eemaldumisel niisamuti, nagu väheneb planeetide kiirus orbiidil Päikesest kaugenemisel. Tähed galaktikate ääresosades aga ei mõtlegi oma kiirust vähendada, see jääb enam-vähem ühesuguseks sõltumatult kaugusest galaktika tsent-

rini. James Peebles ja Jeremiah Ostriker Princetoni ülikoolist ning Jaan Einasto jõudsid üheaegselt oletuseni, et vastuolu kaoks, kui spiraalgalaktikaid ümbritseks nähtamatust ainest massiivne halo. On ka kaudseid tõendeid tumeda aine olemasolu kohta galaktikarühmades ja -parvedes (isegi suuremal hulgal kui galaktikates). Ilma tumeda aine poolt tekitatava lisakülgetõmbeta lendaksid need süsteemid kiiresti laiali. Umbkaudsete hinnangute järgi moodustab tume aine 90% kogu massist universumis.

Seega oli nii pannkoogiteooria päästmiseks kui galaktikate liikumise seletamiseks vaja uut tüüpi ainet. Neutriino oleks mõlema jaoks loomulik kandidaat, kuigi seda ülesannet võiks täita ka seni ävastamata osakesed, näiteks massiivne fotiino või gravitiino. Elementaarosakeste füüsika järgi on Suure Paugu esimesel millisekundil nõrga vastasmõjuga osakesi väga palju. Kui õnnestub näidata, et osagi neist on stabiilsed ja võivad tänaseni säilida, on sel kosmoloogia jaoks kaugele ulatuv tähendus. Et neutriino massi on võimalik katseliselt määrata, piirdume edaspidises arutelus sellega. Muide, isegi kui neutriino osutub seisumassita osakeseks, ei lükka see pannkoogiteooriat ümber.

Meenutame, et Suure Paugu esimesel sekundil kuulusid ürgsusi sisse ka neutriinod. Isegi praegu on footonite ja neutriinode suhe kõigest 11 : 9. Erinevalt prootonitest, elektronidest ja isegi footonitest on neutriinode vastasmõju teiste osakestega niivõrd nõrk, et nad vabanevad "kisselist" ammu enne footoneid. Seega jõuavad neutriinod, mis esialgu liiguvad samuti peaaegu valguse kiirusega, universumi algetapil kaugemale kui footonid, hajutades häiritusi märksa suuremas ulatuses, kui footonid üksi suudaksid.

Seisumassiga neutriino ei saa lõpmatult liikuda valguse kiirusele lähedase kiirusega. Kui footonite energiatihedus muutub väiksemaks energiast, mis vastab neutriino ligikaudsele seisumas- sile, väheneb neutriino kiirus tema kineetilise energiaga määratud väärtuseni. Kui neutriino mass on 30 elektronvolti, algab aeglustumine ammu enne elektronide ühinemist aatomituumaga. Ühinemine toimub alles siis, kui kiirgustausta energia väheneb 0,1 elektronvoldini, s.t energiani, mille puhul vesinikuaatom ioniseeritakse footonite poolt. Kuigi neutriinod jätkavad ka nüüd häirituste hajutamist, tähendab kiiruse vähenemine seda, et nad

Joonis. Katkevused ainetiheduse jaotuses võivad tuleneda keskkonna pidevdeformeerimisest gravitatsioonilise kollapsi käigus. Neli joonist on ajalises järgnevuses. Igaühe alumine pool näitab kahte ruumisruunda, lihtsuse huvides toimub osakeste liikumine piki tasandit paralleelselt x -teljega. Osakesed liiguvad tasandi keskjoone poole, noolekese pikkus väljendab noole sabas asuva osakese kiirust (a, b). Paremale liikuvad osakesed ületavad keskjoone, pörkumata vasakule liikuvatega. Joonisel c näeme kaht katkevust, üks kummalgi pool keskjoont. Tegelik kollapsi käigus pole kiiruste pilt täpselt sümmeetriline, mistõttu katkevusjooned ühinevad tipuks (d). Selline tihedusjaotus on tõlgendatav ühe erijuhuna üldisemat laadi nähtuste hulgas, mida kirjeldab katastroofide teooriaks nimetatav matemaatikaharu. Kui joonistada osakeste liikumine faasiruumis, kus kolmandaks koordinaadiks on kiirus, saame kahe kihi osakeste vastasmõju kujutada väänduva või kortsuva pinnana (ülemised joonised). Osakeste tihedus suvalises punktis saadakse selle pinna "varjuna" xy -tasandil.

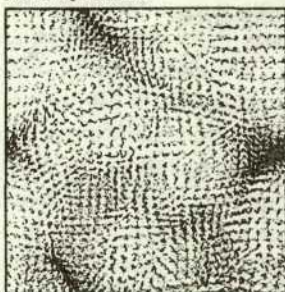
ise satuvad veel säilinud häirituste gravitatsioonilise mõju alla. Richard Bond Stanfordi ülikoolist ja üks meist (Szalay) on arvanud kauguse, milleni jõuavad neutriinod enne nende haaramist häirituste gravitatsioonivälja poolt, see tähendab neutriinohäirituste ulatuse. Praegu vastaks sellele 100 miljonit valgusaastat ning mass 10^{15} kuni 10^{16} Päikese massi. Sobivus galaktikate superparvede suuruse ja massiga on üllatavalt hea.

Aga kuidas sobib selliste häirituste olemasolu kiirgustausta ühtlusega? Tuleb arvestada, et neutriinod lõpetavad häirituste silumise ammu enne kiirguse eraldumist ainest. "Kissell" neile ei mõju: neutriinode põrked footonite või elektronidega toimuvad üliharva. Gravitatsiooniline ebastabiilsus hakkab arenema enne vesiniku rekombineerumist, seetõttu on neutriinohäirituste kasvuaeg palju pikem kui tavalise aine häiritustel. Vastavalt võib algsete neutriinohäirituste ulatus olla tunduvalt väiksem kui tavalises kiirguse ja aine segus, ikkagi jõuavad nad areneda praeguse ulatuseni. Massiga neutriinode olemasolu korral võivad galaktikate vaadeldava struktuuri allikaks olevad alghäiritused olla vabalt kümme või rohkem korda väiksemad. Niisiis oleks pannkoogiteooria vaatlustega kooskõlas.

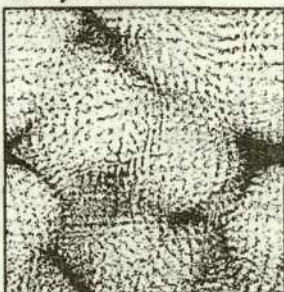
Teooria uus variant annab loomuliku seletuse ka tumedale ainele. Enamik neutriinodest levitatakse pannkoogi algkollapsi käigus laiali, sest kollaps kiirendab neid väga suurte kiirusteni — üle 1000 kilomeetri sekundis. Need neutriinod asuvad praegu galaktikatevahelises pimedas ruumis. Need neutriinod aga, mis kollapsi alguses asusid tekkiva koogi lähedal, ei saa kuigi suurt kiirust. Kui nüüd pannkooki moodustav õhuke gaasikiht laguneb pilvedeks, millest hiljem tekivad galaktikad, jäävad aeglased neutriinod seotuks galaktika gravitatsiooniväljaga — neist saab tume aine galaktikat ümbritsevas kroonis.

Praegu on käsil üksikasjalise teooria loomine galaktikate tekkimisest. Kollapsi ajal läbivad neutriinod pannkoogi kesktasandi ilma takistuseta. Nende tihedusjaotuses tekivad aeg-ajalt teravad ebaühtlused, mida võib samastada praeguste suurte galaktikaparvedega. Viimasel ajal töötab koos astrofüüsikutega selle probleemi kallal Moskva Riikliku Ülikooli matemaatik Vladimir Arnold, kellel õnnestus samastada neid tihedusjaotuse hüppeid

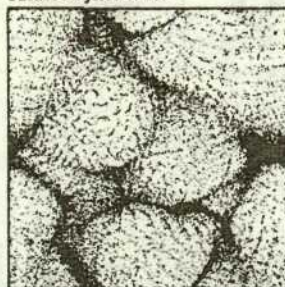
Kolm miljardit aastat

Viis miljardit aastat

Üheksa miljardit aastat

J o o n i s . Numbriline eksperiment — arvutil rehkendatud suuremõõtmeliste energia ja aine tiheduse häirituste ajaline areng eeldusel, et neutriinol on nullist erinev mass. Pannkoogid ja kiud tekivad gravitatsioonilise kokkutõmbumise tagajärjel, ülejäänud ruumis jääb ainet järjest vähemaks. Kujunev struktuur sisaldab vaatlustest hästi tuntud superparvi ning tühemikke. Mõnes kohas võime näha katastroofide teooriaga määratletud ning klassifitseeritud teravikke ja teisi katkevusi. Arvutused tegi George Efstathiou Cambridge'i ülikoolist.

tuntud struktuuridega katastroofide teorias (on selline matemaatikaharu).

Nüüdsel täiustatud kujul võimaldab pannkoogiteooria meil universumi praegust struktuuri kirjeldada ja heita pilku tema päritolu saladustesse. Tema aluseks on hästi tuntud füüsikaseadused ja küllalt tõepärased oletused universumi algperioodi kohta. Suuremastaabilise struktuuri päritolu teorianana pole ta muidugi ainuke, kuigi nii teooria kui vaatlused vastavad meie kirjeldatud põhisuunale. Aga ikkagi tuleb lahendada hulk tähtsaid probleeme, enne kui meie teooriat saab pidada kindlalt paikapanduks.

Teooria tõestamiseks peame arendama kaht põhilist uurimis-suunda. Kõigepealt tuleb uurida universumi peenstruktuuri, esimeste tähtede teket ürgses gaasis, milles täielikult puuduvad raske elemendid. Teiseks tuleb vastata küsimusele, kuidas tekki-sid pannkoogiteooriale vajalikud algtingimused universumi aja-loo veelgi varasemal etapil. Praegu üritatakse näidata, kuidas veel varasemate ja palju halvemini tuntud nähtuste tagajärjel tekivad alghäiritused. Need üritused põhinevad seni tõestamata hüpoteesidel, aga esialgsed tulemused sisendavad optimismi. Võimalik, et sajandi lõpuks saamegi valmis universumi arengu kooskõlalise teooria.

Kirjandus

Gregory, Stephen A., Laird A. Thompson 1982. Superclusters and Voids in the Distribution of Galaxies. — *Scientific American*, vol. 246, no. 3, March, pp. 88–96

JOSEPH IVOR SILK (sünd. 1942) sai hariduse Cambridge'i ülikoolis (M.A., 1963) ning Harvardi ülikoolis (Ph.D., 1968). On töötanud Cambridge'i, Princetoni ja Kalifornia Berkeley ülikoolis astronoomia-professorina jm. Peamised uurimisvaldkonnad on kosmoloogia ning galaktikate ja tähtede tekkimine. *Toim.*

ALEXANDER S. SZALAY astronoom Eötvösi ülikoolist Ungaris. *Toim.*

JAKOV ZELDOVITŠ (1914–1987). Jeremei Parnovi raamatust *Probleem 92*, mis meil ilmus kümme aastat tagasi, leiame stseeni, kus 1938. aastal Kurtšatovi seminaris võtab sõna nooruke Jaša Zeldovitš (vt Jeremei Parnov. *Probleem 92*. Tallinn: Valgus, 1980, lk 36–42).

Igor Kurtšatovit tunneme kui Venemaa tuumaenergeetika, celkõige aga tuumarelva loojat. Rõhkem kui kahekümneks aastaks sidus end selle teemaga ka Zeldovitš. Siis lõppes töö otsa, mälestuseks neist aastatest jäid kolm sotsialistliku töö kangelase medalit ning mahukas monograafia lööklainete teoriast.

Pärast otsinguaastaid, kus vastne akadeemik jõudis tegelda peaaegu kõigi teoreetilise füüsika harudega, leidis Zeldovitš uue tegevusala astrofüüsikas. Kosmoloogia, Stalini-aegne "pseudoteadus", oli just põlu alt pääsenud ja küllap sealne "suur pauk" ka mingeid tuttavaid assotsiatsioone esile kutsus. Kasutades soodsat ametialast positsiooni (juhatas osakonda NSVL Teaduste Akadeemia Rakendusmatemaatika Instituudis ja oli samal ajal Moskva Riikliku Ülikooli professor), lõi Zeldovitš lühikese ajaga võimeka tööühma ning kindlustas selle teoreetikutele hädavajaliku, tol perioodil aga ülidefitsiitse arvutustehnikaga. Lähimure toimus üllatavalt kiiresti — juba 1970. aastal oli valmis teooria, mis prognoosis varasemast ettekujutusest täiesti erinevat galaktikate jaotust universumis. Kulus tervelt kümme aastat, kuni täpne vaatluslik kontroll näitas, et Zeldovitšil oli õigus.

1981. aastal, veidi pärast neutriino seisumassi ja veidi enne elektroonõrga vastasmõju vahebosonite avastamist, organiseeris Zeldovitš Tallinnas ühiskonverentsi kosmoloogide ja elementaarosakeste füüsikute osavõtul. Seal sõnastati esmakordselt tees: universum on ainus looduslik laboratoorium suurte ühendteooriate kontrolliks — maapealsele eksperimendile on see füüsikaharu energeetiliselt kättesaamatu. Praegu peetakse selliseid konverentse regulaarselt. Näiteks toimus hiljuti juba kolmas ESO ja CERNi (s.o Euroopa Lõunaobservatooriumi ja Euroopa Tuumauuringute Keskuse) ühisnõupidamine.

Ja ometi mängis elu akadeemikule veel ühe vingerpussi. Leonid Brežnevi kuulus tees tootmissfääri ennakarendamisest, mille ainsaks

praktiliseks järelduseks oli teadusele, haridusele, tervishoiule jt "mitte-tootmissfääri" kuuluvatele aladele eraldatavate vahendite järsk vähenemine, tõi kaasa julma võitluse akadeemilistes ringkondades. Astrofüüsika kui selgelt ebapraktiline teadus oli ette kaotajaks määratud. Ka Zeldovitši töörühm tunnistati instituudi profiilile mittevastavaks. Enamik "poistest" kolis Kosmoseuringute Instituuti, Zeldovitš ise võitis vastu Füüsikaprobleemide Instituudi töörühmajuhi ametikoha.

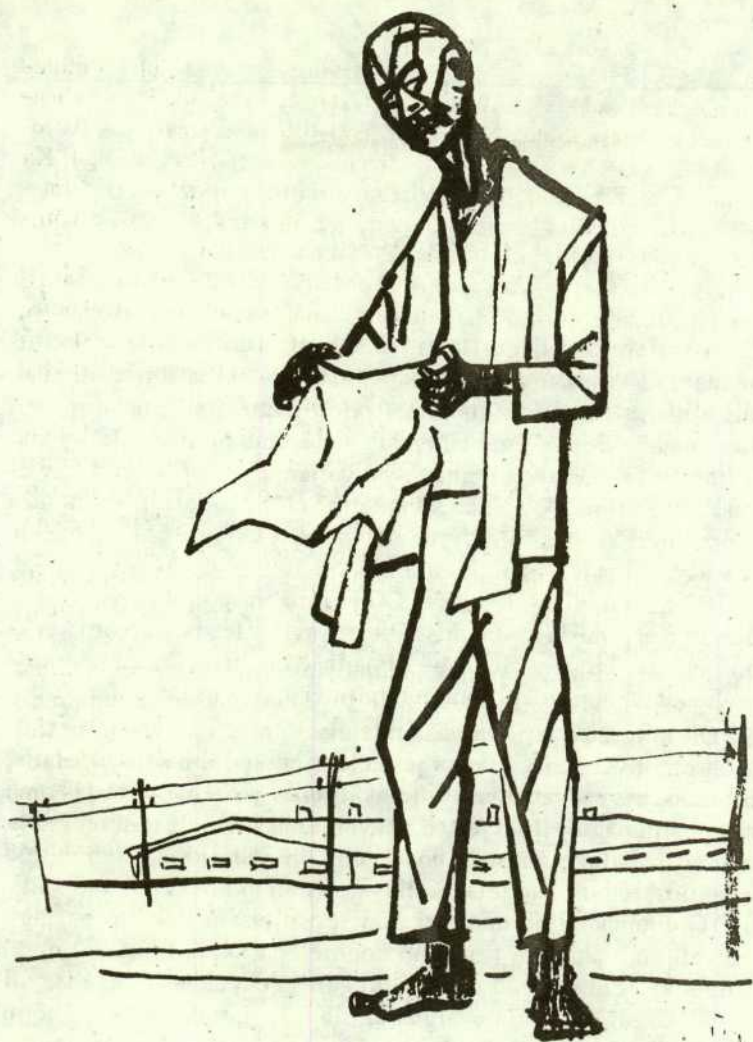
Meie, Tõravere galaktikauurijate koostöö Zeldovitši rühmaga sai alguse 1972. aastal Moskva Ülikooli korraldatud kosmoloogia talvekoolis. Teooriat oli tarvis võrrelda vaatlustega, sel alal oli aga meil üht-teist välja pakkuda. Kuidas koostöö laabus, võib lugeda ühest varasemast artiklist (vt Jaak Jaaniste. Hiigelkärg — Universum. — *Horisont*, nr 7, 1981, lk 7; nr 8, lk 3). Koostöö kestis tervelt 15 aastat, kuni kurva teateni 1987. aasta sügisel. Mis meid kõige rohkem rabas, oli Moskva poiste oskus "näppude peal" rehkendada. Olime ülikoolist tulles harjunud täpsete ja korrektsete ülesannetega, mida elus ja teaduses naljalt ei kohta. Seal käis kõik kähku: kui tahes keeruline probleem hakiti tükkideks, nagu isenesest tulid käiku füüsika põhitõed, vähetähtis visati kõrvale (kui vaja, korjati jälle üles) ning mõne minutiga oli esialgne tulemus käes. Muidugi osutus suur osa neist hiljem valeks, aga tühja sellest — prügikast on niikuinii teoreetiku põhiline töövahend. Tähtis on, et **nii sai arvutada**, teadus muutus korrapealt elavaks, me hakkasime tunnetama oma jõudu ja tasapisi ka ise kaasa rääkima.

1980. aastatel tuli tunnustus: Zeldovitši adiabaatiliste häirituste teooria sai kosmoloogias ainuvalitsejaks. Ja nüüd ilmnes asja traagiline külg — teooria autor ei tohtinud väljuda Nõukogude Liidu piiridest. Ja mitte ainult tema — niisamuti käis see paljude teiste Moskva töörühma liikmete kohta.

1987. aasta aprillis, Euroopa Lõunaobservatooriumi konverentsil, astus Joe Silk, üks siin avaldatud loo autoreist, meie juurde ja teatas, et Zeldovitš sõidab sügisel Ameerikase. Ta pidi seda kolm korda kordama, enne kui mõte kohale jõudis: ajad olid muutunud.

Zeldovitš sõitiski, veetis Ühendriikides kaks nädalat, esines loengutega, sõlmis tutvusi ja koostöökokkuleppeid. Kahjuks jäi see sõit tal viimaseks.

Tlk.

Ülo Sooster. INIMENE, KES KUIVATAB RÄTIKUT
TUULE KÄES. II
(1958 (?))

ÖÖ JA ILM

Jaan Kaplinski

Eesti keeles on väljend "ta ei tea sellest ööd ega ilma". See tähendab, et ei tea mitte midagi. Sõnapaar "öö ja ilm" tähendab siis kõiksust, maailma mõlemat poolt nagu sõna "maailm" või "ilmamaa". Sõna "ilm" tähendab seda, mis on maast kõrgemal ja kus on valgus, seda tunnistavad väljendid nagu "nägi ilmavalgust", "tuli ilmale", aga ka sõna "ilm" etümoloogia, mis muudes soome-ugri keeltes samuti tunnistab seost valgusega. Ülemisele ja valgele ilmale vastandus alumine ja must maa. Maad ühendab ööga see, et öögi ei ole valge. Öö ja ilma, maa ja ilma vastandus on valge ja pimedada vastandus. Oleks huvitav teada, kui võrd temas on muistseid iraani valguse—pimeduse dualismi kajastusi, mida on Läänemeremaadeni jõudnud mitmel ajal ja mitut teed mööda.

Öö ning maa ja ilma vastandamisel on aga kodusem ja lihtsamgi motivatsioon. Oleme ju meie inimesed ilmalapsed, elame ja tegutseme päevavalguses, ilmavalguses ja poeme pimedas oma urgu peitu nagu paljud teised päevaloomad. Öölendid on meile võõrad ja natuke hirmuäratavad, öös on öudseid ja salapäraseid asju, öösi tegutsevad jõud, kellega on parem kokkupuuteid vältida. Ööloomad ja öölinnud ei esine positiivsetes võrdlustes nagu päevalinnud pääsuke (meenub soome "pääskylintu päivälintu") või lööke. Ent võõraid ja vastikuid elusolendeid asub ka maa all ja üldse seal, kuhu ilmavalgus ei ulata — kivide, sambla, kõdu varjus. Keldrikandid, tuhatjalad ja muud sellised pisiloomakesed on inimestele enamasti jälgid — nad kuuluvad teise maailma, millega meil ei ole hea kokku puutuda. Maa-alune on üks teine ilm, allilm, milles on inimestele ohtlikke jõudusid. Maa all on maa-alused, kellelt võid saada haigusid.

Vanarahva assotsiatiivne mõtlemine seostas maa-alusega muidugi kõigepealt sealseid olendeid, aga siis ka nendetaolisi, igasugu putukaid, ämblikke ja muid lüliljalgseid, eriti aga kindlasti nende

vastseid, kes tihti maa sees tegutsevadki. Mart Mäger on maininud, et putukate nimedes esineb tihti sõna “maa-alune”, “mailane” ja muud sellist.

Maa all on nii kõdunemise kui idanemise paik — seal saab elavast elutu, aga ka elutust elav. Üleminek elust surma ja surmast ellu on kohutav: seeme või elusolendi keha saab maa-aluste kätte, kes ta hävitavad, aga aitavad tal ka uuesti sündida teisel kujul — seemnel taimena, vanainimesel lapsena.

Vanade rahvaste kujutluses olid maa-alused, maa-elukad ilmselt tõesti need, kes surnu hävitamisega ja ümbertöötamisega tegelesid. Ehk vihjab sellele ka meie sõna “mardikas”. See on seotud surnuviirastust tähendava sõnaga “mardus”, mis on muistne iraani laen tüvest, mis ladina keeles on näiteks annud sõna “mors” — surm. Mardikad ja nende vastsed tegelevad tõepoolest surnute ümbertöötamisega, mida inimesed vanasti väga hästi teadsid. Mardikad kuulusid siis kuigivõrd teise ilma — allilma. Siberlaste ja indiaanlaste lugudes on juttu inimestest, kes sinna allilma sattusid. Seal elatud umbes nagu siin, aga päeva asemel olnud öö, jõed voolanud tagurpidi, merest mägede poole ja jahiloomaks olnud suured mardikad, keda manalastest jahilised kutsunud põtradeks. Ka aeg liigub sealilmas hoopis teise kiirusega: inimene, kes on allilmas olnud vaid päeva, avastab siia tagasi tulles, et möödunud on aastaid.

Nii ei ole allilm algselt mingi põrgu, vaid lihtsalt üks kummaline ilm, kus meile tuttavad asjad on teinud läbi mitmesuguseid transformatsioone, kus elu on surm ja surm elu, kus vesi voolab üles ja putukad on suured loomad. Lisada võib veel sellegi, et ühe ilma asukale võib kokkupuude teisega olla ohtlik. Siberis on jutte sellest, kuidas siitilma nõid allilma läheb ja seal temaga kokku puutunud surevad, ta ise on aga nähtamatu, tema hääl on nagu tulepragin ja alles allilma nõid saab aru, et nende juures on keegi ilmalaps. Surnute ilmast tulnu toob siia samuti haigusi, nõid peab surnu maa alla tagasi saatma.

Putukatel on tegemist surmaga, aga ka hingega, putukad, eriti liblikad on hingeloomad, kreeka keeles tähendab “psyche” praegu nii hinge kui liblikat. Kas siis need, kes laiba maas või maa peal enda hoole alla võtavad, on ka surnute hinged, kes töötavad uue tulija ümber, et ta saaks teistetaoliseks? Ma ei ole niisuguseid

mõtteid ühestki rahvausu käsiraamatust leidnud, aga müto-loomika viib nendele ligidale. Mis iseloomustab soomeugrilaste, siberlaste ja indiaanlaste uskumusi, on ühelt pool ringkäik, elu ja surma, maa ja ilma, õõ ja ilma seos, teiselt poolt nende vahelised kummalised piirid. Elav sureb, surnu saab elavaks, ilmalaps saab manalaseks või kui kasutada ühes eesti mõistatuses kasutatud sõnu — ilmaline kalmuliseks, kuid see muutumine on keeruline ja vaevaline. Harilikule inimesele on see eriti raske ja tema ei pääse allilma muidu kui surres, läbi mardikate lõugade minnes. Nõid saab selle retke ette võtta, kuid see on temalegi ränk ja ohtlik. Muidugi on ilmasid tavaliselt rohkem kui kaks, omaette ilm on ka taevakaanepealne ülemine ilm, kuhu pääseda ja mille asukatega suhelda on samuti raske ja ohtlik.

Ülemisel ilmal on seoseid meie omaga, ent ka allilmaga. Need-samad mardikad, kes surnu allilmaliseks vastu võtavad, suudavad ka lennata sinna üles, niisama teevad seda linnud ja hinged-liblikad. Inimene võib käia kõigis kolmes ilmas, elavana küll ainult siis, kui tal on nõiaväge, surnuna aga ka muidu. On ju inimesel mitu hinge — üks tuleb tagasi oma rahva sekka, ühest saab väike mardikas, kes võib lennata üles, üks jääb kehaga koos kõdunema ja moonduma.

Muistsete põhjamaa rahvaste usk tundis vastandusi, kuid need ei olnud jäigad ja absoluutsed. Allilm oli meie ilma vastand, kuid nad olid ka seotud, mõlemal oli õigus ja põhjus eksisteerida ning nende eksistents oli omavahel sõltuvuses. Elusolendite tee viis ühest ilmast teise, teisest kolmandasse ja nii edasi. Ei olnud sirgeid jooni, mille ühes otsas oleks Hea, teises otsas Kuri. Selle asemel olid ringid, joone otsad puutusid kokku.

Hiljem ring katkes ja tema asemele jäi joon. Jäi joon, millele paigutuvad kaks polaarsust, millel ei ole enam mingit seost peale selle, et nad üksteisele vastanduvad. Üks on valge, hea, puhas, teine pime, halb ja räpane. Nende vahel ei saa olla mingit koostööd, ainult vastasseis ja võitlus, mis peab lõppema ühe võiduga.

Sellises mõtteskeemis saab maa-alusest põrgu, õudne paik, kus inimesi halbade tegude eest karistatakse, kust aga kurjus ka siia maailma püüab tungida ja siin võimu haarata. Põrgus ei ole midagi head, teda valitsevad olendid, kes tahavad ainult kurja teha, teisi piinata ja kelle olemasolul ei ole täielikku õigustust.

See õigustus on suhteline ja poolik: põrgut vajatakse hoiatuseks inimestele, kes siinilmas on kahe jõu vahelise võitluse areenil ja peavad valima, kumma poole hoiavad. Pärast surma aga ei ole enam valikut: õiged kaalutakse valed seast välja, nad lähevad taeva, kus on igavene õndsus. Valed aga lähevad põrgu, kus on igavene piin. Ei mingit tagasitulekut sealt enam, ei mingit ringkäiku, ainult jooned, mis kulgevad pärast põgusat lõikumist edasi lõpmatusse.

Religioonilugu võib sel kombel fikseerida, kuidas mullaalusest, kus mitmesugu elukad surnukeha ära söövad ja ümber töötavad, on saanud põrgu, kus halba surnut igavesti piinatakse. Maaalustest, mardikatest, kellel oli oluline vahendajaroll nii ökoloogias kui mütoloogias, on saanud paharetid, kes tahavad ainult meid piinata ja eksitada. Ons see areng arukuse suunas? Vaevalt küll. Veel hiljaegu kehtinud kiriklike arusaamade kõrval tunduvad muistsed hoopis targemad ja teaduslikumad, lähemad meie praegusele ettekujutusele elu ringkäigust, mitmesuguste organismide osast selles ja meie enda kohast biosfääris. Muistne kütt ja kiviaja põllumees jõudis looduse, elu ja surma mõistmises kaugele, kuigi ta väljendas oma arusaamu teises keeles kui meie praegu.

JAAN KAPLINSKI (sünd. 1941) on *Akadeemias* avaldanud esseed "Bolševikud ja müstikud" (nr 12, 1990, lk 2540–2548), "Miks me ei näe tulevikku" (nr 9, 1991, lk 1811–1824) ja "Müstiline tegevusetus" (nr 5, 1993, lk 991–998); eessõna "Päris ongi mängult" Johan Huizinga teose *Mängiv inimene* tõlkele (nr 3, 1992, lk 643–647); vaielnud Toomas Karmo seisukohtadega artiklis "Kas mul on mind?" (nr 7, 1991, lk 1536–1542) ning tõlkinud Saint-John Perse'i "Kõne Nobeli preemia puhul" (nr 3, 1989, lk 531–535) ja Georg Henrik von Wrighti artikli "Progressi muut: Lisandusi vaidlusele modernismi ümber" (nr 12, 1990, lk 2483–2517).

SAKSLASED VENEMAAL

Ott Kurs

LAIENEV VENEMAA SISSERÄNNUMAANA

Vene maadeurija Pjotr Semjonov (1827–1914), kelle liignimele lisati hiljem Tjan-Šanski, siirdus 1856. a uurima venelastele seni tundmatuid Kesk-Aasia piirkondi. Alates Nižni Novgorodist kulges tema teekond mööda suurt Siberi maanteed. Tema reisi-kirjelduse alguosast (Semjonov-Tjan-Šanski 1964: 49–50) võib lugeda:

“Pooltel teel Nižnist Kaasanisse viibisin ma juba neil aladel, mis XVII ja isegi XVIII sajandi Saksa kaartidel kandsid pealiskirja *die grosse Tatarei*. Kuivõrd kummaline säärane nimetus meile, venelastele, praegustel Põlis-Vene kubermangudel (Volga-äärsetel ja isegi osaliselt keskkubermangudel) ka ei näiks, oli saksa geograafidel selleks siiski oma põhjus. Ei ole ju kahtlust, et veel XVI sajandi keskpaiku ei ühtinud Euroopa ja Aasia etnograafiline piir hoopiski nüüdisajal kasutatava mõlema maailmajao vahelise geograafilise piiriga. Kui tõmmata sirgjoon Kišinjovist läbi Dnepri kärestike, Harkovi, Voroneži, Tambovi ja Kaasani Jekaterinburgini, siis elasid Euroopa hõimud (slaavlased ja teised) Ameerika avastamise epohhil sellest joonest üksnes loodes, sellest kagus aga Euroopa rahvastikku ei olnud üldse; kogu see Euroopa geograafide “Suur Tataaria” oli Aasia hõimude valduses ja alles suurest maailmaajaloolisest sündmusest — Kaasani langemisest (1552. aastal), mis toimus üheaegselt Atlandi-taguse Lääne, Uue Maailma (Ameerika) koloniseerimisega Euroopa rassi poolt — algas Euroopa idaserval enam-vähem pidev ja järjekindel Aasia koloniseerimine Euroopa-Venemaalt; see koloniseerimine hõlmas algul laialdased Aasia etnograafilised osad Euroopas, seejärel aga levis kiiresti üle kogu paleoarktilise tsooni kuni Vaikse ookeanini.

Kui mul hiljem, 1897. aastal, pärast kolmekümne kolme aastast visa pealekäimist õnnestus Venemaal läbi viia esimene üldine rahvaloendus, tegin järgmise avastuse: sellal kui kõigi Lääne-Euroopa riikide

kolonisatsioon kokku oli Christoph Kolumbuse avastustest alates Uuele Maailmale andnud 90 miljonit Euroopa rassi kuuluvat inimest, siis Vene kolonisatsioon, mis suundus itta ja kagusse, oli Aasia etnograafiliste piiride taha siirdanud vähemalt 46 miljonit euroopa rassi inimest. Sellele Venemaa ajaloolisele teenele oli mul juhus tähelepanu juhtida rahvusvahelisel Christoph Kolumbuse juubelipidustustel 1892. aastal Genovas.”

Ülaltoodut lugedes tuleb tahes-tahtmata tõmmata rööpjooni ameeriklaste ehk ühendriiklaste, teise umbes sama suure rahva asustatud maa-ala kujunemisega.

Nende ridade kirjutamise ajal (1992) tähistati Ameerika Ühendriikides, Hispaanias ja Itaalias suurejooneliselt Kolumbuse reisi 500. aastapäeva, kuid Uue Maailma avastamisele ja koloniseerimisele eurooplaste poolt ei vaadata enam europotsentristliku ja rassirõhutuse pilguga. Niisamuti oleks vaja ümber hinnata ka praeguse Venemaa asustustlugu, sest selles on idaslaavlaste kõrval tähtis osa ka teistel rahvastel (nii nagu Ameerika Ühendriikide maa-ala asustamises britlaste kõrval paljude Euroopa, ent ka Aafrika ja Aasia rahvaste esindajatel). Nii olekski õigem pidada tänapäeva venelasi pigem euraasialasteks kui eurooplasteks, sest nende kujunemises osalesid ka paljud muud põhjapoolse Euraasia, eriti uurali ja altai keelkonda kuulunud ja kuuluvad hõimud. Viimast seika on rõhutanud ka tuntud vene ajaloolane ja geograaf Lev Gumiljov (vt 1991).

Algselt muude Euroopa hõimudega tihedasti seotud slaavlaste idapoolse osa kodumaaks sai esialgu kahe suurema loodustakistuse — Karpaadi mäestiku ja Rokytno soode vahemik. See oligi lähtekohaks nende ekspansioonile ja maahõivele. Et edasist laialiasumist piirasid ühelt poolt mäed ja teiselt poolt sood, valisid slaavlaste soodsama maastiku tõttu edasiliikumiseks põhja ja ida suuna. Pärast Valgevene kõrgustikuvööndisse jõudmist jätkati liikumist piki jõgesid Peipsi ja Ilmeni järve suunas. Ilmenist põhja pool hargneti jällegi põhja ja ida suunas. Viimasega on seotud slaavlaste tungimine Volga ülemjooksule (Udolph 1981: 333–336). Seal, Volga ja Oka jõe vahemikus, pandigi XIII–XV sajandil alus (suur)vene rahvale ja riigile.

Pärast seda kui Moskva riik hakkas oma piire laiendama ja impeeriumiks pürgima, niisiis juba Ivan III valitsemisajast (1462–

1505) alates, hakati Venemaa hõivatud ulatuslikele aladele idaslaavlaste kõrval asustama ka teisi rahvaid, sealhulgas kesk-, lääne-, põhja- ja lõunaeurooplasi. Peeter I ajal värvati Euroopa maadest käsitöölisi ning sõjanduse ja relvastuse asjatundjaid (Venemaa on kogu oma olemasolu jooksul teinud ülisuuri kulutusi sõjaväele ja relvastusele), tema tütar Jelizaveta pööras pilgu serbia ohvitseride ning Balkanilt pärit õigeusklike elanike kasutamisele. Viimaste abil rajati Türgilt äravõetud Dnepri—Musta mere aladele nn Uus-Serbia ja Slaavi-Serbia sõjaväeasulate võõnd, mille relvakandjaist siiski suure osa (3/4) moodustasid Moldova rumeenlased. Nii tagasid lõunaslaavlased, rumeenlased ja kreeklased Venemaa uute lõunapiiride kaitse. Rohtla-alade asustamisel ja majandushõivvel loodeti ka muudest Euroopa osadest väljarändajaile, siidi- ja villatööstuse alal aga asjatundjaile Prantsusmaalt Languedocist (Brandes 1986: 162–163, 184).

Tänapäevaks on minevikus Euroopast sisserännanute järglaste valdav osa oma algse identiteedi minetanud ning venelastesse sulanud. Kunagisest päritolust annavad paiguti tunnistust vaid mitte-venepärased perekonnanimed. (Nõukogude ajal on neid küll hulgaliselt venestatud. Nii näiteks on kunagised eesti perekonnanimed Karask, Lepik ja Panksep muudetud vastavalt Gerasimoviks [ka Karasjoviks], Lepikoviks ja Panksejeviks.) Nende hulgas on ka rohkesti saksa perekonnanimesid, mis peaksid viitama vastavale päritolule. Enamasti see ongi nii, kuigi saksa nime võivad kanda veel Venemaal elavad juudi, ent ka läti ja eesti päritolu inimesed. Käesolevate ridade kirjutaja puutus selliste nimedega kokku esmakordselt aastal 1961, mil ta viibis uurimisreisil Permimaal. Kõik sealsed saksapärase nime kandjad osutusid Venemaa sakslasteks. Tollal ja hiljemgi takistas tsensuur selle rahvusrühma saatuse teemal kirjutamist. Esmakordselt õnnestus seda teha rohkem kui parkümmend aastat hiljem, s.o ajal, mil Venemaal oli juba üht-teist avaldatud (Kurs 1983). Hiljem seda enam pole takistatud (Kurs 1991).

SAKSLASTE RÄNDAMINE VENEMAALE

*Zwei Jahrhunderte wir waren
fern der Ahnen Heimatland
Untertanen fremder Zaren:
mehr verkannt als anerkannt.
Unser Dortsein war ein Wandern,
unser Haus stand oft auf Sand,
denn von einem Ort zum andern
trieb und stieh man uns durchs Land.**

(Frank 1990)

Saksa asunikke on Venemaal vastu võtnud nii linnad kui ka maa-
piirkonnad. Linnaelanikud aitasid arendada Venemaa tööstust,
sõjandust, kaubandust, kultuuri ja teadust, maarahval oli aga suuri
teeneid põllumajanduse mitmekesistamisel ja edasiarendamisel.

Esimesed saksa asunikud ilmusid Moskva riiki niisiis juba
Ivan III ajal. Tollane Venemaa oli huvitatud eelkõige sõjaväe-
lastest ja käsitöolistest, eriti relvameistritest, ent ka asjatundja-
test kaevanduste, metallurgia, vääriskivide, arhitektuuri ja ehitu-
se alal. Venemaale hakkas samuti rändama arste ja apteekreid.
Saksa eeslinnast (*sloboda*) Jauza jõe ääres Moskvast leidub küll
vähe andmeid, kuid kindlad teated on saksa mäendusasjatundja-
test, kes avastasid XV sajandi lõpus ühel Moskva-lähisel jõesel
hõbeda- ja vasemaagi leiukohad ning rajasid esimese valukoja.
Moskva sakslased valasid kahurikuule, vermised münte ja ehi-
tasid tõldu (Weber 1990: 4–5). Et Vene väed järgmise sajandi
keskpaiku Kaasani vallutasid, selles oli suuri teeneid saksa sõja-
välisel asjatundjal Fülsterbergil. Vahepeal põletati saksa linna-
osa maha, kuid 1643. a elas seal jälle u 400 peret (Auman 1989).
XVIII ja XIX sajandil oli Moskva sakslastel tähtis osa juba kõi-
kides ühiskonna- ja majanduselu valdkondades. Tähtis koht Ve-
nemaa kultuuri arendamisel oli sellistel Moskva sakslastel nagu

* Kaks sajandit me olime / kaugel eisiisade kodumaast / võõraste
tsaaride alamad: / pigem tundmatud kui tunnustatud. / Meie sealolek
oli rändamine, / meie koda oli tihti liival(e rajatud), / sest ühest kohast
teise / aeti ja tõugati meid mööda maad. *Tlk A. Kaalep.*

kirjanik Fonvizin (von Wiesen), luuletajad Anton Delwig, Leo Mey, Karoline Pavlova (sünd. Jaenisch), XX sajandil aga kirjanik Boris Pilnjak (Wogau), filosoof Asmus, lavastaja Meyerhold, režissöör Eisenstein, maailmakuulsad muusikud Neuhaus, Richter ja Kehrler ning paljud arhitektid ja maalikunstnikud (Weber 1990: 10). Enne I maailmasõda elas Moskvas u 20 000 sakslast. Kuni 1920. aastateni moodustasid nad ligikaudu 2% Moskva elanikest (Weber 1990: 3).

Veelgi suuremaks linnasakslaste koondumiskohaks Venemaal sai hilisem pealinn (1712–1918) Peterburi, kus käesoleva sajandi alguses elas ligikaudu 100 000 sakslast. Neist 12 000 olid riigisakslased, ülejäänud Venemaa ja Balti sakslased. Sakslased rajasid 40 mitmesugust ühingut, viis evangeelset ja kaks katoliku kirikut, neli kirikukooli, kaks haiglat ja ühe vanadekodu (Blumenfeld 1990: 55–56).

Kolmas suur linnakogukond kujunes Odessas, kus elas umbes 12 000 sakslast. 500–5000-liikmelised saksa kogukonnad olid veel 50 linnas (*Volk...* 1986: 2, 3).

XVIII sajandi keskpaigaks oli Venemaa juba tohtu suure maa-alaga riik, millel aga puudusid vajalikud inimvarud liidetud alade asustamiseks ja majandamiseks. Taas pöörati pilgud Euroopa poole. Austriast, Preisimaalt, erinevaist Saksa väikeriikidest, Prantsusmaalt ja Hispaaniast oli aga väljaränne keelatud. Hoolimata Prantsusmaa, Preisimaa, Baieri jt riikide protestidest alustasid Vene agendid asunike värbamist, eriti Saksamaa edelaja lääneosast, juba Seitsmeaastase sõja (1756–1763) lõpus (Brandes 1986: 161, 166). Venemaa sakslannast keisrinna Katariina II (1729–1796, valitses 1762–1796) manifestiga 22. juulist 1763 pakuti ümberasujaile vaba maad, usuvabadust, omavalitsust, vabastamist sõjaväeteenistusest jt soodustusi (Hummel 1936: 40). Märtsis 1764 avaldati kavad Volgamaa ja nn Uus-Venemaa (Mustast merest põhja pool asuvate stepialade) asustamiseks. Uued asustuspiirkonnad pidid elanike usutunnistuse järgi olema homogeensed. Iga perekond pidi saama 30 tiinu maad. Talunikud ei tohtinud maad müüa ega jagada, vaid pidid talu tervikuna pärandama noorimale pojale (Brandes 1986: 164). Sellele järgneski aastail 1763–1769 esimene suur saksa põllumajandusasunike vool Volgamaale, Ingerisse, Tšernigovi ja Voroneži ümbrus-

se (Hartmann 1988). Aastaks 1775 oli Katariina kutset järginud 30 623 sisserändajat, neist 4/5 aastail 1763–1766. Põhja pool Saraatovit asuvale Volgamaale oli rajatud kokku 104 asundust (Brandes 1986: 166). Pärast Zaporozje kasaka- ja Krimmi khaaniriigi ning Bessaraabia annekteerimist laiendati asustuspiirkonda ka nende aladele. Järgmine saksa kolonistide laine aastail 1787–1823 suunduski nendele jm Türgilt äravõetud stepialadele, sh Odessa ümbrusse, ning Kaukaasia piirkonda (Hartmann 1988). Sinna rajati rohkesti ka Balkani slaavlaste, albaanlaste, kreeklaste, Valahhia ja Moldova rumeenlaste, armeenlaste ning georgide (grusiinlaste) asulaid (Brandes 1986: 167–169). 1782. a oli Dnepri paremkaldale Kisi-Kermeni (alates 1784. aastast Berislaivi) linna lähedale 535 Hiiumaalt Reigist välja rännanud rootslase poolt rajatud Gammalsvenskby asundus, millel kujunes tihe läbikäimine saksa asundustega (Joalaid, Juhkam 1982: 242–244). Aastail 1788–1796 rändas Lääne-Preisimaalt Venemaa uutele aladele 345 mennoniidi perekonda, kes asustasid 10 paikkonda. Viimastest paiknes 8 Dnepri Hortitsa (Chortiza) saarel ja selle lähinaabruses. 1803. ja sellele järgnenud aastail asus Hortitsa piirkonda ja Nogai stepi Molotšna jõe äärde veel 484 mennoniidi perekonda. 1844. a elas nendes küldes juba 21 411 asukat (Brandes 1986: 170). 1803. aastal algas Uus-Venemaale väljaränne Lõuna-Saksamaalt ja Šveitsist, hiljem (eriti 1817–1818) veel Lääne-Preisimaalt, Württembergist jm Saksamaa osadest. Aastail 1811–1824 rajasid luteriusulised sakslased kokku 81 asundust. 1844. a elas Uus-Venemaal ja Bessaraabias 74 247 saksa kolonisti (ilma mennoniitideta) (Brandes 1986: 170). Kolmas suur saksa asunike vool 1830.–1870. aastail siirdus Volõõniasse, Podoooliasse ja Volgamaale (Hartmann 1988). Juba 1787.–1791. a oli rännanud mennoniite Ida-Preisimaalt Volõõniasse, kus nad rajasid kuus kolooniat (Kotusowka, Groß- ja Kleinneumanowka, Karlswalde, Antonowka, Jadowin). Teine osa Ida-Preisimaalt aastail 1810–1816 sisserännanud rajas kolm asundust (Murawa, Nedbajewka, Annette). 1834.–1835. a lahkus osa mennoniite Volõõniast Molotšna jõe äärde. Pärast omavalitsuse kaotamist rändasid 1877–1878 ka ülejäänud mennoniidid Volõõniast välja. Et aga Volõõnia poolakatest mõisaomanikud olid tööjõust huvitatud, rändas sinna

ajavahemikul 1830–1840 ja 1860–1870 Poola sakslasi (Hartmann 1989).

Pärast Saksamaa ühendamist lakkas asunike siirdumine Venemaale. 1871. a kaotati Venemaal omal ajal ümberasunutele lubatud soodustused ning alates 1874. aastast hakati sakslasi ka sõjaväeteenistusse võtma. Osa asunikke, eriti mennoniite, rändas edasi Ameerikasse. Väljaränne sinna kestis kuni Esimese maailmasõjani (Sheehy, Nahaylo 1980).

Niiviisi olid tekkinud sakslaste asualad Venemaa erinevates osades. Saksa kogukonnad olid moodustunud nii linnades kui ka maapiirkondades. Järgnevalt vaadeldakse neid lähemalt.

EMA- JA TÛTARKOLOONIAD

Esimesed saksa väljarändajad kogunesid aastail 1764–1766 Regensburgi, Freiburgi, Roßlausse jt linnadesse, kust nad Lüübeki või Danzigi kaudu suundusid Peterburi või Kroonlinna. Pärast talvitumist Volga ülemjooksul liiguti mööda jõge allapoole, Samaara ja Saraatovi kubermangu rohtlasse. Nii pandigi alus Volga sakslastele (volgasakslastele). Aastaks 1768 olid 27 000 väljarändajat seal rajanud 104 saksa asundust. Volga kõrgustikulisele paremkalda-alale tekkis 45 ning madalale vasakkalda niidualale 59 kolooniat. Usutunnistuse alusel oli asundustest evangeelseid 66 (31 kõrgustiku- ja 35 niidualal) ning katoliiklikke 38 (14 kõrgustiku- ja 24 niidukaldal). Valdav osa volgasakslasi pärines Hessenist, Pfalzist ja Württembergist (*Volk...* 1986). Maadeuriija Peter Simon Pallase (1741–1811) andmeil oli aastaks 1793 asunike arv suurenenud 33 000-ni (Pallas 1776: 609jj). Suure sündivuse tõttu hakkas asunike arv kiiresti kasvama. 1816. a oli neid 60 746 ning 1914. a mõningate arvestuste kohaselt juba 750 000 (Hummel 1936: 38). Hiljem on hinnatud nende arvu siiski umbes 600 000-le (Sheehy, Nahaylo 1980: 18). Viimane hinnang tugineb puhtsaksa maa-asustusele, esimene aga tõenäoliselt ka linnades ja segarahvastikuga asulates elanud saksa päritolu inimeste arvule. Nagu näitab alltoodud tabel, oli Samaara ja Saraatovi kubermangu saksa asustus koondunud suurtesse, mitme tuhande elanikuga küladesse (kokku oli seal enne I maailmasõda 195 puhtsaksa asundust, kuid 10 kohta puuduvad täpsemad andmed). Külad

olid linnalise välisilmega. Majad olid ehitatud puidust ja kivist. Tänavaaäres asetsenud elumaja vastas eesöues paiknes tavaliselt nn suveköök või noorema põlvkonna maja. Ees- ja tagaõue piiril asusid laudad ja tallid. Eesõu oli alati puhas, sõnnik veeti välja tagaõue kaudu. Suurimates asulates elas üle 10 000 inimese. Seliste hulka kuulusid Saraatovi kubermangu Kamõšini maakonna Norka (14 236 el.), Grimm (11 788 el.), Krestovoi (11 577 el.) ja Balzer (11 110 el.). Need luteriusuliste sakslaste asulad olid rajatud aastail 1765 (Balzer) ja 1767 (ülejäänud). Samaara kubermangu suurim saksa asula Katharinenstadt (11 962 elanikku, rajatud 1767. a) asus Nikolajevski maakonnas.

Tabel 1

SAKSA ASUNDUSED SAMAARA JA SARAATOVI
KUBERMANGUS ENNE I MAAILMASÕDA

Suurusjärgk (elanike arvu alusel)	Asundusi	Elanikke	%
kuni 1000	30	11 448	2,0
1001–2000	36	55 925	9,95
2001–3000	52	131 247	23,34
3001–4000	26	91 875	16,34
4001–5000	13	58 353	10,4
5001–6000	8	43 531	7,74
6001–7000	7	44 975	8,0
7001–8000	3	22 543	4,0
8001–9000	5	41 658	7,4
11 001–12 000	4	46 437	8,3
14 001–15 000	1	14 236	2,53
Kokku	185	562 228	100,0

(Hummel 1936)

Volgasakslaste põhiline tegevusala oli põllumajandus. Nende valduses oli u 25 000 000 ha maad, millest suurem osa paiknes madalal niidualal (Hummel 1936: 40–44). Volgamaal kasvasid sakslased peamiselt nisu ja rukist. Vähem olid levinud oder, kaer ja hirss. Sakslaste sissetoodud kartul kattis oma vajadused ning andis ka lississetulekut. Edukalt arendati suhkrupeedi, päevalil-

le, tubaka ja siidiusside kasvatamist. Sarepta piirkonda sakslaste poolt sissetoodud sinep sai kuulsaks välismaalgi. Karjapidamise vähene levik seletub maanappusega. Et sisserännanud sakslaste hulgas oli ka käsitöölisi, arendati, eriti hilisemal ajal, põllumajanduse kõrval muidki tegevusalasid. Kodutööndus (kangastelgede valmistamine, puuvillase ja villase riide tootmine) leidis kindla koha kõrgustikualadel. Töökodades ja väikevabrikutes valmistati rehepeksumasinaid, villakraase, vokka, mööblit, vankreid ning eriti viltjalatseid. Suurematest ettevõtetest tuleb nimetada kolme adra- ja kaht põllutöömasinatehast, kolme kudumis- ja kümnet vilditööstust. Volgamaa teravilja töötlemine oli põhiliselt sakslaste käes. Aastas jahvatati 425 000 tonni teravilja ning varustati kogu Venemaad parima püülijahuga. Tuule- ja vesiveskite kõrval töötas 55 mootor- ja 25 auruveskit, enamjaolt Saraatovis (Hummel 1936: 50–51). Olulisemad tööstuskeskused olid Balzer (tekstiilitooted) ja Katharinenstadt (metallitooted). Protestandid, katoliiklased ja mennoniidid elasid rahulikult üksteise kõrval, enamasti küll omaette asulates. Kooliharidust anti kirja keeles. Eriti kõrget haridust aga ei omandatud, sest põllutöödega koormatud laste kooliaeg oli lühike. Suhtlemiskeeleks olid mitmesugused saksa murded. Nendes pidasid jutlusi ka kirikuõpetajad (Schulz-Vorbach 1989: 229). Evangeelsel kirikul oli enne bolševike riigipööret 38 kogudust, neist suurimad hõlmasid kuni 19 küla. Katoliku kirik töötas mõnevõrra paremates tingimustes. Kuni 1887. aastani anti Volgamaa sakslaste lastele haridust vaid kirikukoolides. Siis moodustati neist rahvakoolid ning allutati Vene koolivalitsusele. Rahvakool oli igas külas. Lisaks oli Volgamaal veel kaks nn keskkooli (*Zentralschule*), mis andsid kooliõpetaja ja vallakirjutaja kutse. 1876. a rajati Saraatovis katoliiklik preestrite seminar, mille kasvandikud said vaimulikeks ja alamastme kooliõpetajateks. Paremad kooliolud olid Katharinenstadtis ja Sareptas ning mennoniitide külades. Katharinenstadtis (koos ümbrusega 20 000 elanikku) rajati asunike endi jõududega gümnaasium, kõrgem tütarlastekool, keskkool, haigla ja vanadekodu (Hummel 1936: 52–54). XIX sajandi teisel poolel hakkas ilmuma rohkesti ajalehti, tuntuimad neist olid *Volksbote* (alates 1874. aastast) ja *Saratower Deutsche Zeitung* (1906. aastast). Volgasakslased olid Venemaale lojaalsed kodanikud. Enne I maailmasõda,

kui sakslastel olid majanduse ja kultuuri arenguks enam-vähem soodsad tingimused, nad mingeid erinõudmisi võimudele ei esitanud. 1915. a suleti Venemaal teatavasti saksakeelsed koolid ning alustati repressioone. Pärast Saksamaale soodsat Bresti rahulepingut 1918. a hakkasid Volga sakslased taotlema oma riigi moodustamist (Schulz-Vorbach 1989: 230–231).

Teiseks sakslaste asualaks kujunes Musta mere äärne rohtla. Aastail 1788–1797 oli Dnestri ja Dnepri äärde, eriti Hortitsasse saabunud švaabe ja mennoniite, kuid põhiline asunike vool toimus siiski aastail 1804–1809 ja 1817. Umbes 55 000 kolonisti rajas 148 asundust. Aastani 1822 oli ümberasumiskeskuseks Jekaterinoslav, seejärel aga Odessa, millest sai Musta mere äärsete (Lõuna-Ukraina) sakslaste kultuurikeskus. Asunikud said esialgu enda valdusse 531 000 tiinu maad (iga perekond 30–80 tiinu). Maad osteti juurde vene mõisaomanikelt. Aastaks 1914 oli selle piirkonna saksa asunike arv kasvanud 546 290-ni (*Volk...* 1986: 3) ning nende valduses oli 4 008 189 ha head mustmullamaad. Bessaraabias elas 62 875, Tauria, Jekaterinoslavi, Hersoni ja Harkovi kubermangus ning Doni kasakate alal vastavalt 135 875, 124 805, 160 313, 7570 ja 35 500 sakslast. Württembergist pärit Fein ja Saksimaalt tulnud Falz panid Venemaal aluse Falz-Feini perekonnale, kes jagas oma 1 000 000 morgeni suuruse maavalduse 15 mõisaks. Friedrich Falz-Feini omanduses olnud 200 000 morgeni suurusest Askania-Nowast sai maailmakuulus näidistalu ja loomade paradiis. Tänu saksa asunikele arenesid Musta mere piirkonnas teraviljamajanduse kõrval veel viinamarjakasvatus, köögi- ja puuviljaaiandus ning piimakarjandus. Tõhusalt tegeldi sordi- ja tõuaretusega (saksa punane veis). Põllumajanduse kõrval saavutasid auväärse koha käsitöö ja tööstus. Nii sai esialgses väikesest töökojast maailmakuulus Hoeni adravabrik. Rajati valukodasid, põllutöömashinate vabrikuid, auruveskeid jm (Hummel 1936: 38, 62, 70, 72, 73).

Musta mere piirkonna asundused olid Volgamaa omadest üldiselt väiksemad. Bessaraabia 106 asulast olid enne bolševike riigipööret rahvarohkeimad Tarutino (6366 el.) ja Klöstitz (2656 el.). Tauria kubermangu 299 asundusest olid suurimad Siebenbrunn (7000 el.) ja Neudorf (6510 el.); Doni kasakate ala 56 saksa asundusest aga Ostheim (4154 el.) ja Grüntal (4000 el.). Vaid Hersoni

(173 asundust) ja Jekaterinoslavi kubermangus (238 asundust) oli Volgamaa keskustega võrdseid või neist suuremaidki asulaid: esimeses Glückstal (11 012 el.) ja Rohrbach (13 315 el.) ning teises Javorskaja (25 450 el.) ja Serebropol (22 350 el.). Viimased kaks olid mennoniitide rajatud. Usutunnistuse järgi olid Musta mere piirkonna sakslastest 45% (246 280) evangeeliumiusulised, 35,8% (195 640) katoliiklased ja 19,5% (104 370) mennoniidid (*Volk...* 1986: 3). Lisaks igas külas olnud rahvakoolidele rajati veel õpetajate seminare, kutsekoole, apteekte, haiglaid, vanadekodusid jm.

Musta mere piirkonna sakslaste asulad olid väga meeldiva ilmega. Kõrge kirikutorniga ja puudega saksa külad ilmestasid oasidena lagedat rohtlat. Kevadeti olid külad õitemeres ning tihedate akaatsiapuude tagant polnud roo-, plekk- või kivikatustega maju nähagi. Akaatsiate rivid ja eeskujulikult puhtad ühekorruselised majad palistasid pikki (1–3 km) ja laiu (30–80 m) nõorsirgeid tänavaid. Õued moodustasid korrapäraseid (40 x 120 m) ristkülikuid. Majad ise olid tänavast ja naaberõuedest eraldatud müüridega. Ehitusmaterjaliks kasutati lubja- ja liivakivi. Müürid ja majad valgendati igal aastal suvistepühadeks. Aiavärvad olid maitsekalt kaunistatud. Suur õu oli hoonestatud korrapäraselt. Tänavapoolse müüri ja pika elumaja vahel oli väike lilleaed. Elumaja koosnes tavaliselt kahest neljaruumilisest osast: üks isa ja teine vanima poja perekonnale. Selle vastas oli suveköök, kus toimetati kuumadel ja tolmustel suvekuudel. Hobusetall ja lehmalaud olid ühise katuse all. Järgnesid vankri- ja põllutööriistakuurid. Majapidamishooned lõppesid heinaküüniga. Tagaõues oli suur viljapeksuplats, mida ääristasid rookuhilad ja sõnnikuhunnikud. Puidu ja söe puudusel kasutati neid kütteks.

Venemaaga liidetud aladele kujunes kolmaski sakslaste asuala. Nimelt rändas 1816. aastal Württembergist Venemaale u 1400 perekonda, kes jõudsid Hersoni, Taganrogi ja Stavropoli kaudu aasta pärast Tiflisi (Thbilisi) ümbrusse, kuhu aastail 1817–1820 kogunes teisigi ümberasujaid. Tiheda kohaliku rahvastiku tõttu ei kujunenud aga Taga-Kaukaasias selliseid tervenisti sakslastega asustatud alasid nagu Volgamaal ja Musta mere ääres. Sakslaste saarekesed asetsesid üksteisest 35–150 km kaugusel. Asunikel puudus ühendus teiste Venemaale asunud sakslaste rühmadega.

27 Taga-Kaukaasia saksa asunduses elas enne I maailmasõda vaid 20 000 inimest; suurimad asundused olid Katharinenfeld (2713 el., Nõukogude ajal sai Luxemburgi nime), Elisabethtal (2128 el.) ja Helenendorf (2167 el.). Kõik nad rajati 1818. aastal, esimesed Tiflisi, viimane Jelizavetopoli (Gandža) kubermangu. Küllalt suur saksa kogukond (4000 inimest) moodustus Tiflisis (Hummel 1936: 150). Taga-Kaukaasia asundused paistsid silma veini tootmisega, andes enne I maailmasõda 8,56% Venemaa veinist.

Üldse rändas ajavahemikus 1763–1862 Venemaale ligikaudu 100 000 sakslast, kes rajasid seal 304 asundust. Nendest omakorda hargnes 3232 tütarkolooniat. Esiolgu tekkisid need emakolooniate lähedusse: Volgamaale 440 ja Musta mere piirkonda 1800 uut asundust (*Volk...* 1986: 3). Hiljem (alates 1860. aastast) kujunes neid Donimaa ja Põhja-Kaukaasia, Kesk-Vene mustmullavööndi, Uurali ning lõpuks (alates 1870. aastast) Siberi, Kasaahstani ja Turkestani (Venemaa Kesk-Aasia) aladele (Sheehy, Nahaylo 1980: 18). Emakolooniatest sõltumatult arenesid vaid Volõõnia ja Peterburi piirkonna saksa asundused.

Volõõnia saksa asundused olid suhteliselt noored. Vaid väike osa neist oli olemas juba enne 1864. aastat. Selle saksa asustuspiirkonna kujunemises oli majanduslike põhjuste kõrval tähtis osa ka 1863. aasta Poola ülestõusul. Eriti oluline oli sakslaste osa Volõõnia maastiku kujundamises: nende poolt muudeti põlluks vähemalt 120 000 ha metsa- ja soomaad (*Das Deutschtum...* 1942). Maastikuoludest tingituna elasid Volõõnia sakslased põhiliselt hajakülades ja üksiktaludes (*Volk...* 1986: 3). Riia rahulepinguga 1921. aastal jagati nende asuala Poola ja N. Venemaa vahel. Poola piiridesse jäi u 60 000 Volõõnia sakslast (*Das Deutschtum...* 1942). Ukraina Polesje aladel elas 1926. a 82 056 sakslast, neist 47 913 Volõõnia ja 25 283 Korosteni ringkonnas (Šibajev 1930: 278).

Saksa kolonistide järglastel olid suured, keskmiselt kaheksalapselised perekonnad. Käesoleva sajandi alguses oli sakslaste sündivus Venemaal 43,8, Ukrainas 47,3, Volõõnias 36 ja Saksamaal vaid 8 promilli (*Volk...* 1986: 4). Nii ulatuski 140 aasta jooksul Vene aladele rännanud 100 000 sakslase järglaste arv aastaks 1914 1 621 000-ni. See arv ei hõlma Balti ja Poola kubermangudes elanud sakslasi. Euroopa Venemaal oli neid kõige

enam Volgamaal (600 000), Musta mere aladel (520 000), Volöönias (150 000) ja Põhja-Kaukaasias (100 000); Peterburi lähistel oli 22 000 ja Taga-Kaukaasias 21 000 sakslast. Venemaa Aasia-aladel elas vaid 102 000 sakslast ehk 6,3% rahvusrühmast. Linnades elas 106 000 sakslast (6,5% üldarvust). Niisiis olid Venemaa sakslased enamjaolt maaelanikud.

Möödunud aegade mälestusena kutsuvad Venemaa sakslased end tänapäevalgi mitmeti. Nad nimetavad end kas mennoniitideks, volgasakslasteks, Taga-Kaukaasia švaabideks või volöönlasteks, kuigi nad pole sündinud ei Musta mere steppides, Volga ääres, Taga-Kaukaasias ega Volöönias.

Venemaa sakslasi, eriti mennoniite, jätkus ka väljarännuks ülemeremaadesse. 1912. a elas Põhja- ja Lõuna-Ameerikas umbes 300 000 Venemaa sakslast. Aastaks 1940 oli nende arv kasvanud USAs kuni 400 000, Kanadas 200 000, Mehhikos 30 000, Brasiilias 250 000, Argentinas 200 000, Paraguays 4500 ning Uruguays 2500-ni (*Volk...* 1986: 6).

RAHVUSPIIRKONDADE RAJAMINE JA HÄVITAMINE

Sisserännu ning hilisemate hargnemiste käigus kujunesid Venemaal kindlapiirilised saksa asualad. Esmakordselt hakati nende paiknemist vägivaldselt muutma I maailmasõja ajal. Sellel ei olnud aga Nõukogude ajaga võrreldes eriti suuri tulemusi. Nii anti 1915. a korraldus puhastada sakslastest 150 km laiune vöönd läänepiiri läheduses. Esimesed ohvrid olid 50 000 Volöönia sakslast, kellest suurem osa suri. Väljasaatmine ootas ka volgasakslasi, kuid enne selle täideviimist tuli 1917. a veebruarirevolutsioon (Sheehy, Nahaylo 1980: 18). Oktoobripöörde 1917 tabas sakslasi seega põhiliselt nende ajalooliselt kujunenud asualadel.

19. oktoobril 1918 moodustati vanimal sakslaste asualal Volga Sakslaste Töökommun, mis hõlmas esialgu vaid sakslastega asustatud Katharinenstadi, Seelmanni ja Balzeri maakonna. 19. detsembril 1924 muudeti töökommun Volga Sakslaste (Volga Saksa) ANSVks. Selles 28 200 km² suuruses territoriaalsuses elas küll vaid osa N. Liidu sakslastest, kuid eristaatu-

se tõttu kujunes Volga-Saksast omamoodi vaimne keskus kõigile Venemaa sakslastele, keda pärast autonoomia nime muutmist 1922. a lõpus hakati ametlikult kutsuma nõukogude sakslasteks (советские немцы, *Sowjetdeutsche*). Autonoomne vabariik paiknes vene-turgi vahevööndis. Loodes, põhjas ja idas piirnes see Saraatovi oblasti, edelas ja lõunas Stalingradi (endise Tsaritsõni, praeguse Volgogradi) oblastiga ning kagus Kasahstaniga. 1919. aastal sai Volga-Saksa pealinnaks Katharinenstadt, mis sama aasta 4. juulil nimetati ümber Marxstadtiks (German 1989). Suvel 1922 anti pealinna õigused hiljuti autonoomse vabariigiga liidetud Pokrovskile, 1747. a väikevenelaste rajatud kasakaasulale, mille ümbruskonnas paiknes vene, ukraina, eesti ja tatari külade kõrval ka paarkümmend saksa asulat (Jerina 1992). Alates 1931. aastast kandis Pokrovsk Engelsi nime. Eraldi haldusüksusena kuulus 1930. aastail autonoomse vabariigi koosseisu teinegi puhtvene asula — Krasnõi Tekstilštšiki alev. Sakslaste rajatud Balzer ja Katharinenstadt kuulusid maarajoonide ehk kantonite koosseisu. Viimaste arv oli algul 14, hiljem suurendati see 22-ni (German 1989). Esimese nõukogudeaegse rahvaloenduse andmeil elas töökommunis 452 629 inimest, kellest 442 362 ehk 97,7% olid sakslased. Tollal üksuse koosseisus olnud kolmest haldusüksusest oli kõige suurem sakslaste osatähtsus Katharinenstadti kommunil (99,1%) (Šibajev 1930: 168). Järgmise aasta lõpuks oli kommunii elanike arv vähenenud 350 400-ni ehk 20% võrra (Nemtsev... 1939). 1926. a rahvaloenduse andmeil elas autonoomses vabariigis 498 575 inimest, kellest aga sakslasi oli vaid 345 933 ehk 69,4%. Mõne aastaga oli puhtsaksa asualast saanud segaasustusega piirkond (venelasi 93 119 ehk 18,7%; ukrainlasi 54 119 e 10,9%) (Šibajev 1930: 262). Edaspidi langes sakslaste osatähtsus veelgi. 1933. a oli Volga-Saksa maa-alal elanud 576 000 inimesest sakslasi 66,4%, venelasi 20,4%, ukrainlasi 12% ja muude rahvaste esindajaid 1,2% (Nemtsev... 1939). 1939. a oli Volga-Saksa 605 500 elanikust sakslasi üle 60% (ENE 1976: 465). Piirkonnast oli tihedama rahvastikuga kõrgustikulise parema kalda ala, kus asustustihedus küündis 25–30-ni km²-l. Madala vasakkalda ala rahvastiku tihedus vähenes Volgast kaugenedes ning oli kohati alla 10 inimese km² kohta. Pidevalt oli suurenenud linnarahvastik, moodustades juba 16,7% kogu elanik-

konnast (7,6% 1910, 10,3% 1926). Nii nagu kogu N. Liidus, oli ka Volga-Saksas läbi viidud põllumajanduse sundkollektiviseerimine. 1937. a hõlmasid suurmajandid 99,7% majapidamistest ja üle 92% külvipinnast. Viimane moodustas 1 406 000 ha, sellest oli teraviljade all 1 168 000 ha (84%). Tähtsaimad põllukultuurid olid suvinisu, päevalill, sinep, mahorka ning arbuusid ja melonid. Kasvatati ka viinamarja. Kariloomadest peeti veiseid, sigu, hobuseid ning lambaid ja kitsi. Olulisemad tööstusettevõtted olid lihakombinaat, peekonivabrik, vaiba- ja liimitööstus, traktorite remonditehas (kõik Engelsis), naftaliikurite vabrik ja mahorkatehas (Marxstadtis). Veel toodeti Volga-Saksas treipinke (Grimmis), konserviti puuvilja (Hussenbachis) ning valmistati lupja (Volga paremkalda alal). Umbes 400 saksa üldhariduskooli kõrval oli piirkonnas veel viis kõrgkooli, kolm töölisfakulteeti, 11 tehnikumi, saksa rahvusteater ja lasteteater. 29 ajalehest 21 olid saksakeelsed. Ainuüksi aastail 1933–1935 ilmus 555 saksakeelset raamatut, 176 neist õpikud (Nemtsev... 1939). Engelsi vastas, Volga paremkaldal asuvas Saraatovi ülikoolis töötas alates 1925. aastast saksa osakond.

Et Volgamaal elas vaid osa Venemaa sakslasi ning rahvas oli tollal 95% ulatuses emakeelne, hakati lisaks 1923. a Volga-Saksas rajatud kirjastuse üllitistele andma välja saksakeelseid trükiseid ka Moskvast, Kiievis, Harkovis, Simferopolis, Tbilisis, Bakuus, Omskis ja Novosibirskis. Tollases N. Liidus õpetati ja kasutati trükistes saksa kirjakeelt. Propageeriti ka saksa keele hääldepärrast kirjutamist ja nimisõnades suurest algustähest loobumist, kirjaviisi muutmiseni siiski ei jõutud (Buchweiler 1987). 1920. aastate teisel poolel moodustati N. Liidus 741 saksa külanõukogu. Volga ääres oli neid 191, Ukrainas ja Moldaavia ANSVs 231, mujal 313 (Stab 1989). Kasahstanis, kus 1939. a elas 92 252 sakslast (Wo... 1991), oli tollal 40 rahvuskülanõukogu (Laiger 1989). Lähedikkude asuvad külanõukogud koondati rahvusrajoonideks. Väljaspool Volga-Saksat oli kokku 13 rajooni: Ukrainas üheksa, Krimmis, Georgias, Aserbaidžanis ja Altai kraisis üks (*Volk...* 1986: 7). Et N. Liidu haldusjaotus oli aastail 1927–1939 väga muutlik, siis kõikus ka saksa rahvusrajoonide arv suuresti (Buchweiler 1982). 1930. aastail moodustati selline üksus ka Kasahstanis, Akmolal (Akmolinski) lähedal (Laiger 1989). See oli Nõukogude

rahvuspoliitika üks suundi. Teiselt poolt õhutati nn klassivõitluse tugevnemise teesile toetudes vaenu sakslaste vastu ja nende endi hulgas. Algas inimeste füüsiline hävitamine, vangistamine ja küüditamine. Tuleb siiski märkida, et Nõukogude võimu algpäevil toimunud saksa rahvusrühma arvuline vähenemine ei ole niivõrd seotud vaenupoliitikaga kui kodusõja ja sellele järgnenud näljahädaga. Nimelt elas 1926. a N. Liidus vaid 1 238 549 sakslast ehk 76,4% I maailmasõja eelsest arvust. Tähelepanuväärne on aga asjaolu, et põhiosa — 1 002 614 inimest ehk 81% sakslastest paiknes Euroopa-osas (koos Kaukaasiaga, vt Šibajev 1930: 284). Rahvusrühma nihutamist ida suunas oli siiski juba märgata. Kuigi nn kulakute ja rahvavaenlaste likvideerimine oli pidev nõukogulik ilming, paistsid erilisel silma aastad 1929–1930 ja 1937–1938, mil toimus inimeste massiline hävitamine, vangistamine ja küüditamine. Hukatuslikult mõjusid 1930. aastail võimude poolt maal kunstlikult tekitatud näljahädad. Vaatamata kõigele oli sakslaste arv rahvaloenduse järgi aastaks 1939 kasvanud 1 423 534-ni (*Volk...* 1986: 27). Venemaa ida- ja põhjaosas (ilma Kaukaasiata) elas 261 115 sakslast ehk 18,3% rahvusrühmast (*Wo...* 1991). 1926. a oli Ukrainas 393 924 (sellest stepipiirkonnas 205 587) ja Krimmis 43 631 sakslast (Šibajev 1930: 268, 272–283). Selle rahvaloenduse andmeid peetakse veel tõepäraseks, 1939. a loenduse tulemusi aga tugevasti võltsituks. Paremate puudumisel tuleb viimaseid siiski võrdlemisel kasutada. 1939. a oli Ukrainas 546 527 sakslast, kõige enam Odessa (8,3% kogurahvastikust), Volõõnia (7,3%), Mariupoli (6,3%), Nikolajevi (6,2%), Melitopol (6%), Korosteni (5%), Zaporozje (4,1%) ja Hersoni (3%) piirkonnas (*Die Ukraine...* 1992).

Hinnangute kohaselt oli Saksa—Nõukogude sõja alguseks itta küüditatud 100 000 Venemaa sakslast (*Die Deutschen...* 1989). 1938. a likvideeriti kõik väljaspool Volga-Saksat asunud saksa-keelsed koolid ja keelati trükised. Alates 1938/39. kooliaastast võis Ukraina, Kasahstani, Lääne-Siberi ja Kaukaasia sakslastele õpetada emakeelt vaid võõrkeelena (Hilkes 1988: 937). Pärast küüditamisi oli Dnestri ja Dnepri jõe vahemikku jäänud umbes 350 000 Venemaa sakslast. Krimmist ja mujalt Musta mere piirkonnast viidi augustis 1941 itta aga kõik sakslased. Kaukaasia sakslasteni jõudis järg oktoobris 1941. Leningradi piiramisrõn-

gasse jäänud sakslased viidi itta märtsis 1942 (Sheehy, Nahaylo 1980: 19). Viimastest jõudis umbes 50 000 Kasahstani (Schulz-Vorbach 1989: 235). Eelnimetatud küüditamiste kohta mingit teadet ega põhjendust ei avaldatud. Volgasakslaste küüditamise ja autonoomia likvideerimise õigustamiseks esitati "fakte" koostööst Saksa natsidega. "Tõestuseks" oli heidetud autonoomse vabariigi maa-alale Saksa mundris Nõukogude langevarjureid. Nii tegigi N. Liidu Ülemnõukogu 28. augustil 1941 otsuse volgasakslaste ümberasustamise ja autonoomia likvideerimise kohta. 3.–20. septembrini 1941 (Die Lüge... 1990) viidi loomavagunites itta 376 717 autonoomses vabariigis elanud volgasakslast. Nende hulgas oli 81 106 meest, 116 917 naist ja 178 694 alla 16-aastast last (E-sche-lon... 1990). Kuni 25. detsembrini 1941 küüditati N. Liidu läänepoolsetelt, aga ka Kaug-Ida aladelt (vt tabel 2) Siberisse ja Kesk-Aasiasse 894 626 sakslast. Enamik neist paigutati Altai kraisse (u 95 000), Omski (u 85 000), Novosibirski (u 100 000) ja Kemerovo oblastisse, Krasnojarski kraisse ning Kasahstani ja Kirgiisiasse. Varem oli neil kaugetel aladel elanud vaid 226 000 sakslast (E-sche-lon... 1990). Kaugetesse sisepiirkondadesse saadeti ka kreeklased, aishoorid ning hiljem veel terve rida rahvaid, nagu krimmitatarlased, tšetšeenid, ingušid, balkaarid, kalmõkid, kurdid, meshetid. 1. jaanuaril 1953 oli ümberasustatud sakslasi (спецпоселенцы) 1 224 931 (Von der Deportation... 1990). Pärast küüditamist kustutati sakslased N. Liidu rahvaste nimekirjast. Saksakeelne kooliõpetus ja ajakirjandus lakkasid täielikult olemast. N. Liidu maakaardilt pühiti saksa kohanimed. Perekonnad lõhuti ja inimesed muudeti orjadeks. Sakslaste koduks pidid jääma töölaagrid Kaug-Põhjas, Siberis ja Kasahstanis. 300-grammise leivaportsjoniga tuli teha ränka tööd kaevandustes, ehitustel ja metsades. Nii kaevandasid nad Vorkutas, Karagandas, Kopeiskis, Karpinskis ja Moskvalähises piirkonnas sütt, rajasid Kamensk-Uralski ja Krasnoturjinski alumiiniumitehased ning Tšeljabinski, Nižni Tagili ja Kuznetski musta metallurgia ettevõtted, ehtasid Zeljonõi Dolist (Kaasani lähisel) raudteeliini Stalingradini, langetasid ja vedasid Uuralis ja Siberis aastaringelt metsa jne (Schulz-Vorbach 1989: 257). Parem saatus ei oodanud ka Saksamaa poolt hõivatud aladele jäänud Venemaa sakslasi. Need 350 000 Ukrainas elanud sakslast asustati

aastail 1943–1944 nn Warthegausse (Saksamaaga liidetud Loode-Poola aladele), kust neid siirdus ka Saksamaale. Sõja lõpus jõudis aga punavägi neile järele. 250 000 vahepealsetel aastatel Saksa kodakondsuse saanud Venemaa sakslast küüditati Saksimaalt ja Tüüringist N. Liitu (Bosch 1991), kus neid koheldi reeturitena ning mõisteti eluaegsele sunnitööle ja asumisele. Nende jaoks loodi erikomandatuurid (Volk... 1986: 7).

Tabel 2

KUST SAKSLASI 1941. AASTAL KÜÜDITATI
(v.a VOLGA-SAKSA)

Piirkond	Isikuid	Piirkond	Isikuid
Aserbaidžan	23 133	Gorki	4758
Georgia	20 527	Kalinini	1414
Armeenia	433	Kuibõševi	11 101
Dagestan	5048	Kurski	755
Kabardi-Balkaari	5327	Orjoli	1910
Põhja-Osseedi	2929	Penza	1862
Tšetšeeni-Inguši	858	Rjazani	3501
Tšuvaššia	323	Smolenski	1080
Tatari	1083	Tuula	3208
Udmurdi	229	Jaroslavli	1965
Mordva	454	Moskva linn	3524
Mari	247	Moskva oblast	4925
Krasnodari	34 287	Rostovi	36 243
Ordžonikidze	95 689	Astrahani	19 850
Primorje	1911	Krimm, Harkov, Leningrad	16 513
Habarovski	5696	(Vene) Donbass	41 000
Stalingradi	26 247	Stalino	41 722
Saraatovi	46 120	Vorošilovgradi	5487
Voroneži	5361	Dnepropetrovski	3384
Ivanovo	1354	Zaporožje	63 000

(E-sche-lon... 1990)

Kuni 1955. aastani olid Venemaa sakslased täiesti õigusteta. Olukord hakkas paranema pärast Saksamaa LV kantsleri Konrad Adenaueri külaskäiku N. Liitu. Kuid endiselt ei lubatud neil asuda esivanemate rajatud küladesse Volgamaal ja Ukrainas. Teatud

soodustusi ja õigusi anti vaid kommunistidele ja endistele Volga-Saksa funktsionääridele (Eisfeld 1990: 11). Alates 1957. aastast oli koolides lubatud saksa lastele õpetada mõningal määral ka emakeelt, kuid mitmel pool tegid kohalikud võimud selleks takistusi ning esitasid lisatingimusi, eelkõige nõudes õppijate suurt hulka (Hilkes 1988). Samast aastast avati mitmes pedagoogikakõrgkoolis saksa osakond, hakati uurima ka saksa murdeid ja Venemaa sakslaste ajalugu. Tõepäraseid ajalooalaseid uurimusi oli siiski raske avaldada. Isegi võimude jaoks mugandatud kirjutised seisid kirjastustes aastaid (Lew Malinowski isiklik teade autorile). 1964. aastal tühistati 1941. a volgasakslastele esitatud süüdistus koostööst Natsi-Saksamaaga, kuid kodukolled jäid nende jaoks ikkagi suletuks (Wormsbecher 1990: 6). Tulemusi ei andnud ka kolm sakslaste delegatsiooni Moskvasse aastail 1964, 1965, 1967. Selle eest hakati neid süüdistama hoopis "rahvusliku eraldatuse taotlustes" ja natsionalismis (Neuvostoliiton... 1988). Hoolimata kõigest jätkus sakslaste liikumine ja allkirjade kogumine autonoomia taastamiseks. Tähelepanu kõrvalejuhtimiseks Volgamaalt püüdsid kesk võimud 1979. a suunata sakslasi autonoomse piirkonna rajamisele Ermentau linna lähedale Tselinogradi oblastis; ootuspäraselt põrkas üritus kasahhide otsustavale vastuseisule (Eisfeld 1990: 14). Mõnda vanasse külasse väljaspool endist autonoomset vabariiki neil õnnestus siiski naasta. Kalmõkkia lääneosas oli 1870. aastail rajatud kaks luteriusulist küla: eesti ja saksa Haginskoje. Küllastasin neid paiku 1982. aastal. Eesti külast oli saanud Jašalta alev, kus elas veel vaid mõni eestlane. Saksa Haginskoje kandis küll Uljanovka nime, kuid oli asustatud tagasi pöördunud sakslastega.

KUS ON VENEMAA SAKSLASE KODU?

*Ich bin zu hause da, wo jemand auf mich wartet.
 Einer mit mir geht, andere mich mögen und verstehen,
 einer mit mir Freuden und Sorgen teilt,
 wo ich froh sein darf, geborgen bin,
 wo Menschen füreinander da sind,
 die ich lieben darf und die mich lieben,
 wo ich Heimat habe,
 Lebensraum, Lebensfreude, Lebensmöglichkeiten,
 wo der Himmel über uns klar ist — Friede herrscht.
 Da bin ich zu Hause — da bin ich daheim.**

(Görzen 1992)

Vaatamata sõjaeelsetele repressioonidele ja poolteist aastakümnet kestnud rängale olukorrale oli Venemaa sakslaste arv aastaks 1959 kasvanud 1 619 000-ni. Suure loomuliku iibe tõttu oli neid 1979. a juba 1 936 200 ning 1989. a 2 038 603. Vastupidiselt sõjaeelsetele olukorrale elas nüüd valdav osa sakslastest Volgamaast ja Kaspiast ida pool. 1979. a oli 53,7% rahvusrühmast koondunud Kasahstani (900 207) ja Kesk-Aasiasse (Kirgiisias 101 057, Tadžikistanis 38 853) ning 27,8% (537 352) Uuralisse ja Siberisse. Elanike hulgalt olid sakslased Kasahstani kolmas ja Venemaal üheksas (790 762 el.), mitmes oblastis aga koguni teine rahvusrühm. Ligi veerand sakslastest elas Altai krais (124 745) ning Omski (120 806), Karaganda (130 863) ja Tselinogradi oblastis (102 654). Kaks esimest haldusüksust kuuluvad Venemaa, kaks viimast Kasahstani koosseisu.

Autonoomia puudumine ja hajutatuse oli viinud sakslased tupeva assimileerumiseni. 1979. a oli neist saksakeelseid veel 57%,

* Ma olen kodus, kus keegi mind ootab. / Üks käib (koos) minuga, teised sallivad ja mõistavad mind, / üks jagab minuga rõõme ja muresid; / kus tohin olla rõõmus, olen kaitstud, / kus inimesed on üksteise tarvis, / (need,) keda armastada tohin ja kes mind armastavad, / kus mul on kodumaa, / eluruum, elurõõm, eluvõimalused, / kus taevas meie kohal on selge — valitseb rahu. / Seal olen ma kodus — seal on mu kodumaa.
 A. K.

ent 1989. a vaid 48,7%. 1979. a oli emakeel paremini säilinud Ida- ja Lõuna-Kasahstani ning Kirgiisia ja Tadžikistani sakslastel, kellest 73,8% kasutas emakeelena saksa keelt. Parem olukord emakeelsuse (61,1%) alal oli ka 577 473 Põhja- ja Kesk-Kasahstani sakslasel. Neile järgnesid Uurali ja Siberi (53%) ning Almatõ jm Kasahstani sakslased (62 164, saksakeelseid 52%), väljaspool neid põhilisi koondumiskohti oli sakslaste omakeelsus eriti vähene (Kurs 1991).

Et N. Liidu sakslastel mingit rahvuskultuuri enam ei olnud, oli vaid kolm bolševike partei poolt kontrollitud ajalehte (*Rote Fahne* Altai 1955. aastast, alates 1991. aastast kannab nime *Zeitung für Dich*; *Neues Leben* Moskvas 1957. aastast; *Freundschaft* Tselinogradis 1966. aastast) ning neile hiljem lisandunud ajakiri (*Heimatliche Weiten* Moskvas 1981. aastast), mõned raamatud (vt Kurs 1983), üks teater ja raadiosaated (Moskvas 1956., Kasahstanis 1957., Kirgiisias 1962. aastast), siis hakkasid nad taotlema väljarändamist Saksamaale, esialgu need, kellel oli sugulasi Saksamaal ning kes ise olid sõja ajal saanud Saksa kodakondsuse. Lubasid selleks aga anti vähe ja visalt. Aastail 1957–1958 õnnestus Saksamaale asuda vaid 30–40 inimesel (Sheehy, Nahaylo 1980: 22), seejärel suurenes lahkujate arv mõnevõrra (tabel 3). Väljarändamisavalduse esitaja kaotas aga kohe töökoha. Et vastust tuli sageli oodata aastaid (mõnel juhul koguni 30 aastat!), tekkis suurtel perekondadel tõsiseid majandusraskusi. 1983. a lõpuks oli välja rännanud 69 752 sakslast, siis hakati lahkumist jälle takistama ning aastast pääses Saksamaale vaid mõnisada inimest. (Mõningates allikates märgitakse kuni 1982. aastani väljarännanute hulgaks 91 616 inimest, kuid see arv sisaldas ka endiselt Ida-Preisimaalt jm Saksamaa aladelt N. Liitu küüditatud sakslasi, kes nüüd kasutasid võimalust Saksamaale siirdumiseks). Olukord hakkas jälle muutuma seoses kodanikuõiguste üldise laienemisega, ning Nõukogude võimu viimase aasta alguses (1991.) taotles väljarändamist juba miljon sakslast, pool kogu rahvusrühmast. Põhiline osa väljarändajaist on siirdunud Saksamaa Liitvabariiki, kuid alates 1968. aastast võis asuda ka endisse Saksa Demokraatlikku Vabariiki. Selle maa-alal, praegustes nn uutes liidumaades, asub umbes 20 000 Venemaa sakslast. Sinna suundus ka u 20%

1991. aastal Saksamaale rännanud Venemaa sakslastest (Bosch 1991).

Tabel 3

VÄLJARÄNDAMINE SAKSAMAALE
AASTATE LÖIKES

Aasta	Väljarändajaid	Aasta	Väljarändajaid
1959	66	1976	9652
1960	109	1977	9140
1961	92	1978	8390
1962	91	1979	7183
1963	75	1980	6954
1964	96	1981	3773
1965	208	1982	2071
1966	984	1983	1147
1967	826	1984	913
1968	494	1985	460
1969	236	1986	?
1970	252	1987	14 500
1971	871	1988	47 542
1972	2392	1989	98 000
1973	4185	1990	147 950
1974	6065	1991	147 320
1975	5541	1992	195 000

(Volk... 1986: 28; ajalehtedes avaldatud andmed)

Juulis 1988 suundus Moskvasse neljas sakslaste delegatsioon, kuid vaatamata 25-päevasele ootamisele ei õnnestunud neil NLKP peasekretäri jutule pääseda (Eisfeld 1990: 21). Sakslaste-küsimus oli aga siiski avalikkuse ette ja venekeelsetesse väljaannetesse pääsenud ning N. Liidu juhtkonnas hakati tegelema rahvusküsimustega, sealhulgas sakslaste omaga. Viies sakslaste delegatsioon suundus Moskvasse sama aasta oktoobris. Pärast seda avaldas parteileht *Pravda* sakslaste saatust ja 1941. a küüditamist käsitlevaid materjale. Avalikustati ka 1948. a dekreet sakslaste küüditamise lõplikust (igavesest) kehtivusest (Eisfeld 1990: 22). N. Liidu saksakeelsetes lehtedes hakati ausamalt ja julgemalt kir-

jutama, avardus kultuuriürituste haare, nt Temirtau saksa teatri oma. Pandi alus sakslaste ühendustele. Märtsis 1989 rajati kõiki N. Liidu sakslasi ühendav selts *Wiedergeburt* (Eisfeld 1990: 26), kes on teinud terve rea pöördumisi valitsusorganite ja Volgamaa vene elanike poole (Die Sowjetunion... 1990).

Mis puutub autonoomia taastamise, siis selle kohta on esitatud mitu ettepanekut. Kuigi sakslaste poolt oli tehtud tublisti eeltööd Volga Saksa vabariigi taastamiseks (vt Die Sowjetunion... 1990; Neuvostoliiton sakslasiet... 1991), takistasid seda Saraatovi ja Volgogradi oblastile kuuluvail aladel šovinistlikult meelestatud kohalikud võimud ning vanadesse saksa asulatesse elama asunud venelased. Nii alustatigi 1989. a Marxi (endise Marxstadi) ja Engelsi linnas sakslastevastaseid meeleavaldusi, kus kanti nt järgmise sisuga loosungeid: "Me ei taha kolmandat Saksamaad Volga ääres", "Peksime sakslased Volgast eemale sõja ajal, peksame nüüdki" (Bosch 1990). Autonoomse vabariigi taastamist Volgamaal ei toetanud endise N. Liidu viimane president Mihhail Gorbatšov ning ka Venemaa praeguse presidendi Boris Jeltsini avaldused on olnud vastukäivad. Esialgu soostus Jeltsin vabariigi taastamisega, kuid 1992. a alguses pakkus ta sakslastele üksteisest hoopiski kaugel asuvaid ökoloogiliselt kahjustatud Volgogradi oblasti maatükke (Kapustin Jari raketipolügoone). Volga-äärse autonoomse vabariigi taastamine tundus seega hoopis keerulisena. Olukorda hakkas mõjutama Saksamaa poolt selleks lubatud majandusabi, esialgu 100 miljonit marka (Der Wettlauf... 1991: 208). 23. aprillil 1992 parafeeriti Saksa—Vene ühisprotokoll Venemaa sakslaste riikluse astmelisest ülesehitamisest (Protokoll... 1992). Koostöölepingisõlmiti viieks aastaks ning seejärel koostatakse osapoolte nõusolekul uus protokoll edasiseks tööks riikluse taastamisel. Huvi sakslaste säilitamiseks Venemaal on kahepoolne: Venemaa ei taha ära anda väärtuslikku tööjõudu ning Saksamaa, kes ehitab üles uusi idapoolseid liidumaid, ei suuda vastu võtta kõiki sinna pürgivaid rahvuskaslasid. Nii aitabki Saksamaa taastada Venemaa sakslaste rahvuskoldeid ning rajada asulaid ja eesrindlikke majapidamisi.

Enne II maailmasõda oli sakslastel väljaspool autonoomset vabariiki Volgamaal 11 rahvusrajooni ja 553 külanõukogu, mis kuulusid suhteliselt eesrindlike põllumajanduspiirkondade hulka.

Nõukogude võimu aastail on Venemaa põllumajandus kaotanud muudelgi põhjustel palju tööjõudu ning üldse saanud suure ta-gasilöögi. Taandarenguga alade hulka kuuluvad ka need, kust sakslased omal ajal välja saadeti. Kõigi vintsutuste kiuste on sakslased jäänud aga korralikeks ja hinnatud põllumeesteks. Töö-jõuvajaduse tõttu lubas Volga-äärne Uljanovski (Simbirski) oblast sakslaste sisserändu. Aastaiks 1991–1995 koostati selleks isegi plaan (vt *Neues Leben*, Nr. 20, 9. V 1990, S. 2). Nii rajatigi sinna Tšerdaklõ rajooni Bodaškinosse saksa külanõukogu. Esimesed 49 saksa ümberasujat olid tulnud Kasahstanist, Kõrgõzstanist, Si-berist ja Saraatovi oblastist (Deutscher Dorfsowjet... 1991).

Lootust on ka saksa asulate taastamiseks Ukrainas, nt Krim-mis, mis on kuulutatud autonoomseks vabariigiks "kõikidele Krimmis elavatele rahvastele". Väljatöötatud kava alusel pöör-dub aastaks 2000 Krimmi tagasi 15 000 sakslast. Aastail 1992–1997 asub Cankoy, Novomakarjevka ja Novopokrovka piirkonda 9000 sakslast. Seejärel rajatakse sakslaste asulad Tšernomorski ja Belgorodi rajoonis. Ümberasumise finantseerimisel ning asu-late rajamisel osalevad Saksa firmad (Komm... 1992). Odessa oblastivõimud pöördusid endiste saksa asunike järglaste poole jä-relepärimisega (10-küsimuse-ankeediga) ning ostustasid taastada kompakitse saksa asustuse (Lössov 1991). Veebruaris 1992 lu-bas Ukraina president Leonid Kravtšuk naasta 400 000 sakslasel viljakaile Lõuna-Ukraina, eriti Odessa ja Hersoni oblasti aladele. Taasasustamise korraldamiseks soovib Ukraina saada ulatuslikku majandusabi Saksamaalt.

On tehtud ka ettepanek autonoomse üksuse rajamiseks Lääne-Siberis, kus tänapäeval elab mitusada tuhat sakslast (Gening 1990). Juulis 1991 taastati põlissakslaste mitmeaastase järjekind-la nõudmise tulemusena aastail 1927–1938 eksisteerinud rahvus-rajoon Altai krais. Altai saksa rajooni maa-alal elas 1989. a 20 875 sakslast (Schleicher 1990: 34). Selle naabrusest (Tabunõ rajoonist, kus 1988. a sakslased moodustasid 46% elanikkonnast, vt Klaube 1990: 49), oli mais 1989 suur hulk sakslasi rännanud Saraatovi oblastisse (Schleicher 1990: 38), ilmselt lootuses pääseda oma algsele asualale. 1991. a lõpus rajati saksa rahvus-maakond (*Nationalkreis*) ka Omski lähedal (Wiens 1992). Omski piirkonda oli sakslasi rännanud möödunud sajandi lõpus. Omski

linn ise on aga rajatud saksa päritolu Vene armee ohvitseri Ivan (Hans?) Buchholzi poolt 1716. aastal (Damit... 1992). Uus rahvuspiirkond asub 30 km Omskist edelas. Selle 20 000 elanikust on 63% sakslased (Nuss 1992), muudest rahvastest on esindatud ka kasahhid (kolm auuli). Halduskeskuses Azovos elab praegu 4000 inimest. Pärast keskuse täielikku väljaheitamist elaks selles aga 15 000 inimest. Rohkesti sakslasi (1992. a suveks üle 7000, sama aasta novembris juba 15 000) on avaldanud soovi uude rahvuspiirkonda elama asuda (Damit... 1992; Marker 1992). 1993. a on Omski oblastisse oodata 50 000 saksa sisserändajat Kasahstanist ja Kesk-Aasia islamiriikidest. Neist 20 000 soovib elama asuda uude rahvusmaakonda. Sinna soovib asuda ka palju sakslasi Omski ümbrusest (Marker 1992). Sellised väiksemad rahvuslikud maa-alad suudaksid oma identiteeti säilitada aga vaid tugeva koordineeriva keskuse ja kompaktsema rahvuspiirkonna (vabariigi) olemasolu korral.

Kus peale Volgamaa võiks veel maailma suurima pindalaga riigis leida vaba maad kompaktse saksa rahvuspiirkonna moodustamiseks? Juba 1960. aastail pöördusid N. Liidu sakslased võimude poole ettepanekuga rajada neile piirkondlik autonoomia endise Ida-Preisimaa põhjaosas, nn Kaliningradi oblastis (Viktor Siebeni isiklik teade autorile). 1988. a esitas samasuguse idee Eduard Ševardnadzele ja Nikolai Rõžkovile ka Saksa Panga kauaaegne esimees F. Wilhelm Christians. Kaliningradi oblastis ongi juba teatud hulk sakslasi, kes on rajanud seal ka oma kultuuriseltsi (leedu, juudi ja vene seltsi kõrval). 1990. a rändas sinna 700, järgmisel aastal 500 sakslast. Kohaliku võimumehe Juri Matotškini luba 200 000 sakslase sisserännuks ja Kaliningradi oblastist Balti Vabariigi moodustamist on peetud ebatõenäoliseks (vt *Rahva Hääl*, nr 43, 21. II 1992, lk 1; *Karjalan Sanomat*, n:o 34, 19. III 1992, s 1). 1991. a elas aga Kaliningradi linnas juba üle 3000 sakslase ning seal anti välja ajalehte *Königsberger Kurier* (Königsberg... 1991). Põliselanike puudumise tõttu ei tohiks seal tekkida sakslastevastast meeleolu. Uurimused on näidanud, et 78% küsitletud Venemaa sakslastest ja 64% venelastest pooldab sakslaste territoriaalaunoomia taasrajamist just selles piirkonnas (Videmajer 1990). Ideed olevat toetanud ka omaaegne NLKP peasekretär Mihhail Gorbatšov (Eisfeld 1990: 31). Praegu-

ne Kaliningradi oblast on oma militariseerimise tõttu muudetud polügooniks ja totaalselt lagastatud. Kunagine Preisi ala vajab kompleksset taastamist. Ja kes oleksid selleks veel sobivamad kui töökad ja vähenõudlikud Venemaa sakslased? Meeldetuletuseks peaks märkima, et sel 15 100 km² suurusel maa-alal elas 1939. a 1,1 miljonit sakslast, neist 372 000 Königsbergis (Wörster 1986: 239). Praegune elanike arv on umbes 77% sõjaeelset, kuid sellest moodustavad ligikaudu kolmandiku sõjaväelased, kes on kohal vaid ajutiselt. Piirkonna ülesehitamiseks oleks töökate inimeste kõrval vaja ka tõhusat Lääne kapitali. Viimast on aga soodsa asendi tõttu hõlpus kaasata. Saksa autonoomse piirkonna rajamisel taastuksid selle Läänemere-äärse piirkonna sidemed Euroopa saksakeelsete riikidega ning sinna elama asunud Venemaa sakslastel oleks kerge velmata esivanemate keelt ja kultuuri. Krimmi rahvaküsitlusel 1991. a oli enamik elanikest nõus oblastist autonoomse vabariigi kujundamisega. Kaliningradi oblastis seni aga sellist küsitlust pole tehtud. Kas viimastel Saksa—Vene läbirääkimistel Kaliningradi piirkonnas saksa asustuskolde moodustamist on käsitletud, selle kohta käesolevate ridade kirjutajal andmed puuduvad.

Kus siis ikkagi on Venemaa sakslaste õige kodu? Kas endistel asualadel, praegustes elukohtades või hoopis Saksamaal? Tooksin esmalt mõningase arvandmete võrdluse nende paiknemisest aastail 1939 ja 1989 endise N. Liidu maa-alal (tabel 4).

N. Liidu viimase rahvaloenduse andmeil elas Kasahstanis 47%, Kõrgõzstanis 5%, Usbekistanis 2%, Tadžikistanis 1,6% ja Turkmeenias 0,2%, Kesk-Aasias kokku seega 55,8% Venemaa sakslastest. Pärast loendust on aga sakslasi kõige enam lahkunud just nendelt aladelt, nii Saksamaale kui ka Venemaale. Nii oli Kõrgõzstani jäänud 1992. a alguseks vaevalt 70 000 sakslast (Stirz 1992). Selles regioonis pole Venemaa sakslastel loota ka autonoomiat. Kooliharidusest ilma jäänud, veel lähiminevikus (1979. a rahvaloenduse andmeile tuginedes) aga esivanemate keele (murded) säilitanud sakslased minetavad kiiresti oma identiteeti. Kesk-Aasia sakslaste noorem põlvkond räägib vene keelt paremini kui saksa keelt. Küllaltki paljud valdavad ka mõnd turgi keelt (Engel-Braunschmidt 1988: 919). Neid sakslasi päästab vaid väljarändamine Saksamaale või Venemaal ja Ukrainas

taastatavasse asustuskolletesse. Pärast viimast rahvaloendust on Saksamaale asunud ligi pool miljonit Venemaa sakslast ning neid rändab sinna edaspidigi, vahest teine sama suur hulk. Avalduse andmise ja väljasõidu vahele jääb paar aastat. Saksamaal on inimeste vastuvõtmiseks rajatud üheksa ümberasumislaagrit, mis lähevad riigile maksma 50 miljonit marka. Nagu eespool märgitud, pole Saksamaa huvitatud kõikide Venemaa sakslaste vastuvõtmisest. Kohalejääjate tarbeks eraldas Saksamaa 1992. a juba 200 miljonit marka (Tepljakov, Špakov 1992). Endistel asualadel Venemaal ja Ukrainas elab nüüd vaid üle 70 000 sakslase (Deutsche... 1991). Saksamaa kõrval võiksid soodsate olude loomisel taastuda kodukoldded neilgi aladel.

Tabel 4

VENEMAA SAKSLASTE PAIKNEMINE
AASTAIL 1939 JA 1989

Territoorium	1939	1989	Territoorium	1939	1989
Kasahstan:	92 252	957 518	Saraatovi	325 473	17 068
Tselinogradi	7589	123 694	Volgogradi	105 429	28 008
Karagandõ	14 387	123 299	Samaara	10 163	10 581
Kostanaj	8874	110 397	Komi	2611	12 866
Pavlodari	6485	95 342	Kõrgõzstan	11 741	101 309
Kökšetau	15 284	81 985	Usbekistan	10 434	39 809
Žambõli	?	70 150	Ukraina	546 527	37 849
Almatõ	?	61 277	Tadžikistan	2024	32 671
Šõmkendi	5019	44 526	Moldova	?	7335
Semej	4147	44 113	Turkmeenia	3346	4434
Venemaa:	811 137	842 033	Läti	?	3783
Omski	58 846	134 199	Valgevene	8448	3517
Altai	28 884	127 731	Eesti	?	3466
Novosibirski	8053	61 479	Leedu	?	2058
Krasnojarski	3962	54 254	Georgia	20 527	1546
Kemerovo	3312	47 990	Aserbaidžan	23 133	748
Orenburgi	18 613	47 556	Armeenia	433	265

(Wo... 1991; Deutsche... 1991)

1934. a elas Eestis 16 346 baltisakslast, kes aga aastail 1939–1941 kõik välja rändasid. Venemaa sakslasi hakkas siia kogunema 1960. aastate teisel poolel, mil värvati tööjõudu põllu- ja metsamajandusele. Needki sakslased tulid valdavalt Kesk-Aasiast. Nii kohtasin ma 1967. a Lihula alevi külje all keskealisi naisterahvaid, kes oskasid siis saksa keelt veel päris hästi, sest olid käinud emakeelses koolis. Lapsed aga rääkisid saksa sugemetega vene keelt. Eesti tollaste ametivõimude poolt suhtuti sakslastesse inimlikumalt kui mujal N. Liidus ning nad said kergemini käiku anda oma väljarändamispaaberid Saksamaa Liitvabariiki. Sakslaste taotlustest rajada Eestis oma koolid ei tulnud aga tollastes oludes midagi välja (küll aga hakkasid eri konfessioonide vaimulikud korraldama saksakeelseid jumalateenistusi). Nii rändaski põhiline osa neist sakslastest välja. 1989. a elas Eestis 3466 sakslast (0,2% rahvastikust), kellest 73% olid linnaelanikud. Kõige enam oli neid Tallinnas (511), Kohtla-Järvel (312), Narvas (249), Pärnus ja Tartus (á 135). Kagu-Eestis oli sakslasi 666 inimest. Tartu linna kõrval elas neid enam Valga (262), Jõgeva (100) ja Tartu rajoonis (88). Tänapäevaks on suur osa neist välja rännanud, ülejäänud oma järjekorda ootamas. Eeldused saksa asustuskolde kujunemiseks Eestis on seega väga väikesed.

Kirjandus

- A u m a n 1989 = Ауман, Владимир. Судьба и надежды советских немцев. — *Neues Leben*, Nr. 52, 20. XII, S. 4–5
- B l u m e n f e l d , Alfred 1990. Zur Lage der deutschen Kolonie in Petrograd/Leningrad zwischen den Weltkriegen. — *Osteuropa*, 40, Heft 1, S. 55–63
- B o s c h , Anton 1990. Wer hilft den Deutschen in der Sowjetunion? — *Neues Leben*, Nr. 25, 13. VI, S. 3
- B o s c h , Anton 1991. Ein Volk kehrt heim. — *Volk auf dem Weg*, 42, Nr. 7, S. 3
- B r a n d e s , Detlef 1986. Die Ansiedlung von Ausländern im Zarenreich unter Katharina II, Paul I und Alexander I. — *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 34, H. 2, S. 161–187
- B u c h s w e i l e r , Meir 1982. Deutsche Landkreise (Rayons) und deutsche Kreiszeitungen in der UdSSR. — *Osteuropa*, 32, Heft 8, S. 671–682

- Buchsweller, Meir 1987. Zur sowjetischen Sprachpolitik zwischen den Weltkriegen: Am Beispiel des Deutschen. — *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 35, H. 1, S. 60–79
- Bücher und Zeitschriften. 1988. — *Osteuropa*, 38, Heft 10, S. 950–961
- Damit Deutsche wieder Deutsche werden. 1992. — *Neues Leben*, Nr. 23, 3. VI, S. 1, 3
- Das Deutschtum in Polen. 1942. Ein Bildband. 2. Auflage. Herausgegeben von Viktor Kauder. (*Deutsche Gaue im Osten. Band 8/9.*) Leipzig: Verlag von S. Hirzel
- Der Wettlauf nach Westen. 1991. — *Der Spiegel*, Nr. 43, 21. X, S. 201–221
- Deutsche in der UdSSR. Hauptsiedlungsgebiete. 1991. — *Globus*, 23, Heft SU, S. 4
- Deutscher Dorfsowjet in der Nähe von Uljanovsk. 1991. — *Volk auf dem Weg*, 42, Nr. 5, S. 9
- Die Deutschen aus dem Osten. 1989. — *Der Staatsbürger (München)*, Nr. 2, S. 1–6
- Die Lüge von der "Fünften Kolonne" an der Wolga. 1990. — *Volk auf dem Weg*, 41, Nr. 8/9, S. 20–23
- Die Sowjetunion und ihre Deutschen. 1990. — *Osteuropa-Archiv*, Januar, A1–A24 (*Osteuropa*, 40, Heft 1)
- Die Ukraine — das vergessene Land. 1992. — *Volk auf dem Weg*, 43, Nr. 1, S. 13
- Eisfeld, Alfred 1990. Zur jüngsten Entwicklung der Autonomiebewegung der Sowjetdeutschen. — *Osteuropa*, 40, Heft 1, S. 11–32
- ENE 1976 = *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*, 8. köide. Tallinn: Valgus
- Engel-Braunschmidt, Annelore 1988. Identitätsbildende Faktoren bei den Deutschen in der Sowjetunion seit Beginn Perestrojka. — *Osteuropa*, 38, Heft 10, S. 915–930
- E-sche-lon — E-sche-lon — E-sche-lon... 1990. — *Volk auf dem Weg*, 41, Nr. 11, S. 14–15
- Frank, Reinhold 1990. Lied der Deutschen aus Rußland. — *Volk auf dem Weg*, 41, Nr. 10, S. 20
- Gening 1990 = Генинг, Владимир. Где и как создавать автономию советских немцев? — *Neues Leben*, Nr. 10, 28. II, S. 2
- Герман 1989 = Герман, Аркадий. Формирование территории Автономной Области Немцев Поволжья. — *Neues Leben*, Nr. 45, 1. XI, S. 6–7

- Guk 1992 = Гук, С. Украина собирается расселять немцев на своих лучших землях. — *Neues Leben*, Nr. 7, 12. II, S. 2
- Gumil'ov 1991 = Гумилев, Лев. Меня называют евразийцем ... — *Наш современник*, вр. 1, с. 132–141
- Görzen, Maria 1992. Wo bin ich zu Hause? — *Volk auf dem Weg*, 43, Nr. 1, S. 9
- Hartmann, Richard 1988–1989. Wie kamen die Deutschen nach Russland? — *Neues Leben*, Nr. 42, 12. X, S. 7; Nr. 46, 9. XI, S. 7; Nr. 2, 4. I, S. 5; Nr. 3, 11. I, S. 5
- Hilkes, Peter 1988. Unterricht in der Muttersprache bei den Deutschen in der Sowjetunion. — *Osteuropa*, 38, Heft 10, S. 931–949
- Hummel, Theodor 1936. 100 Jahre Erbhofrecht der deutschen Kolonisten in Rußland. Berlin: Reichsnährstand Verlagsges. m. b. H.
- Identitätsverlust—Identitätsgewinn. 1988. — *Osteuropa-Archiv*, A427-A501 (*Osteuropa*, 38, Heft 10)
- Jerina, J. 1992. Warum Pokrowsk zur Hauptstadt der Republik wurde? — *Neues Leben*, Nr 2, 8. I, S. 5
- Joalaid, Marje, Evi Juhkam 1982. Reigi rootslaste järeltulijad Ukrainas. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 240–245
- Kaliningrad ei voi ottaa vastaan saksalaisia. 1992. — *Karjalan Sanomat*, n:o 34, 19. III, s. 1
- Kaliningradi oblast Balti vabariigiks? 1992. — *Rahva Hääl*, nr 43, 21. II, lk 1
- Klaube, Manfred 1990. Die deutschen Dörfer der Kulunda-Steppe in Westsibirien. — *Osteuropa*, 40, Heft 1, S. 39–54
- Komm heim, Krim-Deutsche. 1992. — *Neues Leben*, Nr. 34, 19. VIII, S. 2
- Kurs, Ott 1983. Nõukogude saksalased ja nende kirjandus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 395–398
- Kurs, Ott 1991. Liidusaksalased ja nende probleemid. — *Postimees*, nr 62, 15. III, lk 6
- Königsberg wird zur Exklave. — *Volk auf dem Weg*, 42, Nr. 10, S. 16
- Laiger 1989 = Лайгер, Мария. Немцы Казахстана: история и современность. — *Neues Leben*, Nr. 5, 25. I, S. 3
- Lõssov 1991 = Лысов, Владимир. Вас ждут в Одесской области. — *Neues Leben*, Nr. 9, 27. II, S. 6
- Marker, Juri 1992. Enge Zusammenarbeit anvisiert. — *Neues Leben*, Nr. 48, 25. XI, S. 2
- Nemtsev... 1939 = Немцев Поволжья Автономная Советская Социалистическая Республика. — *Большая Советская Энциклопедия*, том 41. Москва: ОГИЗ РСФСР, стр. 593–604

- Neuvostoliiton saksalaiset. 1988. — *Neuvosto-Karjala*, n:o 149, 14. XII, s. 4
- Neuvostoliiton saksalaiset haluavat oman tasavallan. 1991. — *Neuvosto-Karjala*, n:o 28, 5. III, s. 2
- Nuss, Oleg 1992. Neuer Nationalkreis am Anfang des Weges. — *Neues Leben*, Nr. 18, 29. VIII, S. 2
- Pallas, Peter Simon 1776. *Reisen durch verschiedene Provinzen des russischen Reiches in den Jahren 1768–1774*. Band 3. St. Petersburg
- Protokoll über die Zusammenarbeit zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Russischen Föderation zur stufenweisen Wiederherstellung der Staatlichkeit der Rußlanddeutschen. 1992. — *Neues Leben*, Nr. 20, 13. V, S. 2
- Schleicher, Josef 1990. Zurück an die Wolga?: Zur Einstellung der Sowjetdeutschen der Altairegion zur Idee der Wiederherstellung der Autonomen Republik an der Wolga. — *Osteuropa*, 40, Heft 1, S. 33–38
- Schulz-Vorbach 1989. *Die Deutschen im Osten: Vom Balkan bis Sibirien*. Hamburg: Hoffmann und Campe
- Semjonov-Tjan-Šanski, Pjotr 1964. *Reis Tjan-šani*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Sheehy, Ann, Bohdan Nahaylo 1980. *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meschetians: Soviet treatment of some national minorities. (The Minority Rights Group Ltd. Report No. 6)*
- Stab, Wladimir 1989. Sowjetdeutsche: Ihre Sprache und Kultur einst und heute. — *Neues Leben*, Nr. 43, 18. X, S. 7
- Stirz, W. 1992. Wer sind wir denn? — *Neues Leben*, Nr. 7, 12. II, S. 3
- Šibajev 1930 = Шибаяев, В. П. *Этнический состав населения Европейской части Союза ССР*. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР
- Terljašov, Šprakov 1992 = Тепляков, Юрий, Юрий Шпаков. *Русские немцы*. — *Neues Leben*, Nr. 32, 5. VIII, S. 5
- Udolph, Jürgen 1981. Die Landnahme der Ostslawen im Lichte der Namenforschung. — *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 29, H. 3, S. 321–336
- Videmaier 1990 = Видемайер, Курт. *Балтийский вариант: фантазия или реальность?* — *Neues Leben*, Nr. 26, 20. VI, S. 6
- Volk auf dem Weg*. 1986. Deutsche in Rußland und in der Sowjetunion 1763–1986: Eine kurze Übersicht (3. Auflage). Stuttgart: Kulturrat der Deutschen aus Rußland e. V., Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland e. V.

- Von der Deportation bis zur Massenausreise. 1990. — *Volk auf dem Weg*, 41, Nr. 10, S. 13
- Weber, Waldemar 1990. Von Ritter Poppel bis Dr. Haas: die Deutschen in Moskau. — *Globus*, 22. Jg., Heft 3, S. 3–13
- Wiens, Herbert 1992. Wetteifern Jelzin und Krawttschuk um die Deutschen in der GUS. — *Volk auf dem Weg*, 43, Nr. 4, S. 5
- Wo die Deutschen in der UdSSR leben und wo sie lebten. 1991. — *Volk auf dem Weg*, 42, Nr. 8/9, S. 6
- Wormsbecher, Hugo 1990. Haben die Sowjetdeutschen eine Zukunft? — *Osteuropa*, 40, Heft 1, S. 3–10
- Wörster, Peter 1986. From Germany's East Prussia to the Soviet Union's Kaliningrad Oblast: A Case of Sequent Occupance. — *Soviet Geography*, Vol. XXVII, No. 4, pp. 233–247

OTT KURS (sünd. 1939), lõpetas TRÜ geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu Ülikooli inimgeograafia dotsent. Akadeemias avaldanud artiklid "Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest" (nr 6, 1990, lk 1252–1259), "Ingeri põliselanike saatus" (nr 7, 1990, lk 1484–1499), "Krimmitatarlased" (nr 2, 1991, lk 321–344), "Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas" (nr 1, 1992, lk 120–136), "Edgar Kanti teaduspärand" (nr 3, 1992, 578–606), "Euroopa ruumiline taassünd" (nr 5, 1992, lk 899–911), "Halduspoliitilised ruumid" (nr 12, 1992, lk 2613–2630), "Eesti piirid Euroopa riikide taustal" (nr 3, 1993, lk 451–468), lisaks arvustusi ja järelsõnu.

Elisabeth Kulmann.

ELISABETH KULMANN

KUNSTI KOLM IGA

Elisabeth Kulmann

Tõlkinud Ain Kaalep

Kolm näitsikut, kes elu
seltsamalt emalt said,
on lahus käinud mööda
maailma teid ja maid.

Neist vanimale osaks
on rada järsul mäel,
kust kaljuorgu paiskub
kosk vahutaval väel.

Kuid hetkekski ei ole
ta jõud seal alistund,
ta kaljukitse jälil
tee leiab keset lund,

näeb eeterlikust ruumist
pilvlaama enda all
ja pikalt peatab pilgu
veel päiksel loojuval,

Die drei Alter der Kunst. — *Sämmtliche Dichtungen von Elisabeth Kulmann*. Herausgegeben von Karl Friedrich von Grossheimrich. Frankfurt a. M.: H. L. Brönnner, 1851, S. 330–331.

et täheaasadeni
kuuvalgel tõusta siis
ja kuulda, kuidas taevast
on kostmas ingliviis.

Karm, lihtne pühakoda,
mis rajand inimhing
on Kõigekõrgemale —
see on ta eluring.

On tõsine ta ilme
ja tõsiselt ta käib.
Ses kaunis tõsiduses
ta kui Athene näib.

*

Ja merevoole teise
on saatus läkitand.
Merd piirab linnadega
ja küladega rand:

seal hiivanud on ankrud
üks lustlik laevastik,
siin koju jõuab alus,
kel tehtud sõit on pikk.

Nii mõnda kallist kaupa
näeb lossituna kail
see näitsik, ja ta märku
saab aardeist kõigil mail.

Ei jää tast kuulamata
ka meremehejutt,
kui endale ta valib
mõnd ehet hunnitut.

Siis peegeldab ta rõõmsalt
end selges merevees:
veel pole ühtki muret,
maailm kui Eeden ees!

Käib läbi õhtuõhu
ta lõbus laululõng,
õrn nagu ehakumas
öökannikeste hõng.

Nii tõsine, nii ülev
kui õde pole ta,
õest lahkemaks ent teda
eks pidada küll saa.

*

Pealinna tänavaile
tee noorimal viis õel
ja karastas ta hinge
kõik, mis on hea, mis õel.

Kõik oma värvid talle
toob elu ette siin,
kord rõõm siin muutub valuks,
kord lahtub hingepiin.

Ent lõpuks seljataha
ta jätab korrad need,
et rahvahulgast eemal
saaks käia oma teed,

et rõõm ei rõhuks ega
käiks valu üle jõu,
et püsiks tasakaalus
ta tundeist tulvil põu.

Muust üle olles loob ta
uut ilma enda jaoks,
et kõik, mis ilu raami
on pandud, eal ei kaoks.

Nii inimsilmadele
end avab sügavaim,
nii sinnagi, kus kõrgeim,
saab tõusta inimvaim.

Ja ennast valitsema
saab õppida just nii,
et saatusegi kiuste
vaim oleks suur ja prii.

ELISABETH KULMANN (17. VII 1808 – 1. XII 1825) on poetess, keda möödunud sajandi Saksa ja Vene kirjandusinimesed tundsid märksa paremini kui käesoleva sajandi omad. Küllap võib selle unustatuse üheks põhjuseks pidada tema “piiripealsust”: ei ole selge, kas teda paigutada saksa või vene kirjanduslukku, kas klassitsismi või romantismi alla, ja isegi see, kas võtta teda luuletajana või lihtsalt imelapsena, kes muu hulgas ka luuletas.

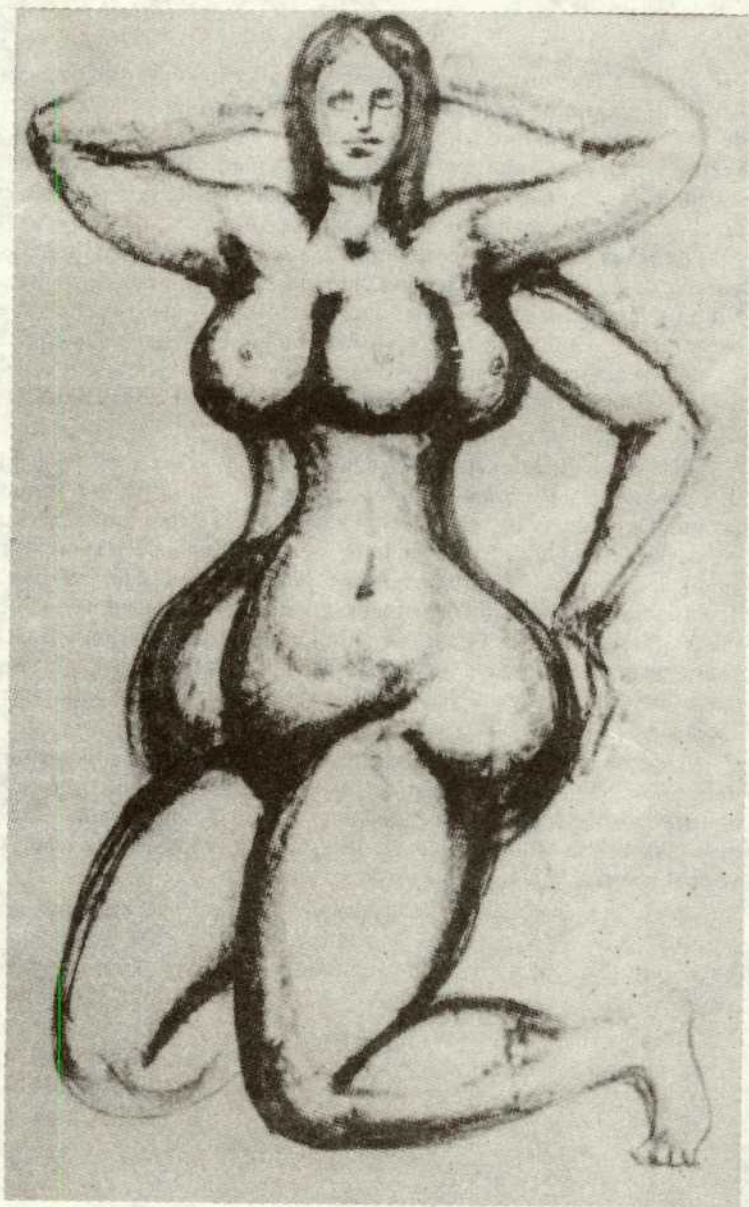
Imelaps oli ta kahtlemata. Esivanemaks juba XVII sajandil Venemaal asunud saksa (Elsassi) sõjaväelane, sündis Elisabeth Kulmann Peterburis ohvitseriperekonnas, ohvitserid olid ta vennadki, kes peaegu kõik langesid Napoleoni sõdades. Tütarlaps kasvas üles vaesuses, mida tema viimaseil eluaastail vaid veidi leevendas keiserliku õukonna toetus; tema tervis oli nõrk, ja ränk külmetus 1824. a üleujutuse ajal tõi kaasa parandamatu haiguse. Lausa biograafilise romaanina mõjuvas eessõnas tema kogutud saksakeelsetele luuletustele (*Sämmtliche Dichtungen*, ilmunud postuumselt vähemalt kuues trükis) annab tema õilsameelne õpetaja Karl Friedrich von Grossheinrich temast üksikasja-

lise portree: tegemist on olnud hämmastavalt varaküpse tütarlapsena, kellel oli erakordne mälu, fantaasia ja andekus kõigi kaunite kunstide alal. Kasutades ära kõik võimalused õppida keeli ja lugeda nendes keeltes kirjutanud suurte poetide loomingut, jõudis Elisabeth Kulmann selleni, et ta isegi rääkida suutis peale lapseõlvekeelte saksa ja vene ka prantsuse, inglise, itaalia, ladina, hispaania, portugali ja uuskreeka keelt, vanakreeka ja kirikuslaavi keelt tundis ta vähemalt passiivselt, luuletusi kirjutas ta peamiselt saksa ja vene, kuid ka itaalia ja prantsuse keeles. Nii omaenda kui teiste poetide loomingut tõlkimist ühest keelest teise harrastas ta samuti. Ühe keele tõeliseks äraõppimiseks kulus tal umbes 3 kuud (ka ladina keelt suutis ta kolmekuise stuudiumi järel isegi kõnelda!), omajagu tiivustas teda tollaegse suure polügloti, 38 keelt valdava kardinal Mezzofanti eeskujul.

Elisabeth Kulmanni saksakeelse luule värsside arv ületab 10 000 pii-ri; suur osa neist on riimita lühivärsid, mis ehk veidi seletab niisugust mahtu. Domineeriv on lüürika (tihtipeale XVIII sajandi luulet meenu-
tav deskriptiivne luule), eepilise luule kavades suutis poetess teostada vaid kaks: poeemid "Dobrõnja Nikititš" ja idamaa-aineline "Imelamp". Tema loomingule andsid kõrge hinnangu niisugused mehed nagu Goethe ise (kes sai lugeda 13-aastase tüdruku käsikirjalist albumit saksa-, itaalia- ja prantsuskeelsete värssidega ja ennustas talle kindlat kohta kirjandusloos), Jean Paul ja J. H. Voss. Ent paraku pidi nii väga paljutootav algus jääma ometi ainult alguseks...

Elisabeth Kulmanni erakordse isiksuse ja loomingu põhjalikum uurimine peaks olema nii germanistidele kui rassistidele (ka Eesti omadele) ahvatlevaks ülesandeks: see on igal juhul üks eriti huvitav peatükk Venemaa saksakeelse kultuuri ajaloost. Peterburi arhiividest oleks kindlasti võimalik avastada tema kohta mõndagi uut.

Ain Kaalep

Ülo Sooster. KUI NAINÉ OLI KOLME RINNAGA
(1965)

INDONEESIA KEEL JA INDONEESIA KEELED

Ülo Sirk

Oma enam kui 2 miljoni maismaa-ruutkilomeetriga ja ligi 180 miljoni elanikuga kuulub Indoneesia maailma suurimate riikide hulka. Selle riigi ainus riigikeel (*bahasa negara*) on indoneesia keel (*bahasa Indonesia*). Selles keeles töötavad kõik ametiasutused nii pealinnas kui ka kõigis provintides ja väiksemates administratiivüksustes. Kogu riigi territooriumil kasutavad teda erafirmad kirjavahetuses ja enamasti ka töö organiseerimisel. Selles keeles ilmub enamik ajalehti ja ajakirju ning lõviosa Indoneesias väljaantavast kirjandusest. Indoneesia keeles õpetatakse koolides lapsi; ainult esimeses kahes-kolmes algkooliklassis (sedagi mitte kõigis rajoonides) on õppekeeleks laste emakeel või regionaalne keel. Ülikoolides pruugitakse üldiselt indoneesia keelt (peaaegu kõigi ülikoolide juures on aga kohaliku keele ja kultuuri osakonnad, mille peamiseks ülesandeks on algklasside õpetajate ettevalmistamine). Indoneesia keel on armee ja politsei keeleks.

Ent iseseisvaks keeleks saab indoneesia keelt pidada vaid keelepoliitilisest või sotsiolingvistikulisest seisukohast. Puhtlingvistilisest vaatepunktist ei ole ta omaette keel, vaid üks keerulise keelemoodustise, mõnede autorite väljenduse kohaselt "lingvistilise fenomeni", *malai keele* standardiseeritud variantidest (nt *Indoneesia* 1983: 281). *Malai keele* teine standardiseeritud variant on riigi- või ametlikuks keeleks Malaisias, Singapuris ja Bruneis; Malaisias nimetatakse seda varianti *malaisia keeleks* või lihtsalt *malai keeleks*. Need keelevariandid, mis on mõlemad võrsunud 17.–19. sajandi *malai kirjakeelest*, nn klassikalisest *malai keelest*, kuid saanud erinevaid mõjutusi, on omavahel võrdlemisi sarnased, teineteisest mitte kuigi palju kaugemad kui inglise keele briti ja ameerika variant. Nii Malaisias kui ka Indoneesias on *malai*

keele murdeid ning kreoliseeritud variante, mis erinevad omavahel palju enam kui mainitud standardiseeritud variandidid.

Tõsi, sageli ei loeta Indoneesias levinud malai murdeid mitte malai, vaid indoneesia keele murreteks. Selleks on aga vaevalt alust, sest need murded olid juba palju sajandeid eksisteerinud, kui kunagi 19. sajandi lõpupoolel tollases Hollandi-Indias halduses ning osalt ka ajakirjanduses kasutusel olnud malai keele variant (mida hiljem hakati nimetama indoneesia keeles) hakkas eristuma Briti-Malaias kasutatavast variandist, kusjuures — mis on eriti oluline — nood murded ei määranud standardiseeritava malai keele, hilisema indoneesia keele iseloomulikke jooni (kuigi nad muidugi avaldasid talle märgatavat mõju).

Kui vaatleme näiteks Ida-Sumatra ning Bangka saare murdeid ja džakarta murret malai, mitte indoneesia keele murretena, tuleb tõdeda, et *emakeeleks* saab indoneesia keel olla ainult suhteliselt väikesele osale Indoneesia elanikkonnast — peamiselt nendele, kelle lapsepõlvkodus kõneldi mingil põhjusel, näiteks isa ja ema erineva emakeele tõttu, indoneesia keelt. Küll on indoneesia keel väga paljudele, võib-olla isegi enamikule hariduse saanud inimestest, esimeseks (peamiseks) keeleks.¹ Mõnes situatsioonis aga eelistavad indoneesia keelt teistele ka paljud indoneeslased, kellele ta rangelt võttes esimeseks keeleks ei olegi.

Kas ei saaks tuua mingisuguseid protsente?

Siinkohal pean küll jääma võlglasteks. Asjatu on otsida seliseid andmeid Indoneesia statistikast. Selle riigi konstitutsiooni kohaselt kuuluvad kõik Indoneesia põliselanikud (kelle hulka ei loeta sisserändajaid teistest maadest) indoneesia rahvusesse, mille keeleks on indoneesia keel. Ametlikult tunnustatakse küll, et rahvas räägib *kohalikke keeli* (bahasa daerah), aga rahvaloendustel indoneeslastelt emakeelt ega esimest keelt ei küsita. Seetõttu puuduvad loendusandmed nii kohalike keelte kõnelejate arvu kohta kui ka selle kohta, kui paljudele inimestele on indoneesia keel emakeeleks või esimeseks keeleks.

¹Mitme keele kõneleja (bilingva, trilingva, polügloti) esimeseks (peamiseks) keeleks nimetatakse keelt, mida ta kõige paremini valdab ja kõige vabamalt kasutab. Esimene keel ei ole alati emakeel ja võib erinevalt emakeelest elu jooksul muutuda.

Kohalike keelte kõnelejate arvu saab siiski hinnata kahel viisil: 1) ekstrapoleerimise teel 1931. a rahvaloenduse andmetest (see tolleaegse Hollandi-India rahvaloendus on jäänud Indoneesia ajaloos viimaseks, kus küsiti emakeelt); 2) lähtudes andmetest asulate ning haldusüksuste elanikkonna suuruse kohta. Loomulikult on mõlemad meetodid äärmiselt ebatäpsed (mis puutub esimesse, siis 1931. aastast on Indoneesia elanikkond kasvanud kolmekordselt). Indoneesia keele osakaalu inimeste emakeelena ja esimese keelena on aga raske isegi ligikaudu hinnata.

Kahtlemata on Indoneesia rahvastiku valdavale osale mitteametlikes situatsioonides kõnekeeleks keeled ja murded, mida Indoneesias liigitatakse kohalike keelte hulka.

Kui palju on Indoneesias “kohalikke keeli”?

Selle kohta on avaldatud mitmesuguseid arvamusi. Kõige levinum hinnang näib olevat selline: umbes 180–200 keelt lääne pool Irian Jaya provintsi ja veel niisama palju selles provintsis (Irian Jaya provintsi haarab Indoneesiale kuuluva Uus-Ginea saare läänepoolse ja osa lähedasi väiksemaid saari). Mina oleksin arvude pakkumisel ettevaatlik.

Kõigepealt — paljudest piirkondadest on vähe andmeid ja väga tihti ei ole keelest midagi teada peale nimetuse ja mõne sõna, paremal juhul 100 või 200 ühikuga sõnaloendi. Mõnikord, eriti sageli Irian Jayas, toetub järeldus iseseisva keele olemasolu kohta ainult mingi küla elanike väitele, et “seal teises külas kõneldakse teist keelt”, ja et too teine keel olevat arusaamatu. Sellise teabe väärtus on väga küsitav. Paljudes Indoneesia osades on laialt levinud arusaam, et eri külakompleksides kõneldakse eri keeli, mida väljendab malai vanasõna *lain padang — lain belalang* ‘teine väli — teised rohutirtsud’. Nähtavasti saab seda seletada asjaoluga, et varasematel aegadel, paljudes piirkondades aga 20. sajandini, oli ühest vanast emakülast moodustunud ja tavaliselt nooremaid tütarkülasi sisaldav külakompleks suhteliselt iseseisev. Valitses naturaalmajandus, võimudega — kui antud piirkond üldse mingile valitsejale või siis kolonisaatoritele allus — oli vähe tegemist. Esivanemate austamisega, noorte initsiatsiooniga, viljakusega ja muuga seotud rituaale viljeldi harilikult külakompleksi piirides. Pole ime, et külakompleks tahtis olla omaenda keelega ja püüdes selle poole. Sageli oli vahe külakomplekside “keelte” vahel

keeleteaduse seisukohalt täiesti tühine (muide ei ole Indoneesia keeltes tavaliselt eri sõnu keele ja murde tähistamiseks; ka malai sõna *bahasa* võib tähendada nii ühte kui teist). Aga erinevus tosinas-paaris sageli kasutatavas sõnas võis külaelanikele anda alust väita, et nad ei saa naabritest aru.

Küsimus ei ole siiski ainult andmete vähesuses ja halvas kvaliteedis. Paljudes piirkondades, ka Indoneesias, moodustavad lähedaste keelte murded sageli ahela, milles on keelte piire raske määrata. Charles F. Hockett (1958) nimetab sellist murreteahelat *L-complex*'iks. Oletame näiteks, et *L-complex*'is on kolm murret: *A*, *B* ja *C*. Neist on *A* ja *B* vastastikku arusaadavad, samasuguses vahekorras seisavad *B* ja *C*. Aga *A* ja *C* ei ole vastastikku arusaadavad. Kui seostada keele ja murde vaheline piir vastastikuse arusaadavusega (mis on küll üsna raskesti defineeritav mõiste ja ka praktikas tihti ebakindel kriteerium), peame tunnistama, et antud *L-complex*'is on kaks keelt, mida esindavad murded *A* ja *C*. Kumba neist kuulub murre *B*? Seda küsimust võiks lahendada sotsiolingvistikuliselt, kui kahe või isegi kõigi kolme murde kõnelejalatel oleks ühiskeel (koinee). Kui seda ei ole, võiks ka nõustuda kõnelejaskonna enda traditsioonilise hinnanguga, näiteks: *A* ja *B* on üks keel, *C* — teine. Kui aga ühiskeelt ei ole ja kõnelejaskonnas valitseb pealegi kujutlus, et "teine väli — teised rohutirtsud", on keeli väga raske põhjendatult eraldada.

*

Kogu Indoneesias, välja arvatud Irian Jaya valdav osa ja mõned teised piirkonnad riigi idapooles, on levinud keeled, mis kuuluvad *austroneesia* (vananenud nimetus: malai-polüneesia) keelkonda. Selle keelkonna areaal katab peaaegu kogu Malai saarestiku (koos Filipiinidega), Malaka poolsaare (sisemaa metsased ja mägised piirkonnad osalt välja arvatud), mõned rajoonid Indo-Hiinas ja Taivanil, Okeaania (välja arvatud suurem osa Uus-Gineast ja mõned piirkonnad väiksematel saartel) ja Madagaskari saare. Areaali äärmised punktid asuvad Madagaskaril, Taivanil, Havai saartel, Lihavõtte (Rapanui) saarel ja Uus-Meremaal. Keelkonna liigen-dus ei ole praeguseni selge. Kaasajal eraldatakse tavaliselt (võrdlemisi tinglikult) nelja suurt alajaotust: põhja-austroneesia keeled (Taivanil), lääne-austroneesia keeled, kesk-austroneesia keeled ja

ida-austroneesia keeled (viimased peamiselt Okeaanias). Peale selle on märgitud palju väiksemaid, enamasti tõenäolisemaid keelerühmi. Viimaste piirid ei ole aga alati määratud ja väga paljude keelte suhe nende rühmadega ei ole kuigi selge.

Suurema osa Indoneesia territooriumist, nimelt kõik neli Suur-Sunda saart ja palju väiksemaid saari nende lähikonnas, sealhulgas Barjäärisaared (Barrier Islands) Sumatrast lääne pool ja Väike-Sunda saarteahela lääneosa, hõlmavad *lääne-austroneesia* keeled.

Üks lääne-austroneesia keelte rühmi on malai rühm. Sellesse kuuluvad: *malai* keel rohkete vanade murretega Sumatra ida- ja lõunaosas, Riau, Lingga, Bangka ja Belitungi saartel, mitmel pool Kalimantan saare rannikualadel ja mõnevõrra uuemate kreoliseeritud variantidega; viimaste hulka võib arvata *džakarta* murde Jakarta linnas ja selle ümbruses ja osa Ida-Indoneesias levinud keelevariante, sealhulgas *amboni-malai* (Amboni saarel ning mõnel pool mujal Molukkidel) ja *manado-malai* (Põhja-Sulawesil).

Sageli vaadeldakse malai keele murdena *bändžari* keelt Kalimantan kaguosas (peamiselt Banjarmasini ümbruses). *Minangkábau* keelt Sumatra keskosas, eriti Lääne-Sumatra provintsis, on tavaks pidada iseseisvaks keeleks. Minangkabau kirjakeel, mis põhineb läänepoolsel murdel, erineb üsna tugevasti malai keelest, vähemalt selle ülalmainitud standardiseeritud variantidest. Aga mõnede minangkabau murrete erinevus malai keelest on tunduvalt väiksem, ja pole teada, kas Sumatral on minangkabau ja malai murrete vahel üldse selget piiri.

Veel kuuluvad malai rühma mõned omavahel lähedased nn malai-dajaki keeled (*kendájani*, *seláko* jt) Kalimantan lääneosas, *ibaani* keel samas piirkonnas, aga valdavalt väljaspool Indoneesia territooriumi (Sarawakis) ja väike *bátšani* keel Bacani saarel Ida-Indoneesias (Halmahera saare lähedal).

Vastandina malai rühmale moodustavad lääne-austroneesia keelte hulgas kompakitse areaaliga rühma *batáki* keeled — kolm-neli omavahel lähedast keelt või *L-complex*'it Põhja-Sumatral Toba järve ümbruses; neist tuntuim on *toba-batáki* keel.

Peale malai ja batak rühmade esindajate leiame Sumatral veel mitu keelt, mille sugulussuhted ei ole selged: *atšéhi* ja *gájo* keel Sumatra äärmises põhjaosas, *redžangi* ja *lámpongi* keel Lõuna-Sumatral jmt.

Mitu väikest keelt (*simáluri*, *níasi*, *mentavéi* jmt) on levinud Barjäärisaartel.

Jaava saarel on peale kitsa alaga piirduva malai keele *džakarta* murde levinud kolm suurt keelt, mille omavahelised sugulussuhted ei ole sel-

ged. *Sunda* keel on omane Jaava lääneosale, põhjarannik välja arvatud. Kõige laiem on *jaava* keele levila, mis katab kogu Kesk- ja Ida-Jaava, välja arvatud mõned rajoonid Surabayast ida pool, kus valitseb *maduura* keel (siiski ulatub jaava keel saare idatipuni). Lääne-Jaaval levib jaava keel *ribana* piki põhjarannikut Sunda väinani, aga seda riba katkestavad ühes kohas *sunda* keel ja kaugemal läänes džakarta murre. Jaava keelel on palju üksteisest sageli üsna tugevasti erinevaid murdeid, mis on suhteliselt vähe uuritud. Jaava kirjakeel põhineb surakarta murdel.

Jaava keel, mis on emakeeleks vähemalt 60 miljonile inimesele (küll mitte kõigile esimeseks keeleks) on Indoneesia ja ka austrooneesia keelkonna suurim keel. Suureks keeleks võib teda pidada isegi maailma mastaabis. Indoneesia keeltest on jaava keel ainus, mille ajalugu on enam kui 1000 aasta vältel rikkalikult ja küllalt pidevalt dokumenteeritud (malai keele ajalugu on isegi pikem, aga vana-malai tekste on vähe säilinud ja neile järgneb mitme sajandi pikkune peaaegu täiesti dokumenteerimata lünk; ka bali-keelsed tekstid ulatuvad 1000 aasta taha, aga on vana-jaava tekstidega võrreldes vaesed, ja pärast varaseid vana-bali tekste on bali keele ajaloos pikk lünk). Vanim jaavakeelne raidkiri pärineb aastast 804 pKr. 9.–10. sajandist 16. sajandini eksisteeris vana-jaava keeles rikkalik kirjandus. Küllalt hästi dokumenteeritud on ka jaava keele hilisemad arenguastmed kuni kaasajani.

Uus-jaava keelele on iseloomulik rikkaliku sünonüümika omapärane kasutamine sotsiaalsete suhete väljendamiseks. Mõningal määral rakendatakse selleks sünonüüme enamikus, kui mitte kõigis keeltes. Kõikjal on “ebaviisakaid” või “ebatsensuurseid” sõnu, mida ei sobi kasutada vestluses väljaspool kitsast, eriti lähedaste inimeste ringi, ja sõnu, mida ei sobi kasutada lugupeetava isiku kohta isegi tagaselja. Lugupeetava või vähetuntud vestluskaaslasega kõneldes tuleb tema tegusid ja muud temaga seostuvat sageli tähistada mõnevõrra “kõrgemate” sünonüümidega (võrdle näiteks sõnade *tahtma* ja *soovima* kasutamist eesti keeles nende ligikaudsete vastete *хотеть* ja *желать* kasutamisega vene keeles: näiteks eesti keeles küsib viisakas müüja tundmatult ostjalt *Mida te soovite?*, kuna vene keeles on samasuguses situatsioonis vastuvõetav *Что вы хотите?*). Uus-jaava keeles on kirjeldatud printsiibid arendatud äärmuseni. Seal tuleb vestluses lugupeetava isikuga (ka isa ja emaga) tarvitada “viisakaid” sünonüüme mujalgi kui isiklikes seostes; näiteks isegi mäge, vihma jne tuleb nimetada teisiti kui

omasuguse lähedase inimesega või sotsiaalselt seisundilt madalamaga kõneldes. Nii on jaava keeles arenenud äärmiselt komplitseeritud "keelekujude" (jaava keeles *ungguh-ungguh*) süsteem. Peamised keelekujud on *ngoko* (mis tähendab 'sinatav') ja *krama* (häälusvariant: *kromo*; tähendab 'sobilik', 'viisakas'). *Ngoko*'s kõnelevad omavahel abikaasad ja ka lähedased sõbrad; peale selle kasutab seda sotsiaalselt kõrgema staatusega, sageli lihtsalt vanem isik kõneldes sotsiaalselt madalamal seisvaga (või nooremaga). *Krama*'t pruugitakse sotsiaalsel redelil kõrgemal seisva või vanema inimesega kõneldes. Niisiis räägib laps isa või emaga *krama*'s, aga isa või ema vastab *ngoko*'s. Standardiseeritud jaava keeles erinevad *ngoko*'s ja *krama*'s peaaegu 500 tüvisõna (mis üldiselt kuuluvad kõige enam kasutatavasse leksikasse) ja paljud nende tuletised, mille hulga kohta ei ole täpseid andmeid; kogusummas erineb kindlasti üle tuhande sõnavaraühiku. Erinevusi on igas sõnaliigis, isegi arv- ja abisõnus, samuti grammatikas (erinevad mõned afiksids; teatud verbivormid ja lausekonstruktsioonid ei ole *krama*'s lubatud). Toon mõned näited jaava kirjakeelest:

	<i>Ngoko</i>	<i>Krama</i>
mägi	<i>gunung</i>	<i>rëdi</i>
vihm	<i>udan</i>	<i>jawah</i>
tuli	<i>gëni</i>	<i>latu</i>
viis (arvs.)	<i>lima</i>	<i>gangsal</i>
ja (sides.)	<i>lan</i>	<i>kaliyan</i>
tema oma (possessiivsufiks)	<i>-e, -ne</i>	<i>-ipun, -nipun</i>

Arvukalt on sõnu, mida tuleb pruukida auväärsete isikute, nende tegude, omandi ja muu nendega seostuva kohta isegi tagaselja kõneldes. Niisuguseid sõnu nimetatakse *krama-inggil* (inggil 'kõrge'). Näiteks 'hobune' on *ngoko*'s *jaran*, *krama*'s *kapal*, aga kui jutt on kellegi väga austatud isiku hobusest, peab kõneleja teda nimetama *titihan* (*krama-inggil*'isse kuuluv sünonüüm), olenemata sellest, kas ta antud kõneluses kasutab *krama*'t või *ngoko*'t.

Standardse *ngoko* ja *krama* erinevus on nii suur, et lingvist, kes jaava keelt ei tunne, peaks nendes koostatud Swadeshi sõnaloendeid (mis sisaldavad kõige igapäevasemaid sõnu) võrreldes neid kindlasti kaheks keeleks, mis pole isegi eriti lähedased.

Aga sellega keerukus veel ei piirdu. Keelekujude pideva kasutamise tõttu on jaavalastel omapäraselt hüpertrofeerunud keeletunne: jaavalane jälgib kogu aeg, kas vestluskaaslane osutab talle kõnes küllaldasel ning antud situatsioonis täpselt sobival määral austust (ülemäärast austust võetakse pilkamisena). Elus on inimeste suhted liiga keerulised, selleks et neid saaks alati jagada paari-kolme lahtrisse. Sellepärast tuleb *krama*'t ja *ngoko*'t kõnes sageli mitmeti kombineerida. On ka stiile, mida peetakse neutraalseteks ja "demokraatlikeks", kuid nende kasutussfäär on jaava ühiskonnas praeguseni võrdlemisi piiratud. Kõige selle tõttu on jaava keelt erakordselt raske kõnelda, eriti omavahel vähe tuttavatel vestluskaaslastel. Kaasajal inimese suhtlemisring üldiselt laieneb. Selle võimalikke tagajärgi jaava keelele puudutan allpool.

Jaava keelekujude ajalugu on vähe uuritud. Vana-jaava kirjanduslike tekstide põhjal otsustades tollal neid veel ei olnud (keskaegses jaava kirjanduses kohtame küllalt tihti dialooge, kus keelekujud, kui nad oleksid eksisteerinud, oleksid pidanud ilmsiks tulema). Tõenäoliselt sai *krama* areng alguse või vähemalt tugeva tõuke 16. sajandi segadusteajal, kui šivaistlik-budistlik Majapahiti kuningriik Jaava põhjarannikul tekkinud muhameedlike vürstiriikide löökide all langes. Kodusõjaga kaasnes kultuuri langus, mis võis soodustada uute sõnade "leiutamist" analoogia abiga. Nimelt on sel viisil kunstlikult moodustatud suur osa *krama*-sõnadest. Näiteks *sintĕn* 'kes' on ilmselt loodud isikulisest asesõnast *sira* 'tema' (austavalt). Viimane sõna oli omane vana-jaava keelele ja ka arhailisele uus-jaava keelele; mõnedes kaasaegsetes jaava murretes on ta viisakaks 2. isiku asesõnaks 'Teie'². Tõsi küll, väheseid kunstlikult moonutatud sõnu oli juba vana-jaava keeles, ent seal ei kandnud nad ilmselt "tseremoniaalseid" funktsioone. Võib arvata, et sellise funktsiooni omandasid need sõnad varastes muhameedlikes vürstiriikides 16. sajandi paiku või isegi veidi hiljem. Jaava islamiseerimine tõi paljudes rajoonides, kui mitte

²"Kes" on hilises vana-jaava keeles ja uus-jaava *ngoko*'s *sapa*. Sellest oleks võinud tekkida *krama*-sõna **sapi*, aga see ei olnud vastuvõetav, sest *ngoko*'s (samuti kui vana-jaava keeles) oli kasutusel sõna *sapi* 'veis'. Ilmselt leiti lahendus nii, et *krama*-sõna moodustati isikulisest asesõnast. Kuidas toimus semantiline üleminek "tema (või: Teie) → kes", ei ole selge.

kõikjal, kaasa valitseva kihi suurema osa asendumise uute inimestega. Uued käskijad, kes tunnetasid oma poliitilist nõrkust endistega võrreldes (erinevalt nendest ei kuulunud nad vanadesse, Jaaval palju sajandeid valitsenud suguvõsadesse), hakkasid alamatelt nõudma suurema välise austuse avaldamist, mis soodustas *krama* ja *krama-inggil*'i arengut ja ka mõnede teiste välise austuse vormide hüpertrofeerumist jaava ühiskonnas.

Jaava keelekujudega funktsionaalselt võrreldavad, aga palju õhemad kihid on ka teiste Jaava piirkonna keelte — sunda, maduura ja bali keele — sõnavaras. Nendes keeltes on selge sotsiaalse konnotatsiooniga sünonüümiderühmad harilikult kõige enam 100–150 mõiste tähistamiseks, kusjuures nende konnotatsioonide arvestamine ei ole üldiselt nii kohustuslik kui jaava keelt kõneldes.

Mõnes Jaava saare idapoolses rajoonis on levinud maduura keel, mille kodumaa on Madura saarel.

Jaavast ida pool paikneb kolm keelt, mida üsna tinglikult ühendatakse bali-sasaki rühma: *bali* keel samanimelisel saarel, *sasaki* keel Lomboki saarel ja *sumbaava* keel Sumbawa saare läänesosas. Sasaki keelel on tugevasti erinevaid murdeid (dialektoloogiliselt on see keel Indoneesia keeltest üks paremini uuritud). Sumbaava keelest (suhteliselt halvasti tuntust) ida pool jõuame juba kesk-austroneesia keelte alale.

Kalimantani saare kaart on keeleliselt väga kirev. Juba oli juttu selle saarega seotud malai rühma keeltest. Kalimantan kaguosas, üldiselt bandžari keelest sisemaa pool, on levinud keeli ja *L-complex*'eid, mida tavaliselt ühendatakse bariito rühma. Neist kõige paremini tuntud on *ngadžu* keel (varem nimetati teda *dajáki* keeleks). Selle keele kodumaa on Barito jõe läänekaldal üsna Banjarmasini lähedal, aga regionaalse keelena on ta Kalimantan lõunaosas laialt tuntud. Tema levikut on soodustanud katoliku misjonäride tegevus, kes on selles piirkonnas poolteist sajandit kuulutanud jumalasõna *ngadžu* keeles. Samasse rühma kuuluv väike *maanjani* keel Barito keskjooksul näib kõigist tuntud austroneesia keeltest olevat kõige lähem malgaši keelele (Madagaskaril). Kaasajal seostatakse geograafiliselt kaugelt malgaši keelt bariito rühmaga.

Kalimantani idaosas bariito keeltest põhja pool on levinud *kajaa-ni* ja *kenja* keeled ja mitu keelt Indoneesiale kuuluva Kalimantan kirdeosas Malaisia piiri lähedal, mida ühendatakse tidungi rühma (*tarákani*, *bulúsu* jt).

Mõnevõrra mõistatuslikuna näib väike tamaani rühm (tähtsaim keel *embáloh*), millel on märgatavaid ühisjooni lõuna-sulavesi keeltega.

Kahjuks on tamaani keeled selleks liiga vähe tuntud, et sellest sarnasusest võiks keeleajaloolisi järeldusi teha.

Sulawesi saare edelaosa, peaaegu kogu Lõuna-Sulawesi provintsi, hõlmab lõuna-sulawesi keelerühm. Sellesse kuuluv *buugi* keel (indoneesiakeelne nimetus: *Bugis*; endanimetus: *towúgi*), mille kodumaa on Sulawesi edelapoolisel poolsaarel (selle äärmine lõunaosa välja arvatud) ja Bone lahe rannikul lahepära ümber, on oma umbes 3,5 miljoni kõnelejaga kogu Indoneesia idapoolse suurim keel. Buugi keelest lõuna pool Ujung Pandangi ümbruses, Sulawesi edelapoolse poolsaare lõunarannikul ja mõnel Sulawesi lõuna poole jääval saarel on levinud *makássari* keel. Vastandina buugi keelele, mis oma suhtelisest suurusest hoolimata näib vägagi homogeensena, on makássari keele murdeliigendus palju sügavam ja võib-olla moodustab ta ühe *L-complex*'i. See *L-complex*, kui ta tõesti eksisteerib, peaks haarama ka *salájari* keele Selayari saarel. Peale mainitute on lõuna-sulawesi rühmas veel keeli, mis võivad osutada *L-complex*'iteks, näiteks *sa'dani* (nimetatakse ka toradža või lõuna-toradža keeleks).

Peale lõuna-sulawesi keelte on Sulawesil levinud veel palju keeli. Saare keskosa hõlmab kaili-pamoona keelerühma (vananenud nimetus: toradža keeled; eristada toradža keelest, mis on üks *sa'dani* keele nimetusi). Selle rühma tuntuim ning vähemalt territoriaalselt suurim keel on *pamoona* (endine nimetus *bare'e*), mida kõneldakse Kesk-Sulawesi idapooles. Kaili-pamoona rühma levila lääneosaga on seotud *kalli L-complex* (tuntuim liige — *ledo* keel) ja peale selle veel mitu lähedast keelt (*kulávi*, *úma* jt). Rühma levikuala keskosas, pamoona keele ja äsjamainitud läänepoolsete keelte vahel, paiknevad väike bada allrühm (tuntuim keel — *báda*), mis osutab ühiseid jooni lõuna-sulawesi keeltega, kuigi ta viimastega kaasaegsel keeltekaardil ei külgne, ja mõnevõrra isoleerituna näiv, kuid ilmselt siiski kaili-pamoona rühma kuuluv *rámpi* keel. Kaili-pamoona rühmale on arengulooliselt lähedane temast kagu pool levinud bungku-laki keelerühm, mille tuntuim keel on *móri*. Veelgi kagu pool, Sulawesi äärmises kaguosas ja ligidastel saartel, ei ole keelte sugulussuhted selged. Ilmselt on siin tegemist mitme rühmaga. Ühte neist kuuluks Butoni saare rannikul Baubaus ja selle linnakese ümbruses kõneldav *volio* keel, mille lähimad sugulased paiknevad lääne pool: need on *laiuolo* keel Selayari saare lõunatipus ja buugi keeleala poolt sissepiiratud *votu* keel Wotu linnakeses Bone lahe pära lähedal. Teise rühma näib kuuluvat *muna* keel (endanimetus: *wuna*, mis tähendab 'õis, õied') Muna saarel ja mõned Butoni saare keeled. Tukangbesi saartel levinud *binongko* keel näib seisvat lähedases suguluses *boneraate* keelega Bonerate saarekesel (Tukangbesi saartest üsna kaugel edelas).

Sulawesi põhjapoolse poolsaare arvukatest keeltest demonstreerivad vähemalt mõned, eriti *gorontaalo* ja *mongóndou*, lähedasemaid sidemeid Filipiinide kui Sulawesi põhiosa keeltega. Sedasama tuleb nähtavasti nentida Sulawesi äärmises kirdeosas levinud minahassa keelte (*tontembóani* jt) ning peamiselt Sulawesi ja Mindanao vaheliste saartega seotud sangiri keelte kohta (tuntuim keel *sángiri*).

Tavaliselt lülitatakse lääne-austroneesia keelte hulka väike sámali (ehk sama ehk sama-badžo) rühm. Paar-kolm selle rühma keelt on levinud Filipiinidele kuuluvatel Sulu saartel ning paiguti Sabahi (Kalimantani ehk Borneo saare põhjaosa) rannikul Malaisias. Indoneesias on esindatud nähtavasti ainult üks selle rühma keel, mis võib küll osutada *L-complex*'iks. See on *badžo* keel, mida räägib badžodeks (indoneesia keeles: *Bajau*; endanimetus *sama*) kutsutav etnos, kes elab laialipilatult paljudes kohtades Sulawesi ning selle naabersaarte randadel ja ka Väike-Sunda saarte, eriti Florese ja Timori ümbruses ning üksikutel saarekestel Florese ja Bali meres. Nüüdisajal elavad badžod peamiselt pisikestele saarekestele või rannalähedasse madalmerre vaiadele ehitatud külates, varem aga rändlesid tihti paatidega, mistõttu neid (nagu ka malai murdeid kõnelevaid *orang-laut*'e Indoneesia lääneosas) on nimetatud merenomaadideks või meremustlasteks (*Sea Gypsies*).

Piir lääne- ja kesk-austroneesia keelte vahel poolitab Sumbawa saare ja kulgeb edasi põhja suunas Sulawesist ja Filipiinidest ida pool (piiri taga paiknevad mõned malai keele kreoliseeritud variandid, batšani keel ja osa badžo murdeist).

Bima keel Sumbawa idaosas kuulub juba kesk-austroneesia keelte hulka. Sellele keelele võrdlemisi lähedane on *kambeera* ehk sumba keel Sumba saare idaosas, enam erineb *manggarái* keel, mis oma rohkete murretega hõlmab Florese saare läänepoolse kolmandiku. Palju väikese keeli (*ngáda*, *lío*, *sikka* jt) kohtame Florese kesk- ja idaosas. Florese idatipus ja lähedastel saartel on levinud *sólóri* keel. Sumba saarest ida pool Sawu saarel leiame *hávu* ehk savu keele. Roti saarel kõneldav *roti* keel on kesk-austroneesia keeltest kõige paremini kirjeldatud.

Üsna kirju on Timori saare keeltekaart. Selle saare lääneosas on kõige laiemalt levinud *tímori* keel, idaosas *tettumi* ehk belu keel.

Osa kesk-austroneesia keeli on levinud Timorist ida pool asetsevatel saartel, sealhulgas *léti* keel samanimelisel saarel (võib-olla moodustab ta koos mõnede eriti lähedaste keeltega *L-complex*'i), *jamdeena* keel Yamdena saarel, *fordaata* keel peamiselt Larati saarel, *kei* ehk kai keel Kai saarerühmas jne. Kesk-austroneesia keelteks loetakse ka arvukaid keeli Seramil ja naabersaartel (Ambonil ja sellest ida pool paiknevatel saarekestel on seal varem domineerinud väikesed keeled praeguseks

malai keele kreoliseeritud variandi, nn amboni-malai keele poolt taga-plaanile tõrjutud ja osalt välja surnud). Veel lülitatakse austroneesia keelkonna mainitud alajaotusse *masareete* ehk buru keel Buru saarel, *soboojo* ja *sula-sanaana* keeled Sula saartel.

Indoneesia kirdeosa puudutab *ida-austroneesia* keelte levila. Nende keelte hulka arvatakse väikesed keeled Halmahera saare lõunaosas (sealsetest keeltest on tuntuim *búli*), saartel Halmahera ja Uus-Ginea vahel, Uus-Ginea põhjarannikul (*vondáma*, *vindeesi* jt) ja Cendrawasihi lahes paiknevatel saartel. *Numfoori* keel on Cendrawasihi lahe saartel ja Uus-Ginea rannikul selle vastas kasutusel regionaalse keelena (tema levimisele on kaasa aidanud misjonäride tegevus).

Valdavat osa Uus-Gineast ja ka mitut piirkonda lääne pool hõlmavad hoopis teistsugused keeled, mille kaugetki algsgulust austroneesia keeltega ei ole tuvastatud (küll on märgitud teiseseid vastastikuseid mõjutusi). Neid Uus-Gineal ja selle ümbruses levinud mitte-austroneesia keeli kutsutakse harilikult *paapua keelteks*. Üldiselt on nad väga erinevad, eriti sõnavaralt. Veel kolm-nelikümmend aastat tagasi arvati, et paapua keeltes saab sugulusest kõnelda ainult üsna väikeste rühmade piires; selliste rühmade arvu hinnati mitmekümnele või isegi sajale. Käesolevaks ajaks, eeskätt tänu austraalia lingvistide hiigeltööle, on selgunud, et enamik paapua keeli, peaaegu kolmveerand teadaolevate keelte üldarvust, on geneetiliselt siiski seotud, kuigi mitte nii tihedalt kui näiteks austroneesia keeled. Need keeled ühendatakse trans-uus-ginea füülmiks.³ Selle füüلمي levila ulatub Uus-Ginea idatipust peaaegu läänetipuni, ja peale selle lülitatakse temasse osa Timori saare ja viimase naabersaarte keeli.

Irian Jaya trans-uus-ginea keeltest on paremini tuntud *marind-ánimi* keel, mis on Merauke ümbruses regionaalseks keeleks, ja *ekagi* ehk kapauku keel, mida räägitakse Paniai järve piirkonnas. Ekagi keelealast ida pool Baliemi jõe ülemjooksu piirkonnas on levinud danii keelterühm, millesse kuuluv *danii* keel (*L-complex?*) umbes 200 000 kõnelejaga näib olevat Irian Jaya sisemaal suurim. Provintsi keskuse Jayapura lähedal paiknevad väikesed *sentáni* ja *nimboráni* keeled.

³Füülm (*phylum*) — keelte kogum, mida loetakse omavahelises suguluses olevateks peamiselt leksikostatistilise analüüsi tulemuste põhjal (kuna keelkond põhineb võrdlev-ajaloolisel analüüsil nn traditsioonilise meetodika kohaselt, seega peamiselt regulaarsetel häälikuvastetel ja rekonstrueeritud sõnavaral). Nüüdseks aga on ka trans-uus-ginea füülmis avastatud regulaarseid häälikuvasteid ja rekonstrueeritud hulk sõnatüvesid.

Timori piirkonna trans-uus-ginea keeltest tuleks märkida *bunáki* keelt Timori keskosa mägedes, *fatáluku* ehk dagaada keelt selle saare idarannikul ja *oiraata* keelt Kiseri saarel. Mitu väikest trans-uus-ginea keelt on seotud Alori ja Pantari saartega.

Uus-Gineal, peamiselt saare põhjaosas, on esindatud veel mitu füü-lumit, mille sugulust trans-uus-ginea füü-lumiga ei ole tõestatud. Üks neist on lääne-paapua füü-lum, kuhu kuulub Cendrawasihi poolsaare keeli, sh *bráti* ehk ajamaru keel poolsaare sisemaal ja *moi* keel Uus-Ginea läänetipus ning lähedasel Salawati saarel. Lääne-paapua füü-lumisse lülituvad nähtavasti põhja-halmaheera keeled — umbes kaheksa- kuni kümneliikmeline rühm väga lähedasi keeli Halmahera saare põhjaosas ja rannaäärsetel saarekestel. Tähtsaim põhja-halmaheera keel on *ternaate*, mille kodumaaks on Ternate saareke, mis aga Indoneesia uuemas ajaloos märgatavat osa etendanud Ternate sultanaadi keelena, olles 17.–19. sajandil kõrge prestiižiga ning laialt tuntud Molukkidel ning isegi Sulawesi idarannikul. Ternaate keel on nähtavasti ainus paapua keel, mis on kasutanud araabia tähestikku. Ternate naabersaarekesel Tidorel paiknes teise sultanaadi keskus, mis on mõju avaldanud peamiselt ida pool, Uus-Ginea rannikul. *Tidoore* keel näib olevat ternaate keele murre. Halmaheral levinud põhja-halmaheera keeltest võiks märkida *galeela*, *tobeelo* ja *págu* ehk ísami keelt.

*

Indoneesia keeles hariduse saanud indoneeslaste suhtumist “kohalikesse keeltesse” iseloomustab paar episoodi 1960.–1970. aastate Moskvast, kus õppis või töötas küllalt palju indoneeslasi.

1960. aastatel õppis Lumumba-nimelises ülikoolis mitu üliõpilast, kellele emakeeleks oli buugi keel. Tollal huvitusin ma buugi keelest, nii hääldusest kui ka grammatikast. Õnnestuski tutvuda paari üliõpilasega, kellelt sain kasulikke andmeid. Varsti aga märkasin, et buugid hoiavad minust eemale, vabandades kokkulepitud kohtumistele ilmumata jäämist suure õppekoormusega, diplomitöödega jms. Peagi otsis üks noormees minuga kontakti. Kõigepealt võttis ta minult lausa vande, et ma seda, mida temalt kuulda saan, ühelegi surelikule edasi ei räägi. Saladus oli tõesti rabav. Nimelt oli toimunud Moskva buugi kogukonna (umbes tosina inimese) koosolek, kus oli arutatud küsimust: milleks Sirgu-nimelisel isikul, kes kinnitab end töötavat Teaduste Akadeemia Orientalistikainstituudis, buugi keelt tarvis võiks

olla? Keegi oli seal iitsatanud, et buugi keel pakub teadlastele huvi tänu oma rikkalikule traditsioonilisele kirjandusele, eriti hiigleleposele *La Galigo* (kohtumistel buugidega olin ma seda rõhutanud, olin isegi katsunud ühe poisiga arhailist teksti lugeda). Niisugust seletust ei olevat aga peetud tõenäoliseks. Enamik Moskva buuge oli olnud seisukohal, et traditsiooniline kirjandus (buugi keeles *lontara*, s.o 'käsikirjad') oma raskesti mõistetava keelega olevat isegi Sulawesi saarel "haritud inimeste" hulgas ammugi unustusehõlma vajunud ja et vaevalt seda keegi Moskvas uurima hakkab. Kõige tõenäolisemaks oli peetud niisugust seletust: Orientalistikainstituut ja teadus üldse on suitsukatteks, tegelikult on Sirk KGB agent, kes püüab buugi keelt õppida, et kirju, mida üliõpilased kodumaale saadavad ja sealt saavad, lugeda. Milleks muuks "venelasel" buugi keelt tarvis võib minna kui spioneerimiseks! Häälteenamusega olevat otsustatud: Sirgule mitte mingisuguseid andmeid anda ja temaga mitte tegemist teha. Noormees kinnitas, et tema seda hullumeelset jampsi ei usu ja on nõus minuga kohtuma edaspidigi, aga tingimusel, et teised Moskva indoneeslased teada ei saa. Millegipärast ei saanud edasistest kohtumistest siiski asja.

Tundsin huvi ka makassari keele vastu. Indoneeslasi, kellel makassari keel emakeeleks, oli Moskvas vähem. Ühe aadressi siiski sain. See pidi olema Lumumba-nimelise ülikooli naisüliõpilase oma. Läksin ülikooli ühiselamusse. Mäletan, et tookord mind valvurist kaugemale ei lastud, aga keegi kutsus noore daami toast välja. Tutvusime, võtsime hallis istet ja ma esitasin küsimusi (need puudutasid teatud süntaktiliste konstruktsioonide lubatavust makassari keeles; mul olid hüpoteetilised näidislaused ette valmistatud, nii et küsisin ainult, kas makassari keeles kõneldakse nii, ja kui keeleinformant ei pea antud lauset vastuvõetavaks, siis kuidas oleks sobiv ütelda). Meie keskustelu vältas aga vaevalt üle poole tunni. Ilmus naistudengi mees, jaavalane, tervitas viisakalt ja istus meie juttu pealt kuulama. Taibanud, et kõneleme makassari keelest, küsis ta hämmastunult: milleks venelasele Indoneesia kohalikud keeled, kas siis indoneesia keelest ei piisa? Sealsamas ta kinnitas, et võib veel kuidagi mõista huvi jaava keele vastu ja kui venelane soovib, on ta ise valmis küsimustele vastama — aga et makassari keel, see olevat ootamatu! Tema sõnul olevat naine, nõustudes sellest keelest rääkima, kergemeelselt toiminud. Tema,

mees, ei teadvat, kas indoneeslane tohib midagi välismaalasele teatada makassari keele kohta. Kõigepealt olevat vaja Indoneesia saatkonnast järele küsida, ja kui lubatakse, siis võib naine minuga jätkata. Tulgu või helistagu ma paari nädala pärast. Küsisin, mis jaava ja makassari keele vahet on, mõlemaid ju peetakse kohalikeks keelteks. Mees vastas, et jaava keel, kuigi kohalik, on siiski *bahasa termasyhur* (kuulus, laialt tuntud keel), aga makassari keel pole midagi muud kui *bahasa kolot* (vanamoeline keel), mida kõneldakse peamiselt maal ja turul.

Väljendit "turukeel" (*bahasa pasar*) olen kuulnud ka buugi keele kohta, nimelt ühelt indoneesia emigrandilt, kes oli pärast mingit Moskva kõrgkooli lõpetamist keeldunud kodumaale naasmast ja jäänud Moskvasse tööle. Kunagi 1970. aastate algupoolel käis ta mul külas. Vestluses selgus, et ta oli sündinud Sulawesi sisemaal ja tema emakeeleks oli sa²dani keel, aga juba lapsepõlves oli ta sattunud Ujung Pandangisse ja kogu koolitee seal läbi teinud. Tema esimeseks keeleks oli kindlalt indoneesia keel. Emakeele oli ta täielikult unustanud. Kuigi palju ei teadnud ta ka buugi ega makassari keelest. Mäletan tema kahetsust: miks ta oli nii hooletu ega õppinud neid keeli, kuigi Ujung Pandangis oli selleks võimalus! Jah, oleks ta osanud arvata, et nende keelte vastu keegi välismaal huvi tunneb! Aga Ujung Pandangis olevat talle paistnud, et need keeled ei olevat midagi enam kui turukeeled. Mäletan, et tookordses vestluses mainisin ma votu keelt. Mees oli imestunud: ah Wotu linnakeses oma keel! Tema olevat korduvalt Wotus käinud, seal mingit erilist keelt märkamata.

Viimases vestluses ilmsikstulnu võib juba kuuluda ebatüüpilise valdkonda. Pole aga kahtlust, et ükskõiksus keeleprobleemide suhtes on kaasaegse Indoneesia ühiskonnas üpris suur. Enamik indoneeslasi näib olevat leppinud olukorraga, et kodus (või ka küla või näiteks linnakvartaali) piires kõneldakse ühte keelt — see on kohalik keel, sageli murre; igasugustes ametiasutustes, enamasti ka tööl teist — indoneesia keelt; viimases loetakse ka ajalehti ning raamatuid, kuulatakse raadiot jne. Väga tihti lisanud nendele keeltele kolmas — regionaalne keel, milles toimuvad mitteametlikud kontaktid väljaspool kodu või küla piire.

Kas see tähendab, et kohalikud ning regionaalsed keeled on välja suremas ja Indoneesia on muutumas ükskeelseks riigiks?

Selline järeldus oleks ennatlik. Olukord, et mitteametlikes situatsioonides räägitakse ühte ja ametlikes situatsioonides või laiema kontakti puhul teist keelt, on maailmas tavaline ja ilmselt võib ta kaua püsida. Sel ajal kui noored õpivad koolis või kõrgkoolis või teenivad sõjaväes, on nende esimeseks keeleks tavaliselt indoneesia keel. See aga ei tähenda, et nii jääb kogu eluks. Maailmas on laialt tuntud nähtus "emakeele juurde naasmine": teises keeles õppinud noored, loonud perekonna, hakkavad kodus kõnelema emakeelt (takistuseks võib muidugi olla see, et mehel ja naisel on erinev emakeel, aga selline situatsioon on vaevalt kunagi arvuliselt valdav). Seega toimub bilingvismi või multilingvismi taastootmine.

Sellest hoolimata on tõenäoline, et ligematel aastakümnetel taanduvad paljud Indoneesia väiksemad keeled kõrvalistesse rajoonidesse või surevad välja. Väljasuremine ähvardab eeskätt neid väikesi keeli, millel ei ole kuhugi taanduda (selliste näiteks võib olla ülalmainitud votu keel). Võimalikust väljasuremisest on räägitud isegi seoses jaava keelega. Tõepoolest, kuigi see keel on kõnelejate arvult suur, on tema "kaitsemehhanismid" nõrgemad kui paljudel väiksematel keeltel. Karuteene osutab talle kõigepealt feodaal-bürokraatlik keelekujude süsteem, mida jaava keel ei ole suutnud praeguseni ületada. Nagu märgitud, on jaava keelt raske kõnelda, eriti vähetuttavatel inimestel. Sageli on lihtsam minna üle teisele keelele. Koloniaalperioodil ja hiljemgi kõnelesid haritud jaavalased omavahel sageli hollandi keelt. Kaasajal ahistab indoneesia keel jaava keelt isegi perekonnasfääris tugevamini kui paljusid teisi keeli (kuigi jaavalased peavad lugu traditsioonidest, ei rahulda neidki enam olukord, et täiskasvanud lapsed peavad kõnelema oma vanematega ühes keelekujus ja kuulma vastust teises, kusjuures erinevad kõige sagedasemad sõnad). Väljaspool kitsast suhtlemisringi tekitavad raskusi jaava murrete suured erinevused (nii üksteisest kui ka standardkeelest), sealhulgas sõnade erinev stiiliväärtus. Näiteks laialdasel alal Tegali ümbruses on *krambil* 'kookospähkel' *krama*-sõna, aga standardkeeles (mis põhineb surakarta murdel) *ngoko*-sõna. Nii võib Tegali murdealalt pärinev jaavalane seda sõna ettevaatamatult kasutades vestluskaaslast solvata. Nende raskuste tõttu eelistavad jaavalased jaava standardkeele õppimisele sageli õppida indoneesia keelt, mis on

kergem ja ka kasulikum. Ida-Jaaval lähevad paljud jaavalased üle maduura keelele.

Jaava keelekujudel on veel teinegi, üsna paradoksaalne mõju keelesituatsioonile. Keelekujud erinevad nii tugevasti, et 1920.–1930. aastatel, kui malai keel hakkas Jaaval laiemalt levima, tundus paljudele väheharitud jaavalastele, et see keel ei olegi midagi muud kui veel üks “moodne” jaava keele kuju, mida on võrratult lihtsam kasutada kui teisi, sest ta ei nõua lakkamatut “austuse doseerimist”. Niisugune suhtumine kandus edasi indoneesia keelele ja loomulikult soodustas viimase levikut jaava keele arvel, põhjustades ka seda, et paljud jaavalased kõnelevad indoneesia keelt tugeva aktsendiga ja grammatiliselt ebakorrektselt.

Samal ajal soodustavad vähemalt suuremate keelte säilimist ülikoolide juures töötavad kohalike keelte ning kultuuride osakonnad, mis teevad märkimisväärset tööd Indoneesia etnoste kultuuripärandi tutvustamisel. See ei luba suuremaid keeli muutuda täielikult “kodukeelteks” ja “turukeelteks”.

Vähemalt seni ei ole Indoneesias olnud märgata suuremaid keeltele tuginevaid rahvuslikke liikumisi. 1950. aastate separatistlikes liikumistes, mis mõnedes provintside viisid tõelise kodusõjani, ei etendanud keelekõnelemine märkimisväärset osa: kui tollal näiteks Lääne-Sumatral tulistati, siis mitte sellepärast, et keegi tahtnuks luua riiki või osariiki, kus ametlikuks keeles oleks minangkabau keel. Aga — see on minu isiklik arvamus, selletaolisi mõtteavaldusi ei ole ma kuulnud ega lugenud — keeltele tuginevad rahvuslikud liikumised võivad tulevikus tekkida. Juba praegu pööravad mõned, seni nähtavasti küll ainult üksikud Indoneesia etnosed oma rahvuslikule identsusele tunduvalt rohkem tähelepanu kui teised. Eelkõige tuleb märkida sundalasi Lääne-Jaaval. Sunda keeles ilmub ka rohkem kirjandust kui teistes “kohalikes keeltes” — tõenäoliselt isegi rohkem kui jaava keeles, mis on või hiljuti veel oli kõnelejate arvult umbes neli korda suurem. Batakid rõhutavad alatasa oma ühtekuuluvust ning erinevust teistest Põhja-Sumatra elanikest. Nii võivad rahvuskonfliktid, nagu me neid oleme näinud 20. sajandi Indias, Indoneesias veel ees seista. Kui areng läheb selles suunas, muutub mõnigi praegu kohalikuks peetav keel vähemalt provintside tasandil ametlikuks.

(Järgneb)

ARVUSTUS

Jüri Talvet. *El hispanismo en Estonia*. (Opuscula Instituti Iberoamerici Universitatis Helsingiensis.) Helsinki: Centro Iberoamericano de la Universidad de Helsinki, 1993. 26 pag.

Hispaaniakeelne maailm teab Eestist vähe. Meid kujutletakse enamasti mingisuguse Venemaa osana, mis millegipärast on oma teed läinud, vahet umbes niisamuti nagu hispaaniakeelsed Lõuna- ja Kesk-Ameerika maad Hispaania võimu alt lahku lüües. Kui kõnelda eesti keelest ja isegi eestikeelsest kultuurist, on see sealpool suureks üllatuseks. Olin 1986. aastal Kuubas ja alustasin oma loengut Kuuba kirjanduse eesti tõlgetest umbes niisuguse lausega: "Meie oleme Euroopa indiaanlased." See äratas igatahes huvi ja lugupidamist (indiaani traditsioonid on Ladina-Ameerikas suures aus); mulle tundub, et aitas ka midagi selgitada; ma ei unustanud muidugi lisada, et seda rööbitamist *mutatis mutandis* tuleb võtta.

Hispaaniakeelse maailma tähtsus kasvab üha, selles ei ole mingit kahtlust, ja selge peaks olema seegi, et meie siin oleme vastastikustest kontaktidest eluliselt huvitatud. Sealpoolne informeerimatus võib meile teinekord ohtlikki olla: näiteks kasvõi *señor* Martínezi vastuseis Eesti Vabariigi soovile saada Euroopa Nõukogu liikmeks. (Hea oleks, kui saaksime selle võimalikult ruttu unustada!)

Võib-olla jõuame kord selleni, et Tartu Ülikoolis on olemas isegi spetsiaalne hispanistika professuur. Üks kursus romaani filoloogias üliõpilasi, kelle peamineks hispaania keel, on juba õpinguid alustanud. Helsingi ülikoolis tegutseb Iberoameerika Keskus (või Instituut), mida juhatab professor Timo Riiho, meie hispanistide sõber (ning potentsiaalne *Akadeemia* kaastöeline); nüüd ongi tänu temale Eesti juhtiv hispanist, Tartu ülikooli maailmakirjanduse professor Jüri Talvet selle Keskuse auspiitside all saanud välja anda väikese töö hispanistikast Eestis, mis eespool mainitud informeerimatuse hajutamisel võiks olla oma mõjuga.

Helsingi ülikooli hispanistika-alased väljaanded levivad teadagi ainult filoloogide ringis. Kuid see ring on ülemaailmne. Igasuguse selletaolise informatsiooni levik algab alati spetsialistidest. Ma ei kahtle sugugi, et iga hispanist laias maailmas, kes Jüri Talveti paarikümmend lehekülge loeb, on üllatatud ja ehk isegi võlutud. "Estonia" saab talle konkreetseks mõisteks. Tarbe korral võib ta Jüri Talvetit tsiteerida.

Juba sissejuhatavatel lehekülgedel kõneleb autor sellest kultuuritaustast, mis oli Eestile iseloomulik enne iseseisvumist; meie lõplikku lahtilöömist Venemaast dateerib ta 1920. aastaga. Järgnevalt on veidi juttu noore riigi Inglis- ja Prantsusmaa poole püüdlevast kultuuriorientatsioonist ja muidugi ka Tartu ülikooli eestikeelseks saamisest. Hispanistika esimese etapi ajastab Jüri Talvet sajandi esimese neljakümne aastaga, pidades tähtsamaiks saavutusiks Friedebert Tuglase *Teekonda Hispaania* (1918) ja *Don Quijote* tutvustamist (alguses Eduard Bornhöhe väike töötlus, 1900, lõpus Justa Kurfeldti originaalist tõlgitud esimene osa, 1940). Et sel etapil originaalideni jõuti, seda tõstetakse loomulikult esile, ja Justa (Aita) Kurfeldtist visandatakse meelde jääv biograafiline profiil. Vähegi pikema käsitluse puhul tulnuks küll nimetada ka Karl Reitav, Johannes Semperi, Frieda Drewerki — *alias* Reed Morni — ja vahest ka Elvi Kesküla nime, kes siis hispanistidena polnud küll kuigi tähelepandavalt viljakad, kuid teinekord toimisid impulsside andjatena. Igatahes ei olnud vana vabariigi lõpuaastail hispaania keel siin maal enam sugugi tundmatu.

Teine etapp hõlmab aastaid 1940–1970. Selle alguse poliitiline iseloomustus on lühike ja täpne: "Stalinistlikud aastad olid traagilised kogu eesti rahvale ja samuti tema kultuurile. Sõja ajal olid paljud eesti haritlased sunnitud kodumaalt põgenema, kuna Eestisse jäänuid vangistati või küüditati Siberisse. Stalinistlikust terroristid pääses ainult vähe haritlasi, eeskätt nood, kes avalikult demonstreerisid oma poolehoidu uuele režiimile ja selle ideoloogiale." Kõneldakse kultuuri peaaegu ainulisest Vene-orientatsioonist: hispaaniakeelsest kirjandusest tõlgiti aastail 1940–1968 näiteks ainult 8 teost, vene kirjandusest aga 1018 ja teiste "nõukogude" rahvaste omast 241. On märgitud ka, et kui lõpuks avaldati Shakespeare'i kogutud teosed, ei ole seni hispaania klassikalise draama alal peaaegu kuhugi jõutud (vaid 1962. aastal ilmunud allakirjutanu tõlge Lope de Vegale omistatavast *Sevilla tähest*). Teatrites lavastatud hispaania dramad on ju ikka olnud kaudtõlked. Aita Kurfeldti suure tõlketegevuse kaunid viljad — peale hispaania ka portugali keelest — jõudsid lugejate kätte alles selle perioodi lõpul, kui suhtumine maailmakultuuri tutvustamisse oli kardinaalselt muutunud. Mõnegi kujuka detailiga ilmestab Jüri Talvet ülevaadet Arthur Robert Hone'i

tegevusest: selle suurepärase inimese õpilasteks on rõõm ennast pida da peaaegu kõigil meie praegustel vanemil ja keskealistel hispaania keelest tõlkijail.

Kolmandat etappi alustab Jüri Talvet 1970. aastatega; mulle tundub rajajoone selline asetis siiski meelevaldne, üleminek kultuurilase Vene-orientatsiooni domineerimiselt avarama isse mõõtmeisse oli sujuv ja aeglane. Ilmekaid detaile leiame sellegi etapi kujutusest: nii on Jüri Talvet kirja pannud tsensuuriolusid iseloomustava lookese sellest, kuidas "*Loomingu*" Raamatukogu toimetusel olnuks võimatu 1982. aastal avaldada seda Joaquín Grau novelli (kogus *Diktaatori surm*, tõlkinud Asta Põldmäe ja Tiit Põder), milles ühe tegelase nimi on millegipärast Dimitri Kabalevski (nõukogude nomenklatuuri kuuluv helilooja), kui asja poleks päästnud mõte "varieerida" see nimi Demetrius Kabalskyks. Jüri Talvet pole meie kultuurisituatsiooni kirjeldamisel mööda läinud hispaaniakeelses maailmas hästi tuntud Juri Lotmanist, muidugi mitte ka Ivar Ivaskist, kelle mõju meie hispanistikale — trotsides tuhandeid kilomeetreid — on olnud väga suur, ega Ricardo Mateost, peruulasest, kellele Eesti on saanud teiseks kodumaaks. Loomulikult ei jää nime-tamata *Hispaania-eesti sõnaraamat* (1983), kuigi Jüri Talvet ei kõnele omaenda otsustavast osast selle valmimisel. Oma tegevusest ta lühi-ülevaate siiski annab, nimetades ka Tuglase jäil loodud *Teekonda Hispaaniasse* (1992). Tema ülimalt tunnustusväärset loomingulist viljakust dokumenteerib eeskätt bibliograafia.

Kokkuvõtvast osas meenutatakse veel kord tähtsamaid tõlgitud autoreid — nimekiri teeb minu arvates meie vähearvukale rahvale küll au, mis sest, et mõndagi esmajärgulist kirjanikku kindlasti veel tutvustama peaks. Brošüüri lõpus on 6,5 lehekülge bibliograafiat, mis on liigendatud nõnda: A. Uurimused. 1. Monograafiad. 2. Artiklid ja esseed. B. Reisis kirjeldused. 1. Hispaania-teemalised. 2. Ibero-Ameerika-teemalised. C. Otse- ja täielikud tõlked. 1. Hispaania kirjandus. 2. Portugali kirjandus. 3. Katalaani kirjandus. 4. Ibero-ameerika kirjandus. Mõned märkused selle puhul. Monograafiaraamatute all on ainult Justa Kurfeldti *Miguel de Cervantes Saavedra* (1934), millele pidanuks lisama ka Peeter Tarveli *Ignatius Loyola* (1933). Artiklite ja esseede rubriigis võinuks mainida Reed Morni kirjutisi, loomulikult ka Ivar Ivaski paljusid käsitusi mitmes keeles. Ricardo Güiraldese *Don Segundo Sombra* tõlge on olemas ka Woldemar Mettuselt (Toronto, 1961). Praegu hõlmab bibliograafia ainult Eesti territooriumil ilmunut, mida aga eraldi märgitud pole. Küllap tuleb sõnasõnalt võtta pealkirja *El hispanismo en Estonia*, "Hispanistika Eestis" — "Eesti hispanistika" kõlaks hispaania keeles ju *El hispanismo estoni(an)o*. Kas aga lugeja sellele vahele mõtleb? Ek-

siileestlaste lisamine andnuks asjale midagi olulist juurde, ja väga raske see ju vist ei olnuks.

Jüri Talveti töö väärrib igatahes suurt tunnustust. Tahaksin rõhutada just seda, et ta ei ole oma ülesannet võtnud kitsapiirilisel, vaid aina heitnud pilgu ka taustale, Eesti aja- ning kultuuriloole, millest nüüd loodetavasti mõnigi hispaaniakeelne lugeja saab kujtluse.

Ain Kaalep

ÄÄREMÄRKUSI SOOME KULTUURILOO ÜHE PEATÜKI KOHTA

Anna-Leena Siikala. *Suomalainen šamanismi: Mielikuvien historiaa.* (SKS Toimituksia 565.) Helsinki—Hämeenlinna: SKS, 1992. 360 s.

Rahvaluule ülepea, aga eriti rahvausund on isesugused distsipliinid. Vastava ainese kogumine, tutvustamine trükisõnas ja uuriminegi on märgatavalt vanemad kui distsipliinid akadeemiliste erialadena. Esime- ne rahvaluule professor maailmas loodi Helsingi ülikoolis käesoleva sajandi alguses ja esimesena väitles end seal rahvaluuledoktoriks eest- lane Oskar Kallas. Rahvausundi professorid loodi alles pärast Teist maailmasõda. Soome tuntumaid rahvausundi uurijaid Uno Holmberg- Harva oli Turu ülikooli sotsioloogiaprofessor. Mõistagi pole lugu ainult distsipliinide n-õ akadeemilises vanuses. Hoolimata otsingutest ja kat- setustest on rahvaluule ja muidugi ka rahvausundi uurimisel peamiseks menetelmaks jäänud võrdlemine, mis on omakorda ajendanud materja- li koguma. Kui nüüd võrrelda ühe rahva pärimust või pärimusi enne sugulasrahvaste, siis naaberrahvaste vastava pärimuse või pärimustega, ilmnevad peagi väiksemad või suuremad kokkulangevused, mis võivad mõnel juhul ulatuda täieliku identsuseni. Seesugust identsust on küll eri- suguste nimetuste, õpetuste ja koolkondade all seletatud põhiliselt kahte moodi: tegemist on kas laenuga või fenomenoloogilise ühtsusega. (Fe- nomenoloogilise ühtsuse aluseks on tees, et kultuuri ühesugune areng viib ühesuguste tulemusteni. See seletus on tuntud erinevate nimetuste all (Venemaal nt tüpoloogiline meetod).) Meie rahvaluuleteadus, mis on ju algusest peale võtnud eeskujuks ja mõõdupuuks soome koolkon-

na, on põhiliselt "laenu-usku". Asi ongi ju selles, et paljudel juhtudel pole objektiivselt võimalik kinnitada ei üht ega teist ning pakutud lahendus jääb n-õ uskumise pinnale. Näiteks August Annist, käsitledes oma Kalevipoja-monograafias muinasjututüüpi AT 650 B "Vastaseotsija" ja leidnud selle teisendeid Eestist, Soomest, Kaukaasiast ja ainult ühe teksti Põhja-Venemaalt, ei loobu siiski laenuteooriast, vaid oletab, et Venemaalt on muinasjutte vähe kirja pandud. Uku Masing seevastu oletab, et ühised motiivid keltidel, laplastel, põhjapoolsetel soomeugrilastel ja kaukaaslastel on "jäänud Euroopa ühisvarast enne indogermaanistumise algust (u. 2000 aastat e.m.a.) ning püsinud ääremail" (vt *Rahvasuust kirjapanekuni*, Tallinn, 1985, lk 103). Muidugi tuleb arvestada ka vastava maa uurimistraditsiooni. Näiteks eesti folkloristika pole — arvestamata muidugi Walter Andersoni — soome koolkonnast väga ortodoksselt kinni pidanud, vaid oli pigem kultuuriloolise värvinguga. Teisalt näikse valitsevat suundumust siduda paljude eri rahvaste rahvaluuleainese tundmine ehk lühemalt öeldes erialane eruditsioon fenomenoloogilise õpetusega. Eelnev arutus johtub asjaolust, et käsitletava teose autor mõõnab end asuvat otse ja lausa fenomenoloogilisel seisukohal, mis vähemalt minu teada on soome teaduses üsnagi erandlik.

Joensuu ülikooli rahvaluule professor Anna-Leena Siikala oli meil tuntud eeskätt rahvajuttude uurijana, eriti oma kaaluka monograafia *Tarina ja tulkinta* (1984) või üsna värske *Interpreting Oral Narrative* (FFC 245; 1990) tõttu. Nüüd ilmneb, et tegemist on rahvausundi uurijaga, kes on jälginud šamanismi juba 1978. aastast peale. Käsitletav teos on seega kokkuvõtte ja üldistus paljudest varasematest uurimustest. Sealjuures tuleb rõhutada, et teos pole pelk šamanismi reliktidest või šamanistlike kujutelmade ja menetelude arvelevõtmine soome rahvausundis ja mütoloogias, vaid mõneti lõik soome kultuurilugu. Autori keskendumine soome-karjala-ingeri ainesele on igati mõistetav. Ent põhjalikku uurimistööd eeldav väga rikas võrdlusmaterjal Siberi šamanismist ja Skandinaavia mütoloogiast äratab soovi, et mingil moel oleks iseloomustatud teisi läänemeresoome rahvaid. Paraku on viited lõuna poole enam kui napid (seoses hiiega viidatakse kord Oskar Looorisale, hiie hobuse kui haiguse kandja või šamaani abilooma käsitlemisel on kaks-kolm viidet Gustav Rängale, üks kord on viidatud ka liivi paralleelile, tõsi — see näikse olevat kontekstikauge, ja kord on osutatud eesti rahvalaulude tüpoloogilisele väljajandele). Paralleele võinuks leida veelgi. Käsitledes surnud teadja või nõia äratamist (lk 261jj), iseloomustab autor surnuna lamamise aega hauale kasvunud puude ja põõsastega. Kohe meenub laul "Ema haul", mille Viru-Jaagupi teisend algab värs-sidega: "Käisin eile Hiielassa, tunaeile Toonelassa..." ja kus ema vastab

keeldumist põhjendades: "silmil on sinine metsa./ jalgul on jakakametsa". Mõistagi jääb esialgu — ilma põhjaliku uurimiseta — lahtiseks, kas selle lüürilise värvinguga laulu taga võis olla midagi analoogilist Väinämöise Vipuses käimisega, kuid teatav šamanistlik joon ja motiivi — puud kasvanud kalmule — paralleelsus kahtlemata esineb. Niisiis on kahju, et autor pole vaevunud arvestama teisigi läänemeresoomlasi, kuid teema ja materjali valik on muidugi autori asi.

Mida annab siis see uurimus, milles on kokku võetud autori 22 varasemat uurimust, kõnelemata teistest (kasutatud kirjanduse loend hõlmab 284 teadlase 415 tööd, autoritest üle kolmandiku — 97 — on soomlased). Esiteks iseloomustatakse siin šamanismi, eriti klassikalist nn põhja šamanismi (šamanistlike joonte esinemist väljaspool Euraasiat, näiteks Okeaanias ja Aafrikas, ainult nimetatakse, lähemalt kirjeldamata). Šamanismi põhiliseks ilminguks peab autor transsi langenud šamaani hinge matka teispoolsesse maailma kas ravimiseks, teadmiste hankimiseks, surnu hinge saatmiseks või muul põhjusel, mis eeldab kontaktivõtmist vaimudega. Ühtlasi antakse pilt šamanistlikust mitmekorruselisest maailmast. Teiseks annab uurimus ülevaate soome *teadjatest*, sõnadega ja taigadega tohterdajatest. Ilmselt on teadjal olnud külakollektiivis nii kindel asend, et autor kõneleb teadja institutsioonist (tõsi, seda tegi ka Martti Haavio). Teadja peamine abivahend oli loitsu ja sarjas "Suomen Kansan Vanhat Runot" ilmunud 2200 loitsu analüüsimisele uurimus tuginebki. Autor eristab järgmisi loitsuliike: sünnisõnad, jutustavad või võrdlusloitsud, palveloitsud ja manamised. Erilist tähelepanu pälvidavad sünnisõnad kui soome loitsude kõige omapärasem liik, millel puuduvad otsesed vasted teiste rahvaste pärimustes. Siin tuleks teha autorile küll väike etteheide: küllap oli teadjal teisigi ülesandeid kui tohterdamine, kuid nendest me kompaktselt ülevaadet ei saa (kuigi siin-seal, küllalt irdselt on neile viidatud). Usutavasti on vastavaid teateid vähe, kuid seda enam oodanuks nende vähest kokkuvõtlikku analüüsi. Praegu jääb teadjast mõnevõrra ühekülgne pilt. Kolmandaks osutatakse uurimuses kokkulangevustele šamaani ja teadja toimingutes, alates elukutseks ettevalmistamisest ja lõpetades abistamisrituaali läbiviimisega. Ilmneb, et neid kokkulangevusi on nii palju, et teadja ametit ja tegevust on põhjust pidada šamanismist lähtunuks. Autori järgi on teadja tegevus šamanism, kuid muundunud ja kõrgemal astmel. On tähelepanav, et autor peab peamiseks erinevuseks šamaani ja teadja vahel viimase käsituses olevaid sünnisõnu. Sünnisõnade valdamine tegi ülearuseks ja seega tarbetuks hingematka teise maailma hankimaks teadmisi konkreetse hädalise aitamiseks. Need teadmised peituvadki sünnisõnades. Neljandaks ja kultuurilooliselt vististi kõige huvitavamaks tuleb pidada

matmiskommete seostamist usundiga ja manala ehk surnuteriigi mõiste kujunemist sõltuvalt matmiskommetest. Eriti tuleb esile tõsta ideed lähija kaugmanalast. Mitme surnuteriigi olemasolu tunnukse lihtne ja enesestmõistetav. Ristiuskki kõneleb ju tegelikult kahest surnuteriigist — põrgust ja paradiisist. Ometi on just lihtsad ja enesestmõistetavad tõed kõige raskemini sõnastatavad. Oluline on see, et autor näitab, kui palju on varakristluses (ja ka tänapäeva n-õ rahvapärases ristiusus) varasemate nn etniliste usundite pärandit. Näiteks põrgu-kujutelmad ja vastavad kirjeldused alates nägemuskirjandusest ja lõpetades kasvõi Dante *Jumaliku komöödiaga* ei erine kuigivõrd pärimuslikest manalatest. Erinevus peitub selles, et kristlus (ja teised kõrgreligioonid) seostab põrgu ja paradiisi vastavalt surnu pahe ja voorusega, etnilised uskumused seda ei tee. Viimastes oleneb surnuteriik hoopis teistest tingimustest. Näiteks Valhallasse satuvad ainult võitluses langenud, kõik teised surnud lähevad Heli. Mõned Siberi rahvad usuvad, et surnud šamaanid ja lapsed lähevad inimeste riigist kõrgemal asuvasse teise ilma, kõik muu aga inimriigist allpool asuvasse teise ilma. Enamasti on aga manala üks ja ühine kõigile. Šamanismile on omane kaugmanala kujutelm. Ilmselt on kaugmanalaga seotud ka põletismatus. Teisalt on teada, et Skandinaavias levis põletismatus nimelt koos Odini-kultusega. Seevastu lähimanala seostub pere- või suguvõsakalmistuga, mis tekkisid koos maaviljelemisega ja kodunesid Soomes alates esimesest aastatuhandest. Oluline on see, et nii matmiskombed kui ka vastavad manalakujutelmad eksisteerisid pikka aega paralleelselt. Meilgi võib nentida maa- ja põletismatuste üheaegsust. Paraku pole meil seni püütud matmiskombeid seostada usundiliste kujutelmadega. Loodetavasti virgutab käsitletav uurimus seda tegema.

Viiendaks kõrvutatakse uurimuses surnuteriiki ehk Toonelat soome-karjala loitsudes ja runoepikas. Sellega ühenduses analüüsitakse cepika Pohjolat ja viimase paljusid paralleelnimetusi. Igatahes nentigem, et Toonela ja Pohjola kirjeldused on suuresti kattuvad. Eriti ühtelangevad on kujutelmad, mis seostuvad matkaga nii ühte kui teise kohta. Tähelepandavad on paralleelid, mida uurimus pakub Soome Pohjolale Siberi šamaanide hingematkadest (ka initsiatsiooninägemustest). Need veenavad ehk kõige rohkem soome pärimuste šamanistlikus taustas.

Kuudendaks peab esile tõstma ühelt poolt soome-karjala, teiselt poolt muinasskandinaavia pärimuste kõrvutav-võrdlevat analüüsi. Autor osutab rohketele kokkulangevustele tegelastes, süžeedes ja motiivides. Tõsi, neile on osutanud juba Nils Lid 1950. a ja Matti Kuusi 1963. a. Põhimõtteliselt pole see ehk uus, kuid uurimuses on neid kokkulangevusi täpsustatud, detailiseeritud ja vaadeldavat ainekast laiendatud. Üllatav

on näiteks Odini ja Väinämöise vastavus: mõlemad on laulukunsti loojad, ülimald lauljad ja suurimad teadjad, kuivõrd osalesid loomistöös. Mõlemad võivad vahetada oma kuju, mõlemad matkavad manalasse, mõlemad taotlevad teadmisi surnud nõialt. Väinämöise ja Joukahaise lauluvõistluse loole on vasteks "Vafthruudniri lugu" *Vanemast Eddast*, Sampo röövimisele vastab Bos-saaga jne. Paljud vastavused ongi ajendanud kõnelema muinaspõhja ühtsest pärimusest, ühisalusest, mis aga eri rahvaste juures on andnud mõnevõrra erinevaid tulemeid (näiteks Väinämöine on kultuurheeros, aga kindlasti mitte jumal; vähemalt pole midagi teada Väinämöise-kultusest). Tähtmata võtta ühest seisukohata uurimuse põhiväite kohta — nagu eespool öeldud, on see pigem usuasi — sedastagem siiski, et neid kokkulangevusi võiks käsitada ka laenuna. Ent sel juhul peaks laenu andja olema Skandinaavia omadest šamanistlikum soome-karjala pärimus. Kuivõrd muud laenu (näiteks keeles ja arheoloogia piiritletud valdkondades) on just vastassuunalised, tunnukse idast läände suunduva pärimuslaenu aktsepteerimine mõeldamatu või igatahes raskevõitu. Võib-olla autor sellepärast pakubki vastuvõetavamalt põhjarahvaste ühispärimust? Igatahes tuleks siin viidata suure erudiidi Uku Masingu käsikirjalisele eesti mütoloogia käsitlusele, kus näidati meie paljuvaieldud Taara (Tarapita) identsusid idapoolsete soome-ugri hõimude vastavanimeliste jumaluste või haldjatega ning osutati Skandinaavia Thori põlvnemist eesti Taarast. Fenomenoloogiline ühtsus üldiselt nimesid ei puuduta. Kokkulangevus nimesed eeldab tavaliselt laenu. Raske kui mitte võimatu on uskuda, et eestlased, s.o eesti hõimud, laenasid muinasskandinaavlastelt jumala resp. haldja ja vahendasid selle kaugete idapoolsete soomeugrilasteni. Hoopis tõenäolisem on vastupidine tee: Uuralitest Läänemere äärde ja siit laenamine üle mere. Thori teatav erandlikkus Skandinaavia jumalate peres, sellest kirjutab ka germaani rahvausundi parimaid tundjaid Jan de Vries, teeb ehk laenuvõimaluse usutavamaks. Aga kui laenati jumal, miks ei võidud siis laenata teisigi pärimusi? Rõhutan veel kord, et mul pole midagi fenomenoloogilise seisukoha vastu, viitasin vaid teisege seisukoha võimalikkusele. Lõpetades skandinaavia ja soome-karjala ühisosa käsitlust, tahaksin juhtida tähelepanu uurimuse *berserk'*ide käsitlusele (lk 212–213). *Berserk* 'karunahk' oli muinasskandinaavia võitleja, kes Åke V. Strömi järgi kuulus ühise kultusega meeste, sõdalaste kollektiivi. Kollektiivi võtmine eeldas katseaega ja erilist vastuvõtupühitsust, initsiatsiooni. Katseajal harjutati võitlemist ja ekstaasi langemist. Uurimuses kirjeldatakse *berserk'*i võitlust vanade allikate põhjal. Näidete järgi otsustades olid *berserk'*id võitluse ajal transis. See seletab ühelt poolt nende valutundetust, teiselt poolt loomalikku käitumist võitluses (hundina ulumist, kilbiservade närimist jms). Uurimuses kõrvutatakse

nendega teadjate ekstaatilist seisundit ja osutatakse, et ka teadjad kasutasid haiguste ehk haigushaldjate tõrjumiseks loomade omadusi, näiteks lõvi jõudu, hundi raevu, põdrapulli viha.

Seitsmendaks antakse uurimuses lihtne ja veenev seletus ristiusu ja nn etniliste uskumuste vastastikusele mõjule. Seni on otsitud ja muidugi ka leitud eeskätt ristiusu mõju (Kaarle Krohnil ehk ülepaitsutatudki kujul). Mõistagi lähtub värsivormel "Neitsyt Maria emonen" 11. sajandil kasutusele võetud Sanctus-messis esinevast "Virgo mater Maria'st": "Kivun emonen" (valu ema) lähtub vormelist "mater dolorosa" jpt. Vähem on tähelepanu juhitud kristlikus mütoloogias esinevatele eelkristlikele motiividele. Näiteks Kolgata ja nn maailmamäe (maailma keskpaik) samastamine — mõlemast viib ava allilma (lk 164). Ka Siinai mäel usuti olevat põrgu õhuauk (tule põlemiseks on vaja ju õhku). Soome pärimustes vastaks maailmamäele Pohjola kivi- või vaskmägi. Kristliku põrgu ja eelkristliku manala identsusest oli juttu eespool. Oluline on uurimuses see, et näidatakse teadjat loitsudega pöörduvat võrdselt ja samaaegselt nii kristlike kui eelkristlike abistajate poole. Abi oodatakse näiteks (esinemise järjekorras): vanalt Väinämöiselt, neitsi Maarjalt-emale, isalt Jeesuselt, Jumalalt (paralleelvärsis on Väinämöinen), Louhilt Pohjola emandalt, Päivätärilt, Kaveh-eidelt, Luonnotarilt, Tuone pojalt (Juhana Kaimulaise saunatamissõnad a 1828). Üllatav on lugeda, et Viena loitsudes pöördutakse ennekõike Ukko poole (Jeesus esineb haruharva). Ei näi olevat loitse, mis pöörduksid ainult kristlike või ainult eelkristlike aitajate poole, vähemalt ei nimetata neid uurimuses. Küll ei välista see ühe või teise domineerimist.

Mida veel esile tuua? Üldise käsitluse järgi loitsu retsiteeriti, loeti (tasa ja pominal). Uurimus näitab, et loitsu on ka lauldud (veel aastail 1600–1700) ja laulmine oli varem üldisemgi. Uurimus nõustub varasemate uurijatega, et kiriklik *maledictio* on suuresti mõjutanud manamisi ja nende esitust, kuid arvab, et manamistelgi on eelkristlikud juured. Kahtlemata on aga keskaeg oma *benedictio* ja *maledictio*'ga kehutanud loitsude arengut. Uurimus näitab, et trummi eel oli soomekarjala teadja ekstaasivahendiks — laulu kõrval — kannel.

See kultuurilooliselt orienteeritud uurimus, mis peale šamanistlike reliktide käsitleb põhjalikult ka loitsude ja runoepika ühist müüdiainest, ühendab tõiku mitmelt teadusalalt ja pakub ka teadusloolisi ekskursse. Sellisena oleks ta ideaalne käsiraamat või õppevahend. On ainult üks aga. Nii soliidse kirjastuse väljaandes ei tahaks näha vigu. Paraku on trükkimine ja trükivead lahutamatud. Aga siin ületab trükivigade hulk küll kriitilise piiri. Näiteks viidetes 4, 5, 45, 53, 59, 61, 79, 84, 86, 89, 99, 110, 111, 116, 120, 139, 143, 148, 163, 180, 192, 214,

222 jne (kokku 63 viites) antu ei vasta kirjandusloetus trükitlele (aastaarv on vale või puudub aastaarvule lisatud täht või puudub koguni autor). Viide 220 puudub üldse. Trükivigu on ka tekstis. Muidugi pole soliidises retsensioonis põhjust osutada pisiviperustele, mida võib esineda igal pool. Aga siin on vigu juba liiast. Kui viidatud autoril on loendis üks teos, siis on ju asi lihtne — olgu mis tahes aastaarv, teos saab olla ainult see üks. Kui aga viidatud autoril on kasutatud teoseid mitu, siis on lugeja kimbatuses ega tea, millist aastaarvu tuleb pidada asjakohaseks, s.o viitesse kuuluvaks. Ja kui juba etteheiteid teha, siis märkigem, et rohked kordused, ette- ja tahahaarded ei kergenda just lugemist. Mõnikord tundub, et raamat on üle liigendatud (7 peatükki, 16 alapeatükki ja 83 pealkirjaga varustatud alaosa). Uurimus on traditsiooniliselt hästi ja huvitavalt illustreeritud (43 pilti, allikad on antud). Kahjuks ei ole lisatud ühtegi kaarti. Tugeva ajaloolise taustaga uurimus vajab seda väga. Kas iga soomlanegi orienteerub kohtades, kui autor arutleb runode Pohjola võimalikku reaalselt asupaika? Või analüüsib Skandinaavia saagades ja pärimustes esinevaid soome-karjala kohanimedid? Või nimetab alles 800. aastatel norralaste avastatud mereteed Bjarmiasse? Eesti lugeja asetab see kindlasti üsna raskesti lahendatavate küsimuste ette. Kaartskeemid olnuksid siin hädavajalikuks abimeheks. Ka materjali levikukaardid on ilmaaegu hüljatud abilised.

Kuid vead vigadeks ja puudused puudusteks. Uurimust nad mõistagi ei kaunista, aga eks see ole väline. Sisemine ilu kahtlemata jääb. Lõpetaksin oma arutluse tsitaadiga, mis käib Ingeri runoepika kohta võrreldes põhjapoolsete alade eepiliste runodega: “Feodaalisissa maanviljelyskylissä ei kalevalaisella eepikalla enää voinut olla myytin tai pyhän historian luonnetta. Sen maailmakuvan oli muunnuttava staatiseen kylämaisemaan ja valtarakenteiden puristuksessa jatkuvaan elämänmenoon sopivaksi” (lk 277). Sedasama võime öelda Eesti kohta. Ainult et meil algas see ümberkujunemine veel mõnisada aastat varem kui Ingeris. Sestap on meie regivärss niisugune, nagu ta on.

Ülo Tedre

EDITORIAL NOTE

Before World War I a peculiar race question appeared in Estonian public thought. Several prominent personalities of the period expressed their opinions about it. The interest in racial theories can be regarded as the belated arrival of a western fashion in Estonia, or as an attempt at theoretical renewal of the construction based on national ideology until now in order to find original solutions to the national question. The Estonian authors used the notion of "race" in a very broad meaning, without strictly defining it. It was used to denote human races, families and groups of languages, cultural regions, nationalities and nations, and even smaller associations. Thus, they have spoken about the Nordic race, the Finno-Ugric race, the Estonian race, and even the coastal Estonian race (or the islanders' race). On the initial pages of the issue Toomas Karjahärm gives a historiographic survey of the authors who have written most about this problem.

Writer and historian Leo Metsar acquaints the reader with Tomáš Masaryk (1850–1937), one of the most ethical statesmen of the 20th century, the creator of the Republic of Czechoslovakia and its first president in 1918–1935. It is remarkable that his brilliant political career was based on his activities as a philosopher. It is also noteworthy that Masaryk was the first teacher of Edmund Husserl, the originator of phenomenology. In 1917–1918 Masaryk stayed in Russia where he could see with his own eyes the violence and terror that accompanied the revolution. Later he used his observations from this period in his book *The World Revolution* (1925), an excerpt of which we publish.

During the last decades of his life Edmund Husserl (1859–1938) considered it necessary to speak publicly, comprehensively and concisely about the questions to which he had devoted all his life. In 1928 he made a report in Amsterdam, in 1929 in Paris and

Strassbourg, in 1931 in Frankfurt, Berlin and Halle, in 1935 in Vienna and Prague. In this issue we publish, for the first time in Estonian, his "Parisian reports". Their provisional title was "An introduction to transcendental phenomenology".

By 1970, under the supervision of Yakov B. Zel'dovich (1914–1987), a theory was completed which predicted an entirely different distribution of galaxies in the Universe than believed before. The theory is based on an hypothesis about the existence of small perturbations in the density of matter and energy immediately at the beginning of the expansion of the Universe. This "pancake theory", which had been created on the basis of the combined theories of cosmology and physics of elementary particles, is described in the article by Joseph Silk, Alexander Szalay and Yakov B. Zheldovich.

The essay of writer Jaan Kaplinski deals with the background of the Estonian phrase "öö ja ilm" (night and weather/world). The etymology of the word "ilm" in the Finno-Ugric languages can be connected with light, which forms a contrast with the black land below. Differently from the traditional conceptions of the Western religions, which emphasize only opposition and struggle between the two elements, the contrasts of the ancient peoples of the North were not rigid and absolute. To the author of the essay the ancient Nordic understandings seem even wiser and more scientific than the religious attitudes which were current until recent times. They are closer to our present-day views about the circuit of life, nature as a whole and our own place in the biosphere.

The history of Russian culture includes such figures as Denis Fonvizin, Anton Delwig, Boris Pilnyak (Wogan), Meyerhold, Svyatoslav Richter, etc. As the names tell, they were of German ancestry. The first German settlers appeared in Moscovia as early as during the reign of Ivan III (1462–1505). Empress Catherine II, who was a German herself, offered the settlers free land, freedom of religion, local self-government, exemption from military service, and other privileges. By today these privileges have been abolished long ago, and the majority of descendants of the European immigrants have lost their identity and assimilated with the Russians. What brought Germans to Russia, where were their settlements situated and what were they like, how did the

tragic events in Russian history, particularly in the 20th century, influence their fate, and what are their future prospects now — all this is the theme of the article by Ott Kurs, lecturer of human geography at Tartu University. To illustrate the article we publish a poem by Elisabeth Kulmann (1808–1825) who was born in the family of a Russian officer of German descent.

Next, Ülo Sirk observes in detail the language situation in Indonesia. With its area of more than 2 million square kilometres and a population of 180 million, Indonesia is one of the largest countries of the world. It has proclaimed the Indonesian language (*bahasa indonesia*) its only official language (*bahasa negara*). But it can be defined so only from the political or sociolinguistic point of view. Purely linguistically the Indonesian language is not a separate language, but one of the standardized variants of a complicated linguistic formation — the Malay language. Along with the official language the people also speak local languages (*bahasa daerah*) which predominantly belong to the Austronesian family of languages. The Malay language is also one of the West-Austronesian languages. Only in the greater part of the Irian Jaya province (the western half of New Guinea and some smaller islands off its coast) and in some regions in the east non-Austronesian languages have spread which are usually called the Papua languages. Most Indonesians seem to have reconciled with the situation that at home (in a village or a block of a town) they speak one of the local languages, often a dialect, but at work they usually speak the Indonesian language, in which they also read newspapers and books, listen to the radio etc. Very often also a third language — a regional one — is used for semi-official contacts outside home or the village.

In the section of criticism Ain Kaalep, *Akadeemia's* editor-in-chief observes the activities of Jüri Talvet, professor of world literature at Tartu University, in the area of Spanish studies in Estonia. Ülo Tedre reviews Anna-Leena Siikala's book on shamanism in Finnish folk religion and mythology.

The issue ends with the last part of Niccoló Machiavelli's treatise *The Prince* (Il Principe).

The Russian Germans

Ott Kurs

The beginning of German settlement in Russia dates back to 1462–1505 when the rulers of *Moscovia* (*Moscow State*) started colonial expansion to form the *Tsarist Russian Empire*. Two distinct groups in German population were formed. The first one was a small, urbanized element consisting of the descendants of administrators, officers, professional men, merchants and craftsmen who had come to develop the capital city and modernize the army and administration. The second group was larger and had also come at the invitation of the *Tsars*. These were the peasant farmers who had come to develop the empty steppe along the *Volga* (from 1763) and in the *Black Sea* region (from 1802). German colonies were also founded in *Ingermanland*, *Transcaucasia* and *Volynia*. German (and other foreign settlers) were offered land, freedom of taxation, permanent exemption from military service, and administration of their own village affairs. An estimated total of 100,000 German settlers came to Russia between 1763 and 1862, founding 304 primary or mother colonies. Later the colonists founded 3232 daughter colonies. At first these were in the vicinity of the mother colonies (440 on the *Volga* and 1,800 in the *black Sea* region), then from the 1860s in the *North Cauca-*

sia and from the 1870s in *Siberia*, *Kazakhstan* and *Russian Turkestan* (*Central Asia*). Later the privileges originally granted to the colonists were withdrawn, and in 1874 Germans were made liable for military service. After that there was a major exodus of Russian Germans to the Americas which continued until the First World War. In 1914 there were 1,621,000 Germans in the Russian Empire. On 19 October 1918 a Workers' Commune was organized, which provided some kind of national autonomy for the *Volga* Germans. On 20 February 1924 the Commune became the *Volga German ASSR*. In 1926 the total number of Germans in the USSR was 1,247,000. The greatest concentration of Germans was on the *Volga* (345,933 in the *Volga German ASSR* or 69.4% of the *ASSR's* population). In other parts of the USSR the Germans had 17 National Districts, including one in the *Crimea* and another in the *Altay* in *West Siberia*; one each in *Georgia* and *Azerbaijan*; and nine in the *Ukraine*. The German population suffered during collectivization and the various purges of the late 1920s and the 1930s, but nevertheless by 1939 their number had risen to 1,423,534. 82% of the German population lived in the western part of the USSR; for example 546,527 Germans lived in the *Ukraine*. Before the *Nazi-Soviet* war 100,000 Germans were deported to the East. On 28 August 1941 the *Volga German re-*

Summaries

public was abolished; in 1941–1942 all the German population of the western part of the USSR was deported to Siberia and Central Asia. In 1945 250,000 out of the estimated 350,000 Soviet Germans who had come to Germany in 1943–1944 were transported to Siberia and the Komi ASSR. On 1 January 1953 1,224,931 Soviet (Russian) Germans were kept in labour camps or under “special settlement” conditions (*specposelency* in Russian). After Konrad Adenauer’s visit to Moscow in September 1955 a decree was issued on 13 December 1955 which stated that the restrictions on the legal position of the Soviet Germans were no longer necessary. The political rehabilitation of the Volga Germans (and in effect of all the

Soviet Germans) was proclaimed on 29 August 1964. But nevertheless the Germans could not return to the districts where they had formerly lived. So at first very limited emigration to (West) Germany began. In 1989 there were 2,038,603 Russian Germans in the USSR (in 1979 1,936,200) whereas they did not have any autonomy. The emigration of Russian Germans to Germany has very rapidly increased (14,500 in 1987, 47,542 in 1988, 98,000 in 1989, 147,950 in 1990, 147,320 in 1991, 13(?)5,000 in 1992). Only in 1991 the National District for 20,875 Germans in Altay was re-established and another National District (from the 20,000 inhabitants of which 63% are Germans) in Omsk Region was established.

VALITSEJA

(*IL PRINCIPE*)

Niccolò Machiavelli

Tõlkinud Toivo Tomson

III

Niccolò Machiavelli. *Il Principe*. Milano: Epoca!, 1987.

ASJUST, MILLE EEST INIMESI,
ISEÄRANIS VALITSEJAID,
KIIDETAKSE VÕI LAIDETAKSE¹

1. Olen nüüd jõudnud jutujärgiga kommete ja hoolte juurde, mida valitsejal tuleks ilmutada alamate või sõprade vastu. Teades, et paljud on sel teemal sõna võtnud², pole ma sellest veel kord kirjutades sugugi kindel, kas mind ei peeta mitte jultunuks ja enesekindlaks, sest iseäranis selle teema käsitlemisel kaldun ma teiste poolt järgitud rajast kõrvale. Et aga olen endale eesmärgiks seadnud kirja panna midagi kasulikku neile, kes sellest aru saavad, siis tundus mulle sobilikum käia tegeliku, mitte kujuteldava tõelälgedes. On ju paljud kujutanud vabariike ja riike [*principato*], mida pole eales nähtud ja mille tegelikust olemasolust pole kunagi kuulnud; ja et [inimeste tegelik] elu on niivõrd kaugel sellest, kuidas nad peaksid elama, kogeb pigem hukku kui püsijäämist see hingeline, kes jätab tehtava selle nimel, mida ta tegema peaks — sest eks tule ju inimesel, kes tahab kõrvalekaldumatult järgida ausat ja korralikku eluviisi, paratamatult hukkuda nende paljude keskel, kes pole head. Seepärast peab valitseja, kui ta tahab jääda püsima, omandama võime mitte olla hea ning kasutama seda vastavalt vajadusele.

2. Jättes niisiis kõrvale valitseja kohta käivad väljamõeldised³, arutlen tegelikkuses olemasolevaist asjust ja ütlen, et iga inimese puhul, ükskõik kellest me kõneleksime — valitsejate kui teistest kõrgemal seisjate puhul aga eriti — täheldatakse mõningaid omadusi, mis toovad neile kas hukkamõistu või kiitust. See tähendab, et mõnda peetakse heldeks, mõnda ihsaks [*miserò*] (kasutades Toscana väljendit, sest *avaro* ehk saamahimuline tähendab meie keeles lisaks veel seda, kes tahab omandada varguse ja röövimise abil; *miserò*'ks ehk ihsaks nimetame toda, kes suhtub vas-

¹ Orig.: *De his rebus quibus homines et praesertim principes laudantur aut vituperantur.*

² Machiavelli peab silmas eelnevat teoloogilis-moraliseerivat kirjan- dust valitsejatest (vt nt Allan H. Gilbert, *Machiavelli's Prince and its Forerunners* (Durham, N. C., 1938). Arvatavasti on peatükid XV–XIX kirjutatud vastuseks samal teemal kirjutatud autoritele.

³ Mõnes väljaandes on siinkohal teisend: 'väljamõeldud, kujuteldavate valitsejate kohta käivad asjad'.

tumeelselt enda oma kasutamisse); mõnda peetakse lahkeks ja ohvrimeelseks, mõnda ahneks ja röövimishimuliseks; mõnda julgaks ja halastamatuks, mõnda leebeks ja halastavaks; ühte peetakse sõnamurdlikuks ja salakavalaks, teist jälle usaldusväärseks ja kindlaks; ühte araks ja hellitatuks, teist julgeks ja sõjakaks; ühte lahkeks ja sõbralikuks, teist jälle uhkeks ja upsakaks; ühte peetakse kergemeelseks ja lodevaks, teist karskeks ja kasinaks; ühte ausaks ja avalaks, teist jälle osavaks ja nutikaks; ühte kalgiks ja südametuks, teist leplikuks ja järeleandlikuks; ühte tõsiseks ja väarikaks, teist kerglaseks ja elavaloomuliseks; ühte jumalakartlikuks, teist jumalakartmatuks; ja nii edasi.

3. Küllap mõonab igaüks, et oleks ülimalt kiiduväärne, kui valitsejal oleksid kõigest eelnimetatud omadustest olemas just need, mida peetakse heaks; et tal aga ei saa olla neid kõiki ega oleks tal ka võimalik neid ausalt ja kõrvalekaldumatult järgida — see poleks juba inimlikult võimalik⁴ —, siis peab tal jaguma sedavõrd taipu, et osata vältida hukkamõistu pahede pärast, mis võtaksid talt võimu⁵; neist, mis talt võimu ei võta, tuleks võimalust mööda hoiduda; ent ka seda suutmata ei tarvitse ta neist suuremat hoolida. Samuti ei tarvitse valitseja hoolida langemisest häbisse pahede tõttu, millela ta suudaks võimu [*stato*] päästa vaid suure vaevaga; sest lähemal kaalumisel leidub ikka mõni asi, mis näib voorusena [*virtù*], kuid mille järgimine viiks sind vastu hukule, ning samas võid sa mõnd teist, hoopis pahelisena tunduvat asja järgides jõuda turvalisuse ja heaoluni.

XVI

HELDUSEST JA
KOKKUHOIDLIKKUSEST⁶

1. Tulles oma jutuga esimesena nimetatud omaduse juurde, ütlen, et on küll tore olla peetud heldeks; ometi kahjustab sind heldus, mida sa kasutad selliselt, et sind [ka tegelikult] heldeks peetakse; kui sa aga kasutad seda vooruslikult — nagu peabki —, jääb

⁴Sõna-sõnalt: inimlike tingimuste tõttu, mis seda ei võimalda [*per le condizioni umane che non lo consentono*].

⁵S.t ei tule vältida mitte niivõrd pahesid kui nende avalikukstulekut.

⁶Orig.: *De liberalita et parsimonia*. *Liberalità* tähendab veel 'õilsust; väarikust'; *parsimonia*: 'säästlikkust, mõõdukust'.

see teistel märkamata ja sinult ei lange ihnuskoii häbistav kuulsus. Seetõttu ei tohi see, kes tahab säilitada teiste silmis helde inimese mainet, jätta kasutamata ühtegi võimalust toreduse ja luksuse demonstreerimiseks; nii et kui selliselt käitub valitseja, jõuab ta lõpuks ikka selleni, et raiskab ära kõik oma vahendid ja on sunnitud — kui ta ikka veel tahab säilitada helde inimese mainet — koormama kodanikke erakorraliste maksudega, olema karm neid sisse nõudes ja astuma kõikvõimalikke samme raha muretsemiseks. Selline teguviis hakkab tekitama alamates vaenu ja kui valitseja [lõpuks ikkagi] vaesub, ei pea temast enam keegi suuremat lugu; nii et olles toonud oma heldusega kahju paljudele ja kasu vähestele, satub ta suurde kitsikusse juba esimese raskuse puhul ja on hukkumise äärel mis tahes hädaohus; püüdes seda adudes [helduse ülesnäitamisest] taganeda, saavutab ta kiiresti ihnuskoii häbistava kuulsuse.

2. Kui valitsejal pole võimalik ennast kahjustamata helde inimese väärtuslikke omadusi [*virtù*] ilmutada — nii et ka teised neid märkaksid —, ei tarvitse ta niisiis, kui ta on arukas ja taibukas, ihnuskoii kuulsusest hoolida, sest aja jooksul hakatakse teda ikka heldemaks pidama, kui nähakse, et tänu kokkuhoidlikkusele tuleb ta toime olemasoleva sissetulekuga, jaksab end kaitsta sõjas vaenlaste eest ning suudab kodanikke koormamata viia läbi julgeid ja ohtlikke ettevõtmisi; ja nii jõuab valitseja selleni, et näitab heldust üles kõigi nende vastu, kellelt ta ei võta midagi ära — neid on tõesti palju — ja kitsidust kõigi nende vastu, kellele ta ei anna midagi juurde — neid on vaid mõni üksik. Meie päevil oleme näinud suuri tegusid korda saatmas vaid neid, keda on peetud kitsiks; teistest on mälestuski kustunud. Näiteks paavst Julius II kasutas paavstivõimu saavutamiseks ära helde inimese kuulsust, ent hiljem ei mõelnud hoopiski seda säilitada, et oleks võimalik tegelda sõdimisega; praegune Prantsuse kuningas⁷ on alamatele erakorralisi makse peale panemata võtnud ette nii palju sõjakäike ainult selle tõttu, et ülemäärasteks kulutusteks tarvili ku on ta muretsenud pideva kokkuhoidlikkusega; ja ega oleks ka praegune Hispaania kuningas⁸, kui teda oleks peetud heldeks, korraldanud ega teinud edukalt teoks sellisel hulgal julgeid ettevõtmisi.

⁷Louis XII; vt III ptk, märkus 26.

⁸Fernando II Katoliiklasest on pikemalt juttu XXI ptk.

3. Et alamaid mitte paljaks riisuda, et ise enda kaitsmisega toime tulla, et mitte muutuda vaeseks ja põlatuks, et mitte olla sunnitud muutuma aplaks ja rõvellikuks — [kõige selle nimel] ei tarvitse valitseja niisiis ihnuskois kuulsusesse langemisest suuremat hoolida, sest üks ole see ju üks neist pahedest, mis aitab tal valitseda. Mõni võib küll väita, et Caesar sai helduse abil keisriks ja et paljud teised on tõusnud väga kõrgele kohale seetõttu, et nad on olnud helded ning neid on selleks ka peetud; kostan seepeale, et kui sa juba oled valitseja, siis on heldus kahjulik, kui sa aga oled alles teel võimule, on märksa vajalikum olla heldeks peetud. Caesar oli üks neist, kes tahtis kehtestada ainuvõimu Roomas; oleks ta aga pärast võimu saavutamist ellu jäänud ja kulutused samale tasemele jätnud, saatnuks ta keisririigi hukatusse. Kui mõni vaidleb vastu — öeldes, et paljusid valitsejaks saanud, kes hiljem sõjaväe eesotsas on teinud suuri tegusid, on peetud väga heldeks —, siis kostan ma seepeale, et valitseja kulutab kas endale ja oma alamatele või võõrastele kuuluvat; esimesel juhul tuleb tal olla säästlik ja mõõdukas, ent teisel juhul ei tohi ta jätta helduse ülesnäitamisel kasutamata ühtki võimalust.

4. Sõjasaagist, rõõvimisest ja andamitest elatuva sõjaväe eesotsas seisev valitseja kasutab teistele kuuluvat ning temale on heldus tingimata tarvilik, sest vastasel korral ei järgneks talle sõdurid. Ja üks saa sa olla märksa heldekäelisem kinkides vara, mis ei kuulu sulle ega su alamatele, — nagu seda olid Kyros, Caesar ja Aleksander —, sest teistele kuuluva kulutamine ei nõrgenda, vaid hoopis tugevdab su reputatsiooni; üksnes endale kuuluva kulutamine on see, mis sind kahjustab. Pealegi pole asja, mis kurnaks sind nii nagu heldus; sedamööda kuidas sa seda ilmutad, ammenduvad su võimalused ning sa muutud kas vaeseks ja põlatuks või — püüdes vältida vaesumist — aplaks ja vihatuks. Üks asi, millest valitsejal tuleb hoiduda, on olla põlatud ja vihatud; just heldus aga viib sind välja nii sallimatuse kui vaenuni. Seepärast on arukam leppida ihnuskois mainega, mis kätkeb hukkamõistu ilma vihkamiseta, kui soovist helde inimese maine järele olla sunnitud langema apla inimese kuulsusesse, mis sünnitab häbi koos vihkamisega.

XVII
 JULMUSEST JA HALASTUSEST;
 KAS PAREM ON OLLA ARMASTATUD
 KUI KARDETUD VÕI VASTUPIDI⁹

1. Jõudes jutujärjega teiste eelnimetatud omaduste juurde, ütlen, et iga valitseja sooviks peaks olema, et teda peetaks halastavaks ja mitte julmaks; siiski tuleb tal hoiduda kasutamast halastust väär-riti. Cesare Borgiat peeti küll julmaks, ent just tema julmus lepitaski Romagna, ühendas provintsi ning taastas seal rahu ja ustavuse. Sügavamalt järele mõeldes näeme, et ta oli märksa halastavam firenzelistest, kes lasksid julmurite kuulsusest pääsemiseks hävitada Pistoia¹⁰. Alamate üksmeele ja ustavuse säilitamise nimel ei tarvitse valitseja niisiis julmusega kaasnevast hukkamõistust hoolida — välja arvatud üksikud erandid, osutub ta ju halastavamaks neist, kes ülemäärasest halastusest lasevad maad võtta korratustel ja segadustel, millest saavad alguse tapmised ja röövimised; tekitavad ju viimased tavaliselt kahju kogu ühiskonnale, samas kui valitseja karistav käsi kahjustab vaid üksikuid. Valitsejaist on aga iseäranis uuel lausa võimatu hoiduda julma inimese mainest, sest just vastne võim [*stato*] on tulvil ohtusid. Ütleb ju Vergiliuski Dido suu läbi:

*Res dura, et regni novitas me talia cogunt
 Moliri, et late fines custode tueri.*¹¹

Siiski tuleb valitsejal jääda ettevaatlikuks ja väärrikaks oma arvamustes ja tegudes; ise oma varju kartmata, mõõdukalt ja tasa-kaalukalt tegutsedes tuleb tal näidata end aruka ja südamlilkuna ning jälgida, et liigne enesekindlus ei muudaks teda ettevaatamatuks ja liigne usaldamatus talumatuks.

⁹ Orig.: *De crudelitate et pietate; et an sit melius amari quam timeri, vel e contra.*; *pietà* tähendab lisaks 'halastusele' veel 'õiglust; vagadust'.

¹⁰ Tegelikult Pistoiat ei hävitatud, vaid linn sai tugevalt kannatada "mustade" ja "valgete" partei omavahelise võitluse käigus; Sinjorria saadikuna oli Machiavellil kolmel korral võimalus järgida sündmuste arengut Pistoias.

¹¹ "Üksnes ju oht ning see, et mu riik ja valdus nii vastsed, sundind on kaitseks mind siin kõikjale määrama valveid" (*Aeneis*, I, 563–564), tlk Ants Oras. Dido oli antiikmütoloogias Pygmalioni õde, Kartaago asutaja.

2. Siit saab alguse vaidlus: kas on parem olla armastatud kui kardetud või vastupidi. Vastuseks öeldakse küll, et tuleks olla nii ühte kui teist; et aga mõlemat korraga saavutada on raske, on märksa kindlam olla kardetud kui armastatud — juhul, kui tuleks jätta kõrvale üks neist kahest. Sest üks või ju suurema osa inimeste kohta öelda, et nad on tänamatud ja tujukad, valelikud ja silmakirjalikud, argpüksid ja saamahimulised; kuni sa neile head teed, on nad ihu ja hingega sinu päralt ning pakuvad sulle oma verd, varandust, elu ja lapsi — aga ainult siis, kui selleks puudub hädapärane tarvidus, nagu öeldud; tarviduse kätte jõudes ent pöörduvad nad sinust ära. Sestap hakkub valitseja, kes tugineb kõiges inimeste lubadustele ja jätab unarusse teised ettevalmistused; sest sõprussuhted, mis saavutatakse rahaga ning mitte hingesuuruse ja õilsusega, küll osetakse välja, kuid neid pole [tõeliselt], ja seega ei saa neid ka vajaduse korral tarvitada. Pealegi on inimestel vähem aukartust kahjustada seda, kes paneb end armastama, kui seda, kes tekitab hirmu; sest armastust hoiavad alal kohusetunde köidikud, mis katkevad kohe — kuna inimesed on alatud ja halvad —, kui avaneb võimalus isikliku kasu saamiseks; hirmu aga hoiab alal kartus karistuse ees, mis ei jäta sind iial.

3. Kui ka valitsejal ei lähe korda teenida välja armastust, hirmu tuleb tal siiski sisendada inimestesse selliselt, et ta ei satuks nende vaenu alla; sest võib ta ju väga hästi püsima jääda, olles ühtaegu kardetud ja ometi mitte vihatud; ning see läheb tal alati korda, kui ta hoiab end eemale linlaste ja alamate varast ning nende naistest. Ja kui tal ikkagi on tarvis kellegi elu kallale kippuda, tuleb tal teha seda siis, kui selleks on sobilik õigustus ja silmanähtav põhjendus; eelkõige tuleb tal aga hoida end eemale ülejäänute varast; sest inimesed unustavad ennemini isa surma kui päranduse kaotuse. Ettekäänded [ülejäanutelt] vara äravõtmiseks ei lõpe hiljem iial; ning kord juba röövima hakanu leiab selleks alati ettekäände; ja vastupidi, ettekäändeid kellegi elu kallale kippumiseks tuleb ette hoopis harvemini ja need ammenduvad õige pea.

4. Julma ja halastamatu inimese kuulsusest ei tohi aga valitseja mingil juhul hoolida, kui ta viibib sõjakäigul ja tema juhtida on suur hulk sõdureid — pole ju sedalaadi kuulsuseta kunagi hoiatud sõjaväge ühtse ja võitlusvalmina. Hannibali imetlusväärsete ettevõtmiste hulka arvatakse ka see, et tema tohutus, loendamatu test hõimudest koosnevas sõjaväes, mis pealegi oli saadetud sõdima võõrale maale, ei tekkinud eales ühtki lahkeli — ei sõ-

durite endi vahel ega nende suhetes väejuhiga, ja seda nii õnnes kui ebaõnnes. See ei saanud sündida muust kui Hannibali ebanimlikust julmusest, mis kõrvuti arvukate teiste väljapaistvate omadustega [*virtù*] muutis ta sõdurite silmis alaliselt austatuks ja kardetuks; ja ilma julmuseteta poleks tema teistest väljapaistvatest omadustest piisanud, et saavutada sellist kuulekust. Järelemõtlematud ajalookirjutajad imetlevad ühest küljest Hannibali sõjakäiku ning teisalt mõistavad hukka selle peamise eelduse.

5. Selle väite õigsust, et Hannibali teistest väljapaistvatest omadustest poleks piisanud, kinnitab Scipio¹² juhtum, mis pole haruldane mitte ainult tema ajas, vaid ka kõigi teiste teadaolevate juhtumiste seas: Scipio sõdurid tõusid Hispaanias tema vastu üles ja ainumaks põhjuseks oli see, et ülemäärases leebusest andis Scipio neile rohkem vabadust, kui sõjaväeline kord ette nägi. Fabius Maximus¹³ pani seda senatis Scipiole süüks ja nimetas teda Rooma sõjaväe laostajaks. Nimelt ei maksnud Scipio kätte localaste eest, kes purustati ühe tema legaadi poolt — ega karistanud ka viimase häbematust; ja kõik see sündis tema leebest iseloomust; nii et kui keegi tahtis teda senati ees õigustada, ütles ta Scipio olevat ühe neist paljudest inimestest, kes oskavad paremini eksimustest hoiduda kui neid parandada; jäänuks Scipio oma iseloomu juurde kindlaks keisririigis [*imperio*], oleks see [kalduvus] aja jooksul rüvetanud tema head nime ja tuhmistanud tema kuulsust; et ta aga senati juhtimise all elas, ei jäänud tema hukutav iseloomujoon üksnes varju, vaid tõi talle ka au ja kuulsust.

6. Ütlen niisiis lõpetuseks — [pöördudes tagasi selle juurde, kas valitsejal tuleks] olla armastatud või kardetud —, et kuna inimesed armastavad omast tahtest ja kardavad valitseja äranägemise järgi, siis tuleb targal valitsejal tugineda sellele, mis on tema, mitte teiste otsustada; tal tuleb vaid näidata üles leidlikkust, et hoiduda vaenust, nagu öeldud.

¹²Publius Cornelius Scipio (u 235–183 eKr) sõdis 211–206 eKr prokonsulina Hispaanias (206 eKr tõusis sõjavägi tema vastu üles); võitis 202 eKr Zama lahingus Hannibali ja kogu II Puunia sõja. Vastased süüdistasid teda selles, et erakorralisi volitusi kasutades olevat ta ohustanud vabariiklikku korda. Machiavelli tugineb Titus Liviuse *Ajaloole* (XXVIII).

¹³Quintus Fabius Maximus Verrucosus (surn. 203 eKr).

XVIII
 KUIDAS TULEKS VALITSEJATEL
 JÄRGIDA AUSUST¹⁴

1. Eks mõista igaüks, kui võrd kiiduväärt oleks valitseja juures see, kui ta täidaks oma lubadusi ning elaks ausalt, mitte kavalusega. Siiski oleme neil päevil näinud suuri asju korda saatmas just neid valitsejaid, kes on pidanud vähe lugu aususest ja on osanud ajada inimeste päid segi kavalusega; ja lõpuks on nad olnud üle nendest, kes on tuginenud aususele.

2. Peaksite niisiis teadma, et on olemas kaks võitlusviisi: üks seaduste, teine jõu abil; esimene on omane inimestele, teine loomadele; et aga esimesest sageli ei piisa, tuleb abi otsida teisest. Seetõttu peab valitseja oskama hästi kasutada nii inimest kui looma. Mõistukõnes juhatasid selle rolli valitsejatele kätte juba antiikautorid, kes kirjeldasid, kuidas Achilleus ja mitmed teised vanaaja valitsejad anti kentaur Chironi hoole alla, et too neid oma äranägemise järgi õpetaks ja kasvataks. [Mõistupilt, kus] kasvatajaks on pooleldi loom, pooleldi inimene, ei saa tähendada muud, kui et valitseja peab oskama ära kasutada mõlema, nii inimese kui looma loomust; ja üks ilma teiseta pole kestev.

3. Et valitsejal tuleb niisiis tahes-tahtmata osata kasutada hästi ja õigesti ära tõpra [loomust], tuleb tal võtta lojustest endale eeskujuks rebane ja lõvi; sest lõvi ei [suuda] end kaitsta püüniste, rebane huntide eest. Nõndaks siis tuleb olla rebane, et tunda ära püünised, ja lõvi, et hirmutada eemale hundid. Need aga, kes jäävad kindlaks ainult lõvile, ei saa sellest aru.¹⁵ Seepärast ei saa ega tohi arukas sinjoor pidada lubadusi juhul, kui nende järgimine võib teda kahjustada või on kadunud põhjused, mis panid teda lubadust andma. Nõuanne poleks kõlbulik, kui inimesed oleksid läbinisti ausad ja korralikud; et nad aga on alatud ja halvad ega peaks sulle antud lubadusi, ei tule ka sinul täita neile antud lubadusi. Ja veel ealeski pole valitsejal lõppenud otsa seaduslikud ettekäanded oma sõnamurdlikkuse kaunistamiseks. Õeldu kinnituseks võiks tuua arvukalt kaasaegseid näiteid ning lugeda üles, kui palju rahulepinguid ja lubadusi on muutunud valitsejate sõnamurdlikkuse tõttu kehtetuks ja tühjaks; ning ikka

¹⁴ Orig.: *Quomodo fides a principibus sit servanda.*

¹⁵S.t need, kes jäävad lihtsameelselt lootma ainult lõvi jõule, ei saa eelnimetatud vajadusest aru, ning ei pruugi märgata püüniseid.

on eelisolukorda sattunud see, kes on osanud paremini aimata järele rebast. [Oma rebase] loomust tuleb aga osata hästi varjata ning olla hoolikas jäljendaja ja väljapaistev teeskleja; ja inimesed on nii lihtsameelsed ja sedavõrd hõivatud igapäevamuredest ja -vajadustest, et see, kes petab, leiab alati, keda petta.

4. Ühte värsket näidet ei tahaks ma küll maha vaikida. Aleksander VI ei teinud elades muud ega mõelnud iial muule kui inimeste petmisele ja leidis alati mõne käsualuse, kelle peal seda teha. Pole eales elanud inimest, kes oleks olnud temast agaram teisi veenma, kinnitanud tugevamate vannetega mingi asja õigust ning ise sellest vähem kinni pidanud; et ta aga oli hästi tuttav maailma selle küljega, läksid tema pettused alati korda *ad votum*¹⁶.

Kõiki neid omadusi ei pea valitsejal niisiis tegelikult olema, ent tingimata tuleb tal näidata, nagu oleksid need tal olemas. Sõandan isegi väita, et nende omaduste tegelik olemasolu ja kõrvalekaldumatu järgimine on kahjulik ning nende näiline olemasolu kasulik — nii et näida halastava, usaldusväärse, lahke, erapooletu ja jumalakartlikuna ning olla seda; ent alati pead sa vaimus valmis olema, et juhul, kui tekib tarvidus, saaksid sa hakkama ka vastupidisega. Tuleb aru saada sellest, et valitsejal — iseäranis vastsel valitsejal —, kes on alatasa sunnitud võimu säilitamise huvides tegutsema aususe, halastuse, inimlikkuse ja religiooni vastu, pole võimalik järgida seda kõike, mille pärast inimesi peetakse headeks ja korralikeks. Ja seepärast peab ta vaim olema valmis pöörduma, vastavalt sellele, kuidas [puhuvad] saatuse tuuled ja kirjutavad ette muutuvad asjaolud; ja nagu eespool nimetasin, ei tohi ta eemalduda heast kui võimalik, kuid peab oskama kasutusele võtta ka halba, kui on selleks sunnitud.

5. Valitsejal tuleb niisiis näidata üles suurt hoolt, et tema huulilt ei kostaks elades midagi, mis poleks tulvil eelnimetatud viiest omadusest; ja neile, kes teda näevad ja kuulevad, tuleb tal ilmutada end läbinisti halastuse, kohusetundlikkuse, lahkuse, erapooletuse ja religioossuse kehastusena. Ja pole midagi, mille demonstreerimine oleks valitsejale vajalikum kui just see viimane omadus. Enamjaolt langetavad inimesed otsuseid rohkem silmade kui kätega; sest näha võivad kõik ja järele katsuda vähesed.

¹⁶Et ta tundis hästi "siinpoolset maailma", õnnestusid tema pettused pidevalt — nii, nagu ta seda Jumalalt oma töötuspalvetes (*votum*) oli palunud.

Kõik näevad, kellena sa paistad, ent vähesed saavad aru, kes sa oled; ja nemad ei söanda end vastandada paljude arvamusele, kelle taga on neid kaitsva võimu [stato] majesteetlikkus; ja iga inimese tegevuse puhul, iseäranis valitseja tegevuse puhul, mille jaoks pole kohut, kuhu kaevata, pööratakse tähelepanu tulemusse. Seega tegelgu valitseja võimu [stato] võitmise ja säilitamisega — vahendeid peetakse alati auväärseks ja neid ülistavad kõik; laseb ju rahvarämps end alati haarata asja tulemusest ning sellest, mis välja paistab; ja maailmas pole muud kui pööbel; ning seal, kus paljudel on, millele tugineda, pole kohta vähestel. Üks meie aja valitseja, keda pole sobilik nimetada¹⁷, ei jutlusta ealeski muust kui rahust ja aususest, on aga ise mõlema suurim vaenlane; emma-kumma järgimine ent võinuks talle juba mitut puhku maksma minna reputatsiooni või võimu [stato].

XIX

PÕLGUSE JA VAENU
VÄLTIMISEST¹⁸

1. Olles eespool kõnelnud mõnedest tähtsamatest omadustest, tahaksin lühidalt peatuda ka ülejäänutel, käsitledes neid kui üldisi juhiseid, mida valitsejal tuleks silmas pidada hoidumaks asjust, mis muudaksid ta vihatuks ja põlatuks — eespool oli sellest juba põgusalt juttu; ning alati kui valitsejal see korda läheb, võib ta lugeda oma ülesande täidetuks ja teised alatused ei ohusta teda enam kuigivõrd. Nagu juba öeldud, muudab valitseja vihatuks eelkõige ablas ja rövellik eluviis ning alamate vara ja naiste anastamine — sellest tuleb tal hoiduda; sest kui inimestelt ei võeta nende vara ega au, elavad nad rahulikult edasi; ning valitsejal tuleb talitseda vaid vähete auahnust, milleks tal avaneb rohkesti hõlpsalt teostatavaid võimalusi. Põlatuks muutub valitseja siis, kui teda peetakse tujukaks, kergemeelseks, naiselikuks, araks ja kõhklevaks; sedalaadi mainest tuleb valitsejal hoiduda ning kanda erilist hoolt, et tema tegudest paistaks väärikut ja vaprust, tõsidust ja kindlameelsust. Alamate omavaheliste sekelduste lahendamisel tuleb valitsejal nõuda, et tema sõna oleks seadus — ja hoidku ta end säärases arvamuses, et keegi ei mõtleks teda petta ega ninapidi vedada.

¹⁷ Arvatavasti peab Machiavelli silmas Fernando II Katoliiklast.

¹⁸ Orig.: *De contemptu et odio fugiendo*.

Valitseja

2. Valitsejast, kes on kujundanud endast sellise arvamuse, peetakse alati piisavalt lugu; ja kui kellestki juba lugu peetakse, on raske tema vastu vandenõu septseda või rünnakut kavandada — kui vaid mõistetakse, et ta on tõesti tubli ja alamatest austatud. Sest üks pea valitseja tundma hirmu kahte [laadi ohtude ees]: seesmise, alamaist lähtuva, ning välise — tugevate võõraste valitsejate ees. Viimati nimetatud ohu eest kaitseb valitseja end korralike relvade ja heade sõprade abil; ja ikka on nii, et kui juba kellelgi on olemas korralik sõjavägi, on tal ka head sõbrad; ja kui välised asjad jäävad muutumatuks, püsivad ka seesmised alati kindlate ja muutumatutena¹⁹, kui just vandenõu neisse segadust ei külva. Aga isegi kui välised asjad peaksid muutuma, võib valitseja — kes on elanud ja korraldanud [oma valitsemise] nii, nagu kirjeldatud, ja keda vaimuvahvus maha ei jäta — panna vastu mis tahes rünnakule nagu spartalane Nabis, kellest ma kõnelesin.

3. Mis puutub alamatesse — jättes kõrvale võimalikud mõjustused väljast — siis nende poolt tuleb karta mõnd salajast vandenõu; salaseptsuste eest kindlustab valitseja end piisavalt, kui hoidub sattumast inimeste vaenu või põlguse alla ning seisab hea selle eest, et kodanikud oleksid temaga rahul; viimast tuleb valitsejal ilmtingimata silmas pidada, nagu juba eespool pikemalt jutuks oli. Üheks tõhusamaks abinõuks vandenõuseptsuste vastu on olukord, kus üldsus ei vihka valitsejat; sest üks looda vandenõu septsija alati valitseja surmaga pakkuda rahuldust kodanikele; usub ta aga valitseja surmast kodanikele kahju tõusvat, ei jätku tal sellise sammu astumiseks julgust, sest raskustel, mis vandenõulastele osaks langevad, pole lõppu. Kogemus näitab, et on küll olnud arvukalt vandenõusid, kuid vaid vähesed on lõppenud edukalt; sest vandenõulasel pole võimalik tegutseda üksinda ning kaaslasi võib ta leida vaid nende seast, kelles arvab peituvat samasugust rahulolematuseseemet, ent teisele rahulolematule usaldatuna muutub sinu plaan tolle käes kohe ka vahendiks, millega ta saab valmistada heameelt iseendale: võib ta ju selle avalikustamisest loota kõiksugu eeliseid; nii et nähes sinu paljastamisest kindlat tulu tõusmas ning mõistes teisest küljest, et vandenõu [õnnestumine] on kahtlane ja [selle teostamine] täis

¹⁹S.t välispoliitilise olukorra stabiilsuse korral jääb stabiilseks ka sisepoliitiline olukord.

ohtusid — peab ta sulle ustavaks jäädes ilmtingimata olema kas sinu väga hea sõber või valitseja visa ja tuli hingeline vaenlane²⁰.

4. Lühidalt öeldes on vandenõulase poolel vaid hirm, kadetus ja karistuse painav eelaimus, valitseja poolel aga tema võimu [*principato*] majesteetlikkus, seadused ning sõprade ja alamate [*stato*] turvaline kaitse; nii et kui kõigele sellele lisandub veel kaaskodanike heatahtlikkus, on lausa võimatu, et kellelgi võiks olla arutult julgust septseda vandenõu. Sest kui tavaliselt tuleb vandenõulasel tunda hirmu enne nurjatuse kordasaatmist, siis käesoleval juhul tuleb tal tunda hirmu ka pärast üleastumise sooritamist (sest tema vaenlaseks on kogu elanikkond [*popolo*]); ka ei saa ta seetõttu loota mingilegi varjupaigale.

5. Eelnenud jutu juurde võiks tuua lõputult näiteid, kuid eelistan piirduda ühe sellisega, mida mäletasid veel meie isadki. Kui Canneschid septsesid vandenõu Bologna valitseja, praeguse *messer Annibale* vanaisa *messer Annibale Bentivogli*²¹ vastu ja võtsid talt elu — kusjuures temast jäi maha vaid *messer Giovanni*, kellel polnud tollal veel piimgi huulilt kuivanud —, siis kohe pärast säherdust mõrtsukatööd tõusid kodanikud üles ning nottisid maha kõik Canneschid. See oli tingitud kodanike toonastest poolehoiust Bentivoglide perekonnale, mis oli nii tugev, et kui Bolognasse ei jäänud ühtki Bentivoglit, kes võinuks Annibale surma järel linna [*stato*] valitseda ja bolognalasteni jõudis kuuldus Firenzes elavast mehest, kelle soontes voolas Bentivoglide veri ja keda seni oli peetud sepa pojaks, siis läksid bolognalased talle järele ning andsid linna valitsemise tema kätte; ning see mees valitses linna seni, kui *messer Giovanni* jõudis valitsemiseks sobivasse ikka.

6. Seega ei tarvitse valitseja salasepitsustest suuremat hoolida juhul, kui rahvas [*popolo*] temasse heatahtlikult suhtub; kõike ja kõiki tuleb tal aga karta siis, kui inimesed on tema vastu vaenulikud ja suhtuvad temasse põlgusega. Hästi korraldatud valitsused [*stato*] ja targad valitsejad on alati mõelnud suure hoolega sellele, kuidas jätta nobiilidele alles nende ootused—lootused ja

²⁰Pärast *Medicite* restauratsiooni sattus ka Machiavelli vandenõus süüdistatuna vanglasse.

²¹Annibale Bentivogli mõrvati 1445. a juunis, misjärel tema 6-aastase poja Giovanni kasvatamine ja Bologna valitsemine usaldati Annibale nõbu vallaspojale; Bolognas asetleidnud sündmustest on pikemalt juttu *Firenze ajaloo VI* raamatus.

olla meele järele kodanikele ning hoida neid rahul; sest üks ole see üheks tähtsamaks ülesandeks, mis valitseja ees seisab.

7. Meie päevil on üheks hästi korraldatud ja valitsetud kuningriigiks Prantsusmaa, kust võib leida arvukalt häid seadusi ja korraldusi, millest sõltub kuninga vabadus ja julgeolek. Neist esikohal on parlament²² oma õiguste ja volitustega; sest üks olnud sealse valitsemise [*regno*] korraldaja tuttav kõrgemate võimukandjate auahnuse ja jultumusega ning leidis seepärast, et viimastel peaksid olema suus rauad, mis neid suunaksid ja korrale kutsuksid — ja olles teisest küljest teadlik hulkade vaenust nobiilide vastu, mis ei põhine muul kui hirmul, soovis ta kaitsta ka neid; ometi ei tahtnud ta jätta kõike seda ainuüksi kuninga hooleks ning asutas siis — et vabastada kuningat võimalikest süüdistustest nobiilide poolt kodanike ja kodanike poolt nobiilide soosimise eest — vahekohtuniku ametikoha, et oleks keegi, kes võitleks kuningat koormamata nobiilidega ning näitaks üles armulikkust nõrgemate vastu. Ei saa ette kujutada kirjeldatud korraldusest paremat ega mõistlikumat; samuti mitte paremat eeldust kuninga ja kuningriigi [*regno*] julgeolekuks. Sellest võib ammutada veel ühe tähelepaneku: nimelt tuleb valitsejal jätta raskete ja ebameeldivate asjadega tegelemine teiste hooleks ning tegelda ise meeldivate asjadega. Ütlen lõpetuseks veel kord, et valitsejal tuleb küll näidata üles lugupidamist nobiilide vastu, kuid ta ei tohi sattuda kodanike vaenu alla.

8. Mõne Rooma keisri elu ja surma peale mõeldes võiks ehk paljudele tunduda, et tegemist on minu arvamusele otse vastupidiste näidetega, sest kuigi nii mõnigi neist keisritest elas väärikalt ning vaimu ja mõistuse suurt tublidust ilmutades, kaotasid nad siiski võimu või tapeti vandenõu sepitsenud alamate poolt. Et tahaksin sellistele väidetele vastu vaielda, vaatlen allpool mõne keisri omadusi ja toon välja nende huku põhjused, mis ei erine viidatuist; ja oma arutlusse põimin nii mõndagi tähelepanuväärset nende jaoks, kes loevad toonaste aegade tegemistest. Piirduksin meeleldi keisritega filosoof Marcusest kuni Maximinuseni²³ — need olid Marcus, tema poeg Commodus, Pertinax, Julianus, Severus, tema poeg Antoninus Caracalla, Macrinus, Elagabalus, Alexander ja Maximinus.

²²“Parlament”: XIII saj. kuninga nõukogust eraldunud kohtukoda feodaalide omavaheliste tülide lahendamiseks.

²³Rooma keisrid varase keisririigi ajajärgust (161–238 pKr).

9. Kõigepealt tuleb märkida, et teistel valitsejatel tuleb võimal olles [*principato*] rinda pista üksnes nobiilide auahnuse ja kodanike jultumusega, ent Rooma keisrid seisid silmitsi veel kolmanda raskusega: nimelt tuli neil taluda sõdurite julmust ja saamahimu. Nimetatud asjaolu osutus sedavõrd ebamugavaks, et [võimetus ja oskamatus sellega toime tulla] sai paljude keisrite huku põhjuseks; sest keeruline on olla [ühtaegu] meele järele nii sõduritele kui kodanikele: kodanikud tunnevad rõõmu rahulikust elust ja eelistavad seetõttu mõõdukaid valitsejaid; sõdurid ent armastavad sõjameheliku meelelaadiga, jõhkraid, julmi ja aplaid valitsejaid ning ihkavad, et nood oma omadusi ka kodanike peal rakendaksid — saamaks seeläbi võimalust oma sissetulekute suurendamiseks ning saamahimu ja julmuse rahuldamiseks.

10. Nimetatud asjaolud põhjustasid alati nende keisrite huku, kellel polnud kas iseloomust või oskustest tulenevalt nii tugevat reputatsiooni, mis võimaldanuks neil ohjes hoida nii sõdureid kui kodanikke. Enamik keisritest — iseäranis aga need, kes lihtsuisusest võimule [*principato*] tõusid — adus ebamugavust, mida eelnimetatud vastandlikud kalduvused [endaga kaasa toovad] ja piirdus sõdurite soovide rahuldamisega, hoolides vähe kodanikele osaks langevast ülekohtust. Selline valik oli tarvilik; sest kui valitsejal ei õnnestu saavutada olukorda, kus teda keegi ei vihka, tuleb tal kõigepealt püüda pääseda kodanikkonna vaenu alt; seda suutmata tuleb tal kogu oma osavust mängu pannes püüda pääseda kodanikkonna tugevamate ja mõjukamate rühmituste vaenu alt. Seepärast sidusidki [vastsaavutatud võimu] uudsuse tõttu erilist poolehoidu ja tuge vajavad keisrid end enim sõdurite kui kodanikega; ent ka sel juhul sõltus valitseja edukus tema oskusest end sõdurite hulgas maksma panna.

11. Eelkirjeldatud asjaolud viisidki selleni, et Marcus, Pertinax ja Alexander, kes kõik olid mõõduka eluviisiga, lahked ja sõbralikud, õigluse austajad ja julmuse vaenlased, lõpetasid süngelt, kõik peale Marcuse. Üksnes Marcus elas ja suri suures lugupidamises, sest tema tuli võimule pärimisõiguse alusel ning saavutatud ametikoha eest ei võlgnenud ta tänu sõduritele ega kodanikele; saadetuna arvukatest väljapaistvatest omadustest [*virtù*] — need muutsid ta lugupeetuks ja austatuks — hoidis ta hiljem elu lõpuni sõdureid kuulekate ja kodanikke taltsaina ning polnud eales vihatud ega põlatud. Pertinax seevastu sai keisriks vastu sõdurite tahtmist; ja et nood olid harjunud Commoduse all lodeva ja kõlvatu eluga, ei suutnud nad taluda seda

Valitseja

kõlbelist ja korralikku elulaadi, mida Pertinax tahtis au sisse tõsta; nii et olles enda peale tõmmanud [inimeste] vaenu ja põlastuse, mida põhjustas tema raugaiga, hukkus ta päris oma valitsusaja alguses.

12. Eelöelduga seoses tuleb märkida, et vaenu teenitakse välja ühtviisi nii heade kui halbade tegudega; ja seetõttu on valitseja, kes tahab säilitada oma võimu, sageli sunnitud headuse kõrvale jätma — nagu juba eespool nimetasin; sest kui on rikutud see osa ühiskonnast — kuulugu siia kodanikud, sõdurid või nobiilid — keda sa enda püsijäämiseks otseselt tarvilikuks pead, tuleb sul tema meele järele olemiseks järgida ta meelelaadi; ning sel juhul on head teod sulle kahjulikud. Tuleme aga nüüd oma jutuga Alexandri juurde, kelle südameheadus oli sedavõrd suur, et kõikide muude kiituste hulgas ülistatakse teda ka selle eest, et ta oma neljateistkümneaastase valitsusaja kestel ei hukanud kedagi ilma eelneva kohtuliku juurdluseta; et teda aga peeti hellikuks, meheks, kes laseb end juhtida emal, sattus ta põlgusse, armee sepiitses tema vastu vandenõu ja võttis talt elu.

13. Mõeldes nüüd vastukaaluks Commoduse, Severuse, Antoninus Caracalla ja Maximinuse omadustele, leiame, et tegemist on ütlemata julmade ja aplate meestega, kes ei põrganud tagasi mingist kodanike vastu suunatud vägivallast, kui neil selleks vaid võimalus avanes; et aga olla meele järele sõduritele; ja kõik nad lõpetasid süngelt, välja arvatud Severus. Üksnes Severus oli nii-võrd võimekas, et suutis sõdurite sõprust säilitades ning samal ajal kodanikke rõhudes valitseda ühtesoodu õnnelikuna; sest tema väljapaistvad omadused muutsid ta sõdurite ja kodanike silmis nii imetlusväärseks, et viimased jäid omamoodi juhmiks ja jahmunuks ning nood teised aupaklikuks ja rahulolevaks.

Et selle mehe ettevõtmised olid suursugused ning vastse valitseja kohta tähelepanuväärsed, tahan lühidalt näidata, kui hästi ta oskas kasutada rebase ja lövi maski — nagu öeldud, tuleb valitsejal neid loomi järele aimata.

14. Saanud teada keiser Julianuse lovevusest ja argusest, sisen-das Severus armeele, mille eesotsas ta parajasti Stiavonias²⁴ oli, kui võrd sobilik oleks minna Rooma ning maksta kätte pretoriaani sõdurite poolt tapetud Pertinaxi surma eest. Sellesinase ettekään-de varjus, näitamata välja oma võimutaotlust, liikuski Severus armeega Rooma peale ja jõudis Itaaliasse veel enne, kui seal tema

²⁴S.t Illüürias.

otsusest teada saadi. Hirmust valis senat Rooma jõudnud Severuse keisriks ja hukkas Julianuse. Kirjeldatud alguse järel jäid Severuse teele, kes tahtis saada kogu valduse [*stato*] käskijaks, kaks takistust: esimene Aasias, kus Aasia vägede juht Pescennius Niger²⁵ oli ennast keisriks lasknud kuulutada; teine Läänes, Albinuse²⁶ näol, kes samuti püüdis võimule. Pidades ohtlikuks paljastada oma vaenulikkust korruga mõlemale otsustas Severus kõigepealt rünnata Nigerit ning vedada Albinust seniks ninapiidi. Viimasele kirjutas ta, et tahab senati poolt keisriks valituna jagada temaga oma kõrget ametikohta, andes talle tseesari tiitli ja võttes ta senati otsusel endale kaasvalitsejaks; ja Albinus võttis kõike puhta kullana. Ent kohe, kui Niger oli alistatud ja hukatud ning Ida asjad korda seatud, naasis Severus Rooma ja tuli senatis välja süüdistusega, nagu oleks Albinus temalt saadud soodustusi tühiseks pidades püüdnud salakavalalt teda tappa — mistõttu tal ei jäävat muud üle kui minna ja karistada teise tänamatust. Seejärel suundus ta Prantsusmaale Albinust otsima ning võttis talt nii võimu [*stato*] kui elu.

15. Kes vaeb Severuse ettevõtmisi lähemalt, näeb, et ta oli raevukamast raevukam lövi ja kavalamast kavalam rebane, et kõik teda kartsid ja austasid ning et sõduridki ei vihanud teda; ja sestap ta ei imesta, et Severus suutis vastse valitsejana hoida enda käes säärast võimu [*imperio*]; sest et tema hiiglakõrge reputatsioon kaitses teda ikka ja alati vaenu eest, mida tema röövimised kodanikes võinuksid tekitada. Väga väljapaistvad olid ka Severuse poja Antoninuse omadused, kodanike silmis ebaharilikud ja sõduritele meelepärased: vakra sõjamehena talus ta hästi mis tahes pingutusi, põlgas igasugu peenemaid toite ja õrnusi ning muutus tänu neile omadustele kogu armee poolt armastatuks; ometi olid tema taltsutamatu metsikus ja julmus sedavõrd suured ja nii enneolematud — loendamatute veretööde käigus hukkas ta suure osa roomlasi ja kõik Aleksandria kodanikud —, et ta muutus kogu maailma silmis sõna tõsisel vihatuks; Antoninust hakkasid kartma isegi need, kes teda ümbritsesid; ja nii leidiski ta otsa ühe tsentuurio käe läbi omaenese sõdurite silme all.

16. Siinkohal tuleb märkida, et seesugusest vääramatu vaimu kaljukindlale otsusele järgnevast surmast pole valitsejal pääsu,

²⁵Gaius Pescennius Niger (193–195 eKr) kuulutati keisriks Antiochose leegionide poolt.

²⁶Decius Claudius Settimus Albinus, suri 197. a pKr).

sest tema elu kallale võib kippuda igaüks, kes ei hooli omaenese elust; siiski ei tarvitse valitseja sääraseid kallalekippumisi eriti karta, sest neid tuleb ette väga harva. Valitsejal tuleb vaid hoiduda tõsist ülekohut tegemast kellelegi neist, keda ta kasutab või kes teda teenides teda ümbritsevad — nagu tegi seda Antoninus, kes tappis teotaval viisil oma lähikonnas teeniva tsentuuri venna ja ähvardas tsentuuriot ennast päevast päeva samasuguse saatusega; hoidis teda aga ometi ihukaitsevæes edasi; see arulage samm viiski ta vastu hukule, mis viimaks saabuski.

17. Aga tuleme Commoduse juurde; temal, kes ta oli Marcuse pojana saanud võimu pärimisõiguse alusel, olnuks seda väga lihtne hoida: sõduritele ja kodanikele meele järele olemiseks piisavaks vaid isa jälgedes käimisest; ent julma ja loomaliku meelelaadiga inimesena pidas tema paremaks lahutada sõdurite meelt —, et aga saaks oma röövellikust rahva peal rakendada — ning andis armeele vabad käed kõlvatusteks ja häbematusteks; teisalt muutus ta põlatuks ka sõdurite silmis, sest alandus ühtelugu oma väärikust unustades teatris gladiaatoritega võitlema ning saatis korda muidki keiserliku ülevusega vähe kokku sobivaid ja põlastusväärseid tegusid. Ja et ta oli ühest küljest vihatud ning teisalt põlatud, sepitseti tema vastu vandenõu ja võeti talt elu.

18. Veel jääb üle jutustada Maximinuse omadustest; kelle puhul oli tegemist äärmiselt sõjaka mehega; ja et sõdurid olid tüdinenud Alexandri lodevusest — nagu juba eespool kõnelesin —, võtsid nad viimaselt elu ning valisid keisririigi etteotsa Maximinuse. Tema ei hoidnud seda kõrget ametikohta kaua; sest kaks asjaolu muutsid ta vihatuks ja põlatuks: esiteks tema põlastusväärne päritolu: nimelt oli ta nooruses Traakias lambaid karjatanud (see asjaolu oli kõigile hästi teada ja põhjustas keisri autoriteedi suure languse); teiseks oli ta kujundanud arvamusel endast kui väga julmast valitsejast, sest valitsemise alguses viivitas ta saabumisega Rooma, oma keiserliku residentsi valdusse ning saatis prefektide käe läbi korda arvukalt jõledusi ja metsikusi nii Roomas kui muudes keisririigi paikades. Nii et olles viimse kui ühe enda vastu üles ässitanud — põlgusega, mida tunti tema madala päritolu vastu, ja vaenuga, mida tekitas hirm tema julmuse ees —, tõusis esmalt üles Aafrika, seejärel senat ja kogu Rooma rahvas [*popolo*]; ning lõpuks tegutses terve Itaalia üksmeelselt keisri vastu. [Rahulolematutega] ühinesid ka keisri sõdurid, kes olid sattunud Aquileia piiramisel raskustesse ning —

aetuna vihale keisri julmusest ja tunnistades talle siginenud arvukaid vaenlasi — kartsid teda seetõttu vähem ja võtsid talt elu.

19. Mul pole mõtet kõnelda Elagabalusest, Macrinusest ja Julianusest, kes läbinisti tühiste ja põlastusväärsetena leidsid kiiresti oma lõpu, ning siirdun sestap oma jutuga eelnenud arutlusest tulenevate järelduste juurde. Olgu siis öeldud, et meie aja valitsejad puutuvad võimul olles märksa vähem kui Rooma keisrid kokku nende raskustega, mida toob endaga kaasa vajadus olla sõdurite soovide suhtes ülemäära vastutulelik; sest kuigi valitsejal tuleb nii mõneski asjas arvestada sõduritega, lahendab ta nendega seotud küsimused kiiresti, sest ühelgi meie aja valitsejal pole sõjaväge, mis oleks sarnaselt Rooma keisririigi armeele lahtiharutamatu seotud nii provintsi valitsemise kui hooldamisega. Ja kui tollal oli valitsejal tarvis olla meelega järele pigem sõduritele kui kodanikele, tulenes see sellest, et sõdurid olid suutelised enamaks kui kodanikud; praegusel ajal tuleb aga kõigil valitsejatel peale Türklase ja Sultani²⁷ olla meelega järele rohkem kodanikele kui sõduritele, sest kodanikud on enamaks suutelised.

20. Jätsin teiste hulgast välja Türklase, sest tema hoiab pidevalt enda ümber kahteist tuhandet jalaväelast ja viitteist tuhandet ratsaväelast, kellest sõltub tema võimu julgeolek ja tugevus; ja nõnda tuleb sel isandal kõiki teisi muresid tagaplaanile jättes hoida sõdureid enda vastu sõbralikena; samamoodi tuleb ka Sultani oma täielikult sõdurite võimu all olevas kuningriigis kodanike huvidele selga pöörates hoida sõdureid enda vastu sõbralikena. Siinkohal tuleks märkida Sultani valitsemise [*stato*] erinevust mis tahes teise valitseja võimust [*principato*]: see sarnaneb kristlikule pontifikaadile, mida ei saa nimetada ei pärilikuks ega vastseks võimuks [*principato*]; sest siin ei päri võimu [ega valitseja nime] eelmise valitseja pojad — kes jäävad [edasi lihtsalt] isandaiks —, vaid see läheb üle inimesele, kes valitakse ametisse selleks volitatud isikute poolt. Et aga see korraldus on põline, siis ei saa nimetada niisugust võimu vastseks, sest seal puuduvad kõik need raskused, millega vastselt võimu [*principato*] saavutanuil kokku tuleb puutuda; sest olgugi valitseja ise uus, tema valitsemist sätestavad seadused on ometi põlised ning seatud teda vastu võtma, otsekui oleks ta pärilik käskija.

21. Ent tulgem nüüd tagasi oma arutelu juurde. Kes iganes eelneva arutluse üle sügavamalt järele mõtleb, näeb, et ülalnimet-

²⁷Vastavalt: Türgi ja Egiptuse sultani.

tatud keisrite huku põhjuseks oli kas põlgus või vaen; ja saab aru ka sellest, miks juhtus nii, et kui ühed keisrid käitusid ühtmoodi ja teised neile vastupidiselt, siis ühed neist saavutasid edu, teised mitte — olenemata tegutsemisviisist. Ja tingitud on see sellest, et Pertinaxile ja Alexandrile kui vastsetele valitsejatele oli sobimatu ja hukatuslik püüda jäljendada Marcust, kes sai keisriks pärimisõiguse alusel; samamoodi osutus Caracallale, Commodusele ja Maximinusele ohtlikuks nende püüd aimata järele Severust, sest neil polnud säärast tublidust, mida olnuks vaja Severuse jälgedes käimiseks. Seepärast ei saa vastsetl võimu saavutanud valitseja oma uues ametis jäljendada Marcuse ettevõtmisi ega ole tal ka tingimata tarvis jäljendada Severuse omi; viimaselt aga tuleb tal võtta eeskujuks need küljed, mis on vajalikud võimule alusmüüri rajamiseks, ning Marcusest see, mis on sobilik ja auväärne juba kindlustunud ja püsiva võimu säilitamiseks.

XX

KINDLUSTE JA PALJUDE MUUDE ASJADE KASULIKKUSEST²⁸

1. Et kindlustada oma valdust, on mõni valitseja võtnud alamatelt relvad; mõni teine on hoidnud võimualuseid maid lõhestatuna²⁹; mõni on õhutanud vaenu enda vastu; mõni teine jällegi on püüdnud saavutada nende poolehoidu, kes talle valitsemise [stato] alguses kahtlasena tundusid; mõni on püstitanud kindlusi, mõni on neid purustanud ja maatasa teinud. Ja ehkki kõigi nende asjade kohta ei saa esitada ühest ja selgepiirilist otsustust, süvenemata üksikasjaliselt olukorda seal, kus mõni selline otsus tuleks vastu võtta, kõnelen siiski ka neist asjust — nii üldistavalt, kui aines võimaldab.

2. Niisiis pole kunagi juhtunud, et vastne valitseja oleks võtnud oma alamatelt relvad; otse vastupidi, leides nad eest relvitu-na, on ta nad alati relvastanud; sest üks muutu ju relvastudes see vägi sinu omaks; ja need, keda sa kahtlustasid, usaldusväärseks;

²⁸ Orig.: *An acres et multa alia quae cotidie a principibus fiunt utilia an inutilia sint* 'Kas kindlused ja paljud muud asjad, mida valitsejad päevast päeva rajavad [ja oma võimu kaitseks rakendavad], on kasulikud või mitte'.

²⁹S.t on kandnud hoolt, et kodanikud oleksid jagunenud vaenulikesse fraktsioonidesse, poliitiliselt killustatud.

ja need, kes olid usaldusväärsed, jäävad selleks ning muutuvad sinu alamaist su poolehoidjaks. Ja kui sinu armulikkust saavad tunda need, keda sa relvastad — kõiki pole sul niikuinii võimalik relvastada — võid sa tunda end turvalisemalt ka ülejäänutega; kogetud erinevus esiletõstmises, muudab nad sinu tänuvõlglasteks; need teised aga annavad sulle andeks, arvates, et suurem hüvitus peabki paratamatult kuuluma neile, kelle osaks langeb enam ohte ja rohkem kohustusi. Sõjariistade äravõtmisega hakkad sa aga alamaid endast eemale tõukama ja näitad välja, et sa kahtlustad neid: kas argusest või usaldamatusest — mõlemad arvamused äratavad vaenu sinu vastu. Ja et sul pole võimalik püsima jääda relvitult, oled sa sunnitud otsima tuge palgasõjaväelt, mille väärtus on selline, nagu kirjeldatud eespool; ja kui palgasõdurid oleksidki tublid, ei piisaks veel sellest, et kaitsta sind tugevate vaenlaste ja kahtlustäratavate alamate eest.

3. Seepärast on vastne valitseja, kelle võimgi [*principato*] vastne, alati korraldanud sõjaväe, nagu öeldud; ja ajalooramatutes on selle kohta küllalt näiteid.

Kui aga valitseja allutab mõne niisuguse maa, mis lisandub otsekui kehaliikmena tema põlisvaldusele, tuleb tal võtta elanikelt [*stato*] relvad — kõigilt peale nende, kes toetasid sind maa vallutamisel; ent ajapikku ja võimalust mööda tuleb ka nemad muuta nõrgaks ja jõuetuks ning korraldada asjalood selliselt, et kogu sinu riigi ainsad sõjariistad oleksid nende sinu sõdurite käes, kes elasid sinu juures su põlisvalduses.

4. Meie esiisad ja need, keda peeti targaks, tavatsesid kinnitada, et Pistoiat tuleb hoida parteide³⁰ ja Pisat kindluste abil; ning seepärast õhutasid nad mõnes võimualuses linnas lahkkelisid — et oleks hõlpsam neid enda valduses hoida. Tol ajal, mil Itaalias valitses teatud tasakaal³¹, oli see arvatavasti hästi tehtud; kuid ma ei arva, et seda võiks pakkuda juhiseks praegu, sest ma ei usu, et lahkkelidest eales midagi head võiks sündida; suisa vastupidi: on lausa paratamatu, et vaenlase lähenedes jäädakse lahkkelidest lõhestatud linnadest kiiresti ilma; sest nõrgem pool ühineb alati välisjõududega ja too teine ei suuda neile vastu seista.

³⁰S.t võimu säilitamiseks linnas on tarvis hoolitseda kodanike parteideks jagunemise ja nendevaheliste lahkkelide püsimise eest.

³¹Machiavelli peab silmas aastatel 1450–1492 Itaalias valitsenud suhtelist poliitilist stabiilsust.

5. Minu arvates ajendasid just eelkirjeldatud kaalutlused veneetslasi hoolitsemata võimualustes linnades gvelfide ja gibelliinide rühmituste püsimise eest³²; ja ehkki nad ei lasknud neil kunagi vereni minna, kandsid nad ometi hoolt lahkkelide püsimise eest, et neist hõivatud linlased nende endi vastu ei ühineks. Ent nagu hiljem näha võis, polnud neil sellest kasu, sest pärast lüüasaamist Vailà all kogus üks pooltest kiiresti julgust ja kukutas nad võimult. Järelikult räägib selline tegutsemisviis selget keelt valitseja nõrkusest, sest tugeva võimu puhul ei lasta sääraistel lahkkelidel ealeski tekkida; neist on kasu ainult rahuajal — siis hõlbustavad nad toimetulekut alamatega —, ent sõjaaja lähenedes osutab selline korraldus valitseja ekslikkusele.

6. Kahtlemata muutuvad valitsejad suureks ja silmapaistvaks, kui nad ületavad raskused ja saavad jagu neile korraldatud vastuseisust; ning seepärast saadabki saatus — eriti siis, kui ta tahab ülendada vastset valitsejat, kelle vajadus reputatsiooni saavutamise järele on suurem kui päriilikul [isandal] — tema teele vaenlasi ja sunnib teda astuma sõjakäikudele nende vastu, selleks et tal oleks eeldus neist jagu saada ja tõusta kõrgemale mööda redelit, mis vaenlased talle ulatavad. Seepärast arvavad paljud, et targal valitsejal tuleb võimaluse korral kavalalt hoolitseda teatud vaenulikkuse püsimise eest, et selle mahasurumise järel võiks teda pärjata veelgi suurem hiilgus ja au.

7. Hoopis enam ustavust ja kasu on valitsejatele, iseäranis uutele, tulnud inimestest, kes tundusid valitsemise [*stato*] alguses kahtlastena, kui noist, kes olid usaldusväärsed juba alguses. Siena valitseja Pandolfo Petrucci³³ valitses võimualuseid maid pigem nende abil, keda ta kahtlustas, kui nende teiste abil. Neist asjust ei saa siiski kõnelda üksikasjalisemalt, sest sõltuvalt asjaoludest võib [olukord] muutuda. Ütlen vaid seda, et valitseja saab alati väga lihtsalt võita enda poole neid inimesi, kes olid valitsemise [*principato*] alguses vaenlased ja vajavad oma seisundist tulenevalt püsimajäämiseks [kõrvalist] toetust; ja viimased on seda enam sunnitud valitsejat ustavalt teenima, mida enam

³²S.t hoolitsemata paavstimeelsete (gvelfide) ja keisrimeelsete (gibelliinide) rühmituste elujõulisuse ja nendevaheliste lahkkelide püsimise eest.

³³Pandolfo Petrucci, Siena valitseja (1500–1512), üks Magione vandenõulastest; taastas C. Borgia poolt röövitud “*stato*” prantslaste abil 1503. a.

nad mõistavad, et neil tuleb oma tegudega heita endilt see halb arvamus, mis nende kohta on kujunenud; ja nõndaviisi ongi valitsejal alati rohkem kasu niisugustest inimestest kui noist, kes ülearu muretult oma julgeolekus kindlad olles hoolitsevad enam omaenese asjade eest.

8. Et teema seda nõuab, ei taha ma jätta meenutamata ka neid valitsejaid, kes on allutanud vastselt mingi valduse [võimule ja valitsejale] lähedalseivate inimeste toetusel ja kellel tuleb hoolikalt kaaluda põhjusi, mis ajendasid kaasaaitajaid teda toetama; ja kui selgub, et toetus polnud tingitud loomulikust kiindumusest, vaid üksnes rahulolematusest endise valitsusega, siis nõuab nende poolehoiu säilitamine valitsejalt küll suurt vaeva ja ränka pingutust — pole ju mõeldav, et temagi neile meele järele suudaks olla. Kui me muistsete ja kaasaegsete näidete varal eelöeldu põhjuste üle sügavamalt järele mõtleme, siis näeme, et valitsejal on ikka olnud palju lihtsam võita nende inimeste sõprust, kes olid vaenlased sellepärast, et nad olid rahul eelmise valitsusega [*stato*], kui nende toetust, kes said tema sõbraks ja aitasid tal vallutada maad lihtsalt seepärast, et nad polnud eelmise valitsusega rahul.

9. Nii kindlamaks võimulpüsimiseks kui turvalise varjupaiga soetamiseks ootamatu rünnaku puhuks on valitsejatel ikka olnud kombeks püstitada kindlusi, mis kammitsevad kui ohjad ja suuruad neid, kes hauvad plaani valitseja vastu välja astuda. Et see teguviis on kasutusel juba vanast ajast, siis hindan seda kõrgelt minagi. Siiski nähti meie päevil *messer Niccolò Vitellit* võimu säilitamise nimel purustamas Citta di Castellos kaht kindlustust³⁴. Urbino hertsog Guido Ubaldo³⁵ lõhkus pärast naasmist valdusse, kust Cesare Borgia ta minema oli ajanud, maatas kõik sealsed kindlused ja arvas, et ilma nendeta on raskem tema võimu taas väärata. Samasuguseid meetmeid rakendasid Bolognasse naasnud Bentivoglid³⁶. Seega sõltub kindluste kasulikkus ajast ja asjaoludest; ning kui nad ühest küljest teevad sulle head,

³⁴Niccolò Vitelli, kondotjeer, Paulo ja Vitellozzo isa. Sai Medicite toetusel Città di Castello valitsejaks, kaotas valduse 1474 paavst Sixtus VI-le. Sai valduse tagasi 1484. a ja purustas paavsti meeleheaks kaks kindlustust.

³⁵Guidobaldo da Montefeltro taastas prantslaste toetusel võimu Urbinos 1504. a.

³⁶Julius II poolt 1506. a Bolognast väljaetud Bentivoglid taastasid võimu 1511. a.

siis teisest küljest võivad nad sind hoopis kahjustada. Selle asja üle võib arutleda niiviisi:

10. Kindlusi tuleb püstitada valitsejal, kes kardab kaaskodanikke rohkem kui võõramaalasi; kes aga kardab võõramaalasi rohkem kui kodanikke, ei tarvitse hoolida kindlustest. Rohkem tüli kui mis tahes muust segadusest on Sforzade kojale tõusnud ja tõuseb ka edaspidi kastelist, mille püstitas Milanosse Francesco Sforza. Seepärast on parimaks kindluseks see, et kaaskodanikud sind ei vihka; sest ehkki sul võivad olla kindlused, pole neist abi, kui inimesed sind vihkavad; pole ju kord juba relvad haaranud kodanikud eales tundnud puudust võõramaalastest, kes neile appi tõttaksid. Meie päevil pole nähtud, et mõnel valitsejal oleks kindlustest kasu olnud, kui ehk vahest Forli krahvinnal³⁷ pärast abikaasa krahv Girolamo surma: vaid tänu kindlusele pääses krahvinna kodanike rünnaku eest, jõudis ära oodata abi Milanost ja võtta valduse taas oma võimu alla; ning asjaolud olid tollal sellised, et võõramaalased ei saanud kodanikke abistada. Ent hiljem, kui krahvinnat ründas Cesare Borgia ja vaenulikud kodanikud leppisid võõramaalasega salaja kokku, oli ka krahvinnal kindlusest vähe kasu. Järelikult pakkunuks nii esimesel kui teisel korral krahvinnale kindlusest kindlamat kaitset see, kui kodanikud poleks teda vihanud. Sestap kiidan kõike eelöeldut arvesse võttes nii seda, kes kindlusi rajab, kui seda, kes neid ei raja; ja mõistan hukka kõik need, kes kindlustele lootma jäädes kodanike vaenulikkusest suuremat ei hooli.

³⁷Sixtus IV vennapoeg, Girolamo Riario, hukkus vandenõulase käe läbi 1488. a. Järgnenud rahutuste mahasurumisel abistas Girolamo abikaasat, Caterina Sforzat (ehk Forli krahvinnat) Ludovico il Moro Sforza (vt III ptk, märkus 16). C. Borgia vabastas krahvinna võimust 1500. a.

XXI

MIDA TULEKS VALITSEJAIL TEHA SELLEKS,
ET NEID VÄLJAPAISTVAKS
PEETAKS³⁸

1. Miski ei ärata valitseja vastu nii suurt lugupidamist kui tema suurejoonelised ettevõtmised³⁹ ning haruldased ja ebatavalised eeskujud, mis ta ilmutab. Meie päevil on meil [eeskujuks] praegune Hispaania kuningas Fernando di Aragona⁴⁰. Teda võib peaaegu et uueks valitsejaks nimetada, sest kunagisest nõrgast kuningast on ta muutunud kuulsuse ja ülevuse poolest esimeseks kuningaks kristlaste seas; tema ettevõtmistele mõeldes ei saa jääda märkamata, et kõik nad on olnud väga väljapaistvad ja mõned sootuks ebatavalised. Õige pea pärast kuningaks saamist ründas ta Granadat ja see julge ettevõtmine sai tema võimu [stato] alusmüüriks. Alguses tegi ta seda muretult, tundmata hirmu, et keegi teda takistab, ja hoidis selle julge ettevõtmisega hõivatuna Kastiilia aadlike meeli, kes mõtetega sõjas kinni olles ei plaanitsenud enam uuendusi; nõnda saavutas kuningas reputatsiooni ja võimu aadlike üle, ilma et nood sellest arugi oleks saanud; kiriku ja kodanike rahadega sai ta hoolitseda oma sõdurite eest ja rajada pikaleveninud sõja käigus alused oma sõjaväele, mis on hiljem toonud talle kuulsust ja au. Et oleks võimalik pühenduda veelgi suurematele ettevõtmistele, otsis kuningas ühtelugu religiooni kasutades abi vagast julmusest, jälitades ja röövides oma kuningriigis marraneid⁴¹ — ei saa olla sellest kahetsusväärsemat ja tavatumat eeskujut. Samal ettekäändel ründas ta Aafrikat, korraldas sõjakäigu Itaaliasse ja tungis viimaks kallale Prantsus-

³⁸ Orig.: *Quod principem deceat ut egregius habeatur.*

³⁹ 'Ettevõtmised' [*le imprese*], võib ka: algatused; sõjakäigud, kampaniad; kangelasteod, vägiteod.

⁴⁰ Fernando II Katoliiklane (1452–1516); Aragoni kuningas (alates 1479. a-st). Viis sisse inkvisitsiooni (1480), lõpetas Granada emiraadi vallutamise *Reconquista*. Vallutas 1502–1503 Napoli kuningriigi, püüdis 1509 allutada oma võimule Põhja-Aafrikat, vallutas 1512. a Navarra; peetakse Hispaania rahvusriigi rajajaks.

⁴¹ "Marraniteks" kutsuti Hispaanias ristitud juute ja muhameedlasi; nende tagakiusamine leidis aset 1501–1502; 'vaga, jumalakartliku julmuse' [*pietosa crudeltà*] all peab Machiavelli silmas religioossetel ettekäändel rakendatavat julmust.

maale; ja nõnda on ta ühtelugu korraldanud ja teostanud suuri asju, mis on hoidnud alamate meeli pidevalt kõhkluses ja imetluses, kinni ettevõtmiste tulemuses. Pealegi on kuninga aktsioonid nõndamoodi üksteisele järgnenud, et inimestel pole kunagi olnud mahti kahe ürituse vaheajal midagi segamatult kuninga vastu ette võtta.

2. Veel on valitsejale üpris kasulik ilmutada vahetevahel ebatavalisi eeskujusid ka sisemiste hoolte alal — sarnaselt neile, mida jutustatakse *messer* Bernabo da Milanost⁴² —, kui tal avaneb selleks soodne võimalus, tänu mõnele [alamale], kes saadab tsiiviilelus korda midagi erakordset, ükskõik kas head või halba; väljapaistnud inimese ergutamisel või karistamisel tuleks valitsejal järgida mõnd sellist tegutsemisviisi, mis pakuks piisavalt kõneainet ka teistele. Eelkõige tuleb valitsejal püüda selle poole, et iga tema ettevõtmist saadaks suursuguse, väljapaistvate vaimuannetega inimese maine.

3. Valitsejast peetakse lugu ka siis, kui ta on tõeline sõber või tõeline vaenlane; see on siis, kui ta kõhkematult kuulutab oma toetust kellegi poolt kellegi vastu. Selline otsus on alati kasulik erapooletuks jäämisest; sest kui kaks sinu naabervõimumeest lähevad omavahel kokku, jääb ikka kaks võimalust: sul tuleb kas võitjat karta või mitte. Mõlemal juhul on sulle alati kasulik avada oma kaardid ja pidada maha üks korralik võitlus; sest esimesel juhul — kui sa end ei ava — jääd sa alati võitja saagiks, võidetu rõõmuks ja rahulduseks; ning sul pole mõtet lootagi millestki ega kelleltki kaitset ega pagu. Sest ei hooli ju võitja kahtlastest sõpradest, kelle abile ei saa hädas kindel olla; kaotaja aga ei võta sind vastu, sest sa ei tahtnud jagada, relv käes, tema saatust.

4. Aitoollased kutsusid Kreekasse Antiochose⁴³, et too ajaks roomlased sealt välja. Viimane saatis pärast maale saabumist roomlaste sõprade, ahhaijalaste juurde saadikud veenma neid erapooletuks jääma; teisalt keelitasid roomlased ahhaijalasi haarama relvi nende toetuseks. Küsimus tuli otsustamisele ahhaijalaste rahvakoosolekul, kus Antiochose saadik veenis ahhaijalasi jääma erapooletuks, mille peale roomlaste saadik kostis: *quod autem isti*

⁴²Bernabo Visconti, Milano valitseja (1354–1385); tema taltsutamatu julmus andis ainet juba *Trecento* kirjanikele.

⁴³Antiochos III Suur (242–187 eKr), Süüria kuningas. Vt III ptk, märkus 24.

*dicunt non interponendi vos bello, nihil magis alienum rebus vestris est; sine gratia, sine dignitate, praemium victoris eritis*⁴⁴.

5. Ja ikka on nii, et kes pole su sõber, palub sult erapooletust, sõber seevastu nõuab, et sa kuulutaksid [oma toetust] relvadega. Kõhklevad valitsejad jäävad tavaliselt erapooletuks, et vältida oleviku ohte, ja enamasti ka hukuvad. Kui aga valitseja kuulutab julgelt oma toetust ühele pooltest ja kui see, kellega sa liitud, võidab — olgugi ta tugev ja jäägu sa tema meelevalda —, on ta [ometi] sinu tänuvõlglane ning teie sõprusleping jääb jõusse; ja inimesed pole kunagi nii ebaausad, et sedavõrd suurt tänamatust ilmutades sind kõrvale suruksid; pealegi pole võidud kunagi nii täielikud, et võitjal ei tuleks üles näidata teatud respekti, eriti selles osas, mis puutub õiglusse. Kui aga see, kellega sa liitud, kaotab, pakub ta sulle alati varju ja aitab sind, kuni suudab; pealegi saad sa tema näol endale kaaslaseks inimese, kellele önn võib taas naeratada. Teisel juhul — kui [sinu omavahel võitlevad naabervõimused] on seda sorti, et sul ei tarvitse võitjast miskit karta — näitad sa ühe poolega liitudes üles veelgi suuremat tarkust, sest sa saavutad teise poole purustamise selle abil, kes oleks pidanud teda hoopis päästma, kui ta oleks olnud tark; võidu korral jääb ta sinu meelevalda; ja pole mõeldav, et ta sinu abiga ei võida.

6. Siinkohal tuleb märkida, et valitseja peab alati hoiduma liitumast endast tugevamaga, et tungida kallale teistele, kui just tungiv vajadus teda selleks ei sunni, nagu eespool kirjeldatud; sest võidu korral jääb sa tema vangiks; ja võõraste meelevalda jäämisest peavad valitsejad iga hinna eest hoiduma. Veneetslased liitusid Prantsusmaaga Milano hertsogi vastu, kuigi võisid sellise liidu sõlmimisest hoiduda; tulemuseks oli nende hukk. Kui aga säärase liidu sõlmimisest pole võimalik hoiduda (nagu juhatus firenzlastega, kui paavst ja Hispaania läksid oma vägedega ründama Lombardiat⁴⁵), siis tuleb valitsejal eelkirjeldatud kaalutlustel siiski liituda. Ja ärgu ükski valitsus ealeski lootku, nagu oleks alati võimalik võtta vastu ohutuid ja kindlaid otsuseid; vas-

⁴⁴“see, mida nad teile soovitavad — mitte sekkuda sõtta —, on väga ebasoodus teie huvidele; põlatult ja väärilt jääte võitja saagiks” (*lad. k*); Machiavelli tsiteerib mälu järgi Titus Liviusi (XXXV, 48).

⁴⁵Püha Liiga võitluses Prantsusmaaga (1512) hoidus Firenze avalikust liitumisest kummagagi võitlevatest pooltest; Machiavelli pidas seda Medicite restauratsiooni üheks põhjuseks.

tupidi, tuleb arvestada sellega, et kõik vastuvõetavad otsused on kahtlased ja ebakindlad. Sest asjad on kord juba niiviisi seatud, et kunagi ei lähe korda vältida üht ebameeldivust, langemata teise; ent arukus seisnebki oskuses tunda ära ebameeldivuste laadi ja võtta hüvena vastu seda, mis on vähem halb.

7. Veel tuleb valitsejal näidata end väärtuslike omaduste soosijana, koondades enda ümber võimekaid inimesi ja osutades lugupidamist neile, kes on mingil alal väljapaistvad. Valitsejal tuleb ärgitada ümbritsevaid linlasi tegelema segamatult oma tööde ja toimetustega — nii kaubanduses, põllumajanduses kui mis tahes muul inimtegevuse alal; ja ärgu ükski kartku edendada oma valdusi, hirmust, et need võidakse talt ära võtta ning teine alustada kauplemist kartusest maksude ees; valitsejal tuleb hoopis seada valmis ergutused neile, kes tahavad kõike seda teha, ja preemiad igaühele, kes kavatseb mis tahes viisil edendada tema linna või valitsemist [stato]. Lisaks eelöeldule tuleb valitsejal sobilikel aastaeagadel kõita kodanike meeli pidustuste ja vaatamängudega. Et iga linn on jagatud tsunftideks ja triibusteks⁴⁶, ei tohi valitseja unustada ka neid: vahetevahel tuleks tal käia nende kogunemistel ning ilmutada end südamlikkuse ja heldemeelsuse eeskujuna; hoides siiski alati vääramatuna oma kõrge ametikoha majesteetlikkuse, mis ei tohi ealeski puududa üheski tema ettevõtmises.

XXII

VALITSEJA USALDUSISIKUTEST⁴⁷

1. Ministrite hoolikas valimine pole valitseja jaoks sugugi väikese tähtsusega; ja viimaste sobilikkus sõltub valitseja enda arukusest. Esimene otsustus sinjoori mõistuse kohta tehakse teda ümbritsevate inimeste järgi: kui nood on sobilikud ja ustavad, võib alati ka valitsejat pidada arukaks meheks, sest ta on osanud ära tunda sobivad inimesed ja hoida neid endale ustavana. On asi aga vastupidine, võib sinjoori kohta peaaegu alati langetada mitte just hea otsuse, sest nimelt selle valikuga teeb ta esimese vea.

⁴⁶S.t tegevusala ja etnilise kuuluvuse järgi.

⁴⁷Orig.: *De his quos a secretis principes habent.*

Ei leidunud inimest, kes teades *messer* Antonio da Venafrot olevat Siena valitseja Pandolfo Petrucci⁴⁸ ministri, poleks pidanud Pandolfot ennastki väga kogenud ja võimekaks meheks, sest et tema ministriks just see inimene.

2. Et mõistust on kolme liiki — üks taipab ise, teine adub seda, mida taipavad teised, ning kolmas ei taipu ise ega mõista ka teisi; esimene neist on tõeliselt väljapaistev, teine lihtsalt väljapaistev ning kolmas kasutu —, siis tuleb tahes-tahtmata nõustuda, et kui Pandolfo polnud [oma vaimsete võimete poolest] esimesel astmel, siis oli ta teisel; sest kui kellelgi juba jätkub taipu eristada head või halba teise juttudes ja tegudes — ehkki tal endal võivad fantaasia ja algatusvõime puududa —, tunneb ta alati ära ministri head ja halvad teod ning parandab viimaseid ja kiidab esimesi; ning minister ei saa loota valitseja tüssamisele ja peab end korralikult üleval.

3. Mis puutub aga võimalusse ministrit tundma õppida ja proovile panna, siis on valitsejal selleks olemas moodus, mis ei osutu eales ekslikuks: kui sa näed, et minister mõtleb rohkem endale kui sulle ja ajab kõiges taga omakasu, siis on selge, et selline inimene ei saa kunagi olla hea minister ega või sa ka eales tema peale kindel olla; sest see, kelle käes on teise võim [*stato*], peab alati mõtlema oma isandale, mitte endale, ega tohi teda kunagi kõrvaliste asjadega eksitada. Teisalt tuleb ka valitsejal mõelda ministrile, et hoida teda korraliku ja ustavana ning osutada talle lugupidamist, teha ta rikkaks, võtta endale tema ees kohustusi, jagada temaga rõõme ja muresid —, et minister mõistaks oma püsijäämise võimatust ilma valitsejata, et helled autasud ei paneks teda soovima enam, et küllaldane jõukus ei paneks teda ihaldama suuremat rikkust ja et ülearu suur vastutus ei paneks teda kartma muudatusi. Niisiis kui ministrid, samuti valitsejad ministrite suhtes, peavad end ülal eelkirjeldatud viisil, võivad nad alati üksteise peale kindlad olla; vastasel korral on alati tulemuseks emma-kumma häving.

⁴⁸Siena ülikooli õiguse professor Antonio Giordani oli Siena valitseja Pandolfo Petrucci (1500–1512) nõuandja.

KUIDAS HOIDUDA MEELITAJATEST JA PUGEJATEST⁴⁹

1. On veel üks tähtis asi, millest ma mööda ei taha minna; nimelt ei saa jätta tähelepanuta eksimust, millest hoidumine on valitsejatel üpris raske, kui nad pole just väga arukad või osavad [nõuandjate] valikus. Pean silmas pugejaid, kellest pole asu üheski õukonnas; sest üks ole inimestele niiväga meele järele kõik, mis puutub neisse endisse ja nad eksivad nois asjus sel moel, et vaid suure vaevaga õnnestub neil end selle nuhtluse eest kaitsta; soovides end selle eest kaitsta satutakse ohtu muutuda põlatuks. Sest pole teist teed enda kaitsmiseks meelituste eest kui anda inimestele teada, et nad ei solva sind tõtt kõneldes; kui aga igamees võib öelda sulle tõtt, ammendub inimeste lugupidamine sinu vastu õige pea.

2. Seepärast tuleb arukal valitsejal minna kolmandat teed ja valida oma valitsusse targad mehed; neile ja ainult neile tuleb tal anda vaba voli kõnelda tõtt — ja üksnes neis asjus, mis ta küsib, ei milleski muus. Küsimusi tuleb aga valitsejal esitada neile kõikvõimalike asjade kohta, kuulata ära nende arvamused ja otsustada hiljem ise, oma parema äranägemise järgi; nendel nõukogudel ja iga selle liikmega eraldi tuleb valitsejal käituda selliselt, et igamees mõistaks: mida [asjatundlikumalt ja] üksikasjalikumalt ta [oma arvamust] avaldab, seda enam teda kuulda võetakse; ja ainult neid tuleb valitsejal kuulata, järgida seatud sihti ning olla oma otsustes järjekindel ja kõigutamatu. See valitseja, kes vastupidi talitab, liigub meelitajate tõttu kiirelt vastu hukule või vahetab arvamuste kõikuvuse tõttu sageli oma otsuseid, mis vähendab lugupidamist ta vastu.

3. Ilmestaksin eelnevat üldist juttu meeeldi ühe kaasaegse näitega. Praeguse keisri Maximilliani usaldusisik *pre' Luca*⁵⁰ ütles Tema Kõrgeaususest kõneldes, et keiser ei pea kellegagi nõu ega tee eales midagi oma tahtmist mööda — see tuleb sellest, et ta käib eelkirjeldatule vastupidist rada. Kinnise inimesena ei pühenda ta kedagi oma plaanidesse ega võta kuulda teiste arvamust; ent

⁴⁹ Orig.: *Quomodo adultores sint fugiendi.*

⁵⁰Luca Rinaldi, Trieste piiskop 1500–1502, Maximillian I (1493–1519) usaldusisik. Machiavelli tutvus temaga kui viibis Firenze saatkonna liikmena Maximilliani õukonnas.

niipea, kui plaanide elluviimisel neile jälile jõutakse ja kate neilt langeb, hakkavad lähikondlased keisrile vastu vaidlema; ja tema kui järeleandlik inimene ütleb oma plaanidest lahti. Seetõttu juhtubki, et täna tehtu lükkab ta kohe homme ümber; ja see, et kunagi ei saada aru, mida ta [tegelikult] tahab või kavatseb teha; ja see, et tema otsuste peale ei või iial kindel olla.

4. Seepärast peab valitseja ikka nõu pidama — ent siis, kui tema seda tahab ja mitte siis, kui seda tahavad teised; enamgi veel, valitsejal tuleb võtta kõigilt julgus anda talle nõu sellistes asjades, mida neilt pole küsitud; kindlasti tuleb tal aga olla helde küsija ning hiljem vastuseid kuulates tõe kannatlik väljaselgitaja; ja veel: kui ta adub, et keegi talle miskipärast tött ei kõnele, tuleb tal ilmutada rahulolematust. Kahtlemata eksivad need paljud, kes arvavad, et mõni endast aruka inimese mulje jättev valitseja võib olla niiviisi hinnatud mitte tänu iseenda omadustele, vaid headele nõuandjatele enda ümber. Sest üks ole see ju üleüldine reegel, mis kunagi ekslikuks ei osutu: valitseja, kes pole ise tark, ei saa olla ka hästi nõustatud; kui ta juhtumisi ei allu mõnele väga arukale abilisele, kes juhib teda kõiges. Sel juhul võiks valitseja küll kenasti edasi elada, kuid tema heaolu oleks üürike, sest õige pea tõukaks hooldaja ta troonilt; kui aga valitseja, kes pole ise tark, peab nõu rohkem kui ühega, ei valitse tema nõukogudel ealeski üksmeel, ega oska ka tema neid üksmeelele kallutada; kõik nõuandjad peavad silmas vaid isiklikke huvisid; ning valitseja ei taipa nõuannete kõlbmatust ega oska neid ka parandada. See ei saagi olla teisiti, sest inimesed on alati sinu vastu alatud ja halvad, kui just tungiv vajadus ei sunni neid teisiti käituma. Seetõttu jõuame järeldusele, et head nõuanded, tulgu nad kust tahes, peavad lähtuma valitseja arukusest, mitte valitseja arukus headest nõuannetest.

XXIV

MIKS ON ITAALIA VALITSEJAD
KAOTANUD OMA VALDUSED JA
VÕIMU⁵¹

1. Aruka järgimise puhul sarnastavad eelkirjeldatud asjad vastse valitseja põlisega ja muudavad tema seisundi peagi turvalisemaks ja kindlamaks sellest, mis tal olnuks siis, kui tema suguvõsa oleks trooninud valdust juba vanast ajast saadik. Sest üks

⁵¹ Orig.: *Cur italiae principes regnum amiserunt.*

jälgita uut valitsejat tema tegemistes märksa tähelepanelikumalt kui pärilikku ja kui tema teod tunnistatakse võimekatteks, võidab valitseja enda poole palju enam inimesi ja köidab neid märksa tugevamini kui põline suguvõsa [oma iidsete traditsioonidega]. Eks ole ju inimesed märksa enam hõivatud oleviku kui mineviku asjadega; ja kui nad leiavad olevikus heaolu, rahulduvad nad sellega ega otsi muud; enamgi veel, kui valitseja ise mõnes muus asjas ei väärata, teevad inimesed tema kaitsmiseks, mis iganes suudavad. Ja nii nagu kahekordistub selle valitseja au ja kuulsus, kes paneb aluse vastsele võimule ning kaunistab ja kindlustab seda heade seaduste, korralike relvade⁵² ja tublide eeskujudega, nõndasamuti kahekordistub selle sinjoori häbi, kes, olles küll valitsejana sündinud, jääb võimust ilma omenese napi arukuse tõttu.

2. Kui mõelda neile sinjooridele, kes on jäänud Itaalias võimust [*stato*] ilma meie päevil — nagu Napoli kuningas⁵³, Milano hertsog⁵⁴ ja teised —, torkab nende puhul esmalt silma üks ühine, eespool juba vaadeldud puudus — kaitsevahendite [nõrkus]; veel näeme, et mõni neist oli vaenujalal kodanikega või kui nood teda toetasid, ei tulnud toime enda kindlustamisega nobiilide eest — sest ei kaotata ju ilma nende puudusteta riike [*stato*], millel jagub jõudu võitlusvõimelise sõjaväe ülalpidamiseks. Makedoonia Philippose⁵⁵ võim ja vägi [*stato*] — ma ei pea silmas Aleksandri isa, vaid seda meest, kes sai lüüa Titus Quinctuselt — jäi teda rünnanud roomlaste ja Kreeka suurusele tugevasti alla, ent ometi — tänu sellele, et ta oli vapper sõjamees, oskas meeldida kodanikele ja kindlustada end nobiilide eest — pidas ta hulga aastaid vastu sõjas vaenlastega ja kui ta lõpuks mõne linna kaotaski, jäi ta ise siiski troonile [*regno*].

3. Seega neil meie valitsejatel, kes pärast pikaajalist valitsemist võimust ilma jäid, ei tule süüdistada saatust, vaid iseenda argust ja hooletust; sest rahuajal ei mõelnud nad kunagi, et ajad ja asjaolud võivad muutuda (see on inimeste üldine puudus: mitte arvestada tuulevaikusel tormiga) ja hiljem, vaenulise aja saabu-

⁵²1905. a Milanos välja antud *Il Principe*'s ja mõnes tõlkes on siinkohal veel: 'heade sõprade'.

⁵³Napoli kuningas Federico di Aragona kaotas oma kuningriigi 1503. a Louis XII ja Fernando II Katoliiklase vägedele.

⁵⁴Ludovico il Moro kohta vt III ptk, märkus 16.

⁵⁵Philippos V kohta vt III ptk, märkus 23.

des, otsisid nad teid põgenemiseks, mitte enda kaitsmiseks; ning lootsid veel seejuures, et võitjate upsakusest ja jultumusest vihaletatud kodanikud kutsuvad nad tagasi. Kui pole muud valikut, kõlbab ka see plaan; kuid on väga halb, kui selle nimel kõik teised abinõud kõrvale heidetakse; sest poleks ju kunagi vaja langeda paljast lootusest, et leidub keegi, kes sind üles korjab — seda kas ei juhtu või kui juhtubki, ei too see endaga kaasa sinu rahu ja julgeolekut, sest säärane kaitse on põlastusväärne ega sõltu sinust. Head, kindlad ja püsivad on ainult need kaitsevahendid, mis sõltuvad sinust endast ja sinu tublidusest.

XXV

KUI PALJUKS ON INIMESTE ASJUS
SUUTELINE SAATUS JA MIL VIISIL
TALLE VASTU SEISTA⁵⁶

1. Ajast aega on inimesed arvanud ja ega mullegi see seisukoht võõras ole, et maailma asjad on nõndaviisi saatuse ja Jumala poolt juhitud, et inimesed oma arukusega ei suuda neid suunata, ega neile mingil moel vastu astuda; sellest võiks järeldada, et pole mõtet oma asjade kallal eriti pingutada, vaid võiks lasta end juhtida juhusel. See arvamus on üha enam toetajaid leidnud meie päevil, just maailma asjade suure muutlikkuse tõttu, mis päevast päeva kogetuna eirab igasugust inimlikku ettenägelikust. Sellele mõeldes olen ka mina vahetevahel kaldunud osalt nende arvamust jagama.

2. Et aga meie vaba tahe on alles⁵⁷, pean ma hoolimata kõigest õigeks seda, et saatust juhib ja suunab pooli meie tegusid, lastes aga teist poolt või ligilähedaselt nii palju juhtida meil endil. Võrdleksin saatust nende tormakate jõgedega, mis üle ajades uputavad madalikke, murravad puid ja purustavad hooneid, haaravad pinnase ühest kohast ja uhavad selle teisale; kõik pageb nende voogude eest, kõik paindub nende tulva all, suutmata neid kusahil takistada. Ja kuigi jõed võivad tõesti olla sellised, ei tähenda see veel seda, nagu ei saaks inimesed võtta rahulikus olukorras tammide ja varjendite näol tarvitusele ettevaatusabinõusid, nii et

⁵⁶ Orig.: *Quantum fortuna in rebus hominis possit, et quamodo illi sit occurrendum.*

⁵⁷ Vaba tahte [*libero arbitrio*] olemasolu eeldab inimese tegutsemist teatud määral saatusest sõltumatult.

jõed hiljem taas üle kallaste tõustes voolaksid mööda kanaleid või et nende tulv poleks nii ohjeldamatu ja purustav.

3. Niisamuti on ka saatusega, mis näitab oma jõudu seal, kus [tema teele] pole korraldatud tublidust, et talle vastu panna ja suunab oma vood teadlikult sinna, kuhu pole rajatud tõkkeid ega varjeid, et teda talitseda. Ja kui te mõtlete Itaaliale, nende muutumiste tallermaale ja lätetele, kust kõik alguse on saanud, näete Itaalia olevat kui lagendiku ilma tammide ja ühegi varjeta; sest olnuks ta kaitstud asjakohase tublidusega — nagu Saksa-maa, Hispaania ja Prantsusmaa —, poleks see uputus siin korda saanud sedavõrd suuri muutusi või üldse siimaani jõudnud.

Mis puutub saatusele [*fortuna*] vastupanu osutamisse üldjoontes, siis arvan, et öeldust peaks piisama.

4. Siirdudes ent oma jutuga üksikasjade juurde, kõnelen sellest, kuis juhtub nii, et täna nähakse valitsejat õnnelikuna ja juba homme ollakse tema huku tunnistajaks — ilma et oleks täheldatud tema iseloomu või mõne muu omaduse muutumist; usun selle olevat tingitud peaaesjalikult neist põhjustest, millest kõnelesin pikemalt eespool — see tähendab, et valitseja, kes tugineb kõiges saatusele, hukkub, kui asjaolud [*fortuna*] muutuvad. Niisamuti usun ma, et inimene, kes seab oma tegutsemisviisi vastavusse aja iseärasustega, võib olla õnnelik, samuti kui võib olla õnnetu see, kelle tegutsemisviisi pole aja nõuetega kooskõlas.

5. Sest üks käitu ju inimesed eesmärgi, niisiis au ja rikkuse poole pürgimisel erinevalt; üks liigub sihile ettevaatlikult ja hoolikalt, teine ägedalt ja tormakalt; üks jõu ja vägivalla, teine osavuse ja kavalusega; üks aeglaselt ja kannatlikult, teine suisa vastupidi: ning kõik nad võivad eri teid pidi eesmärgile ka jõuda. Tuleb ette ka seda, et kahest ettevaatlikust inimesest üks saavutab eesmärgi ja teine mitte; niisamuti võivad olla ühtmoodi edukad kaks täiesti erineva käitumislaadiga inimest, kellest üks on ettevaatlik ja teine tormakas; see pole tingitud millestki muust, kui aja ja asjaolude iseärasustest, mis kas on või ei ole inimeste käitumisega kooskõlas. Siit tulenebki see, mida juba eespool ütlesin —, et kaks erinevalt tegutsevat inimest võivad saavutada ühesuguse tulemuse ning kahest ühtmoodi tegutsevast inimesest võib üks saavutada eesmärgi ja teine mitte.

6. Sellest omakorda tuleneb heaolu muutlikkus; sest kui keegi peab end ülal ettevaatlikult ja kannatlikult ning aeg ja asjaolud sobivad hetkel tema tegutsemislaadiga kokku, saadab teda edu; ent niipea, kui muutuvad aja nõuded ja asjaolud, hukkub ta, sest

jätab oma käitumisladi muutmata. Ja pole olemas nii arukat inimest, kes oskaks ja suudaks sellega kohaneda⁵⁸; nii sellepärast, et inimene ei suuda kalduda kõrvale teest, mille poole iseloom teda kallutab, kui ka sellepärast, et kes juba on kogu aeg üht teed pidi sammudes edu maitsta saanud, ei suuda end veenda sellelt teelt lahkuma. Seetõttu ei saa ettevaatlikust inimesest tormakat ka siis, kui aeg seda nõuab, ja tagajärjeks on tema hukk; sest [vaid siis,] kui ta iseloom muutuks koos aja ja asjaoludega, jääks saatus tema jaoks muutumatult [heatahtlikuks].

7. Paavst Julius II käitus kõiges keevaliselt ja tormakalt ning leidis eest aja ja asjaolud, mis olid tema käitumisladiiga seda-võrd hästi kooskõlas, et teda saatis alati edu. Mõelge vaid tema esimesele sõjakäigule Bolognasse⁵⁹, mille ta võttis ette veel *messer* Giovanni Bentivogli eluajal. Veneetslastele polnud paavsti samm meele järele, niisamuti Hispaania kuningale; läbirääkimised Prantsusmaaga olid alles käimas; ent kõigest hoolimata asus Püha Isa oma raevukuses ja tormakuses isiklikult sõjakäigule. Paavsti samm sundis Hispaania ja veneetslased kõhklevalt paigale; viimased hirmust ning esimese soovist saada tagasi terve Napoli kuningriik; teisalt tõmbus tagasi ka Prantsuse kuningas; sest saanud teada paavsti teeasumisest ning soovides võita tema sõprust, et madaldada veneetslasi — leidis kuningas, et ei saa Tema Pühadust avalikult solvamata talle oma sõjamehi keelata.

8. Niisiis viis Julius oma tormaka sammuga ellu selle, mida ükski teine kirikupää kogu oma inimliku arukuse juures poleks suutnud korda saata; sest kui ta oleks viivitanud Romagnast lahkumisega kuni kindla lepingu sõlmimise ja muude asjade joondeajamiseni — nagu seda oleks teinud kes tahes teine *pontifex* tema asemel —, poleks ta mingil juhul saavutanud edu; sest Prantsuse kuningas oleks leidnud tuhat vabandust ja nood teised oleksid kutsunud esile tuhat hirmu. Ma ei taha peatuda pikemalt paavsti teistel ettevõtmistel, mis sarnanesid eelkirjeldatule ning läksid tal ka edukalt korda; ja tema elupäevade lühidus ei lasknud tal tunda saada vastupidist; sest kui asjaolud oleksid muutunud selliseks, et ta olnuks sunnitud käituma ettevaatlikult ja vaashoitult,

⁵⁸S.t pole olemas inimest, kes oskaks vastavalt olukorra ja asjaolude muutumisele muuta oma käitumisladi, mille poole iseloom teda kallutab.

⁵⁹Giovanni della Rovere, Julius II (1503–1513) organiseeris Cambrais' liiga (1508) ja Püha Liiga (1511).

tabanuks teda hukk — eales poleks ta aga kaldunud kõrvale käitumislaadist, mille poole iseloom teda tõukas.

9. Ütlen niisiis lõpetuseks, et saatuse muutuvates tuultes on viisalt oma käitumislaadile truuks jäävad inimesed edukad niikaua, kui nende käitumislaad on ümbritsevate asjaoludega kooskõlas, ja edutud, kui see kooskõla kaob. Olen ka veendunud, et parem on olla tormakas kui ettevaatlik; sest üks ole ju saatus nagu naine: kui tahetakse teda enda all hoida, tuleb teda lüüa ja tõugata. Ja näeme, et ennem laseb ta end võita tormakatel, kui neil, kelle käitumine on leige ja talitsetud; ning seepärast on ta alati nagu nainegi noorte sõber, sest üks ole nemad vähem arvestavad, raevukamad ja sõjakamad ning juhivad teda südikamalt.

XXVI

ÜLESKUTSE HAARATA ITAALIA JA
VABASTADA TA BARBARITE
VÕIMU ALT⁶⁰

1. Olles niisiis põhjalikult mõelnud selle kõige üle ning kaaludes endamisi, kas Itaalias on praeguseks kätte jõudnud aeg näidata üles austust uue valitseja vastu ja kas leidub siin ainet, mis võimaldaks arukal ja tublil valitsejal juhtida see vormi, mis tooks austust talle ja heaolu maa elanikele⁶¹ — näib mulle, et asjaolud langevad sedavõrd soodsalt kokku uue valitseja kasuks, et ma ei kujuta ette, millal veel võiks aeg selleks sobilikum olla. Ja kui taheti näha Moosese tublidust, oli tarvis, nagu ütlesin, et Iisraeli rahvas oleks olnud Egiptuses orjuses, Kyrose vaimusuuruse äratundmiseks oli vaja, et pärslased oleksid olnud meedialaste ikke all, Theseuse väljapaistvuse äratundmiseks oli tarvis, et ateenlased oleksid olnud killustatud; nõndasamuti oli tarvis ka praegu — soovides ära tunda itaalia vaimu tublidust —, et Itaalia oleks sattunud oma praegusesse olukorda, et ta oleks rängemas orjuses kui juudid, et ta oleks sõltuvam kui pärslased, et ta oleks killustatum kui ateenlased, ilma juhita, ilma korrata, läbi pekstud

⁶⁰ Orig.: *Exhortatio ad capessendam italiam in libertatemque a barbaris vindicandam*. Mõni itaaliakeelne väljaanne esitab pealkirja lühemalt: "Üleskutse vabastada Itaalia võõramaalastest".

⁶¹Sõnaühend: *alla università degli uomini* esineb tekstis esimest korda.

ja paljaks röövitud, tükkideks rebitud ja tühjaks pigistatud ning talunud igat sorti nuhtlusi ja õnnetusi.

2. Ja ehkki kuni tänase pävani on aeg-ajalt nii mõneski [valitsejas] ilmutanud end see valgusekiir, millest võinuks arvata, et ta on Jumala poolt saadetud maad vabastama, on hiljem, tema taotluste kasvades, siiski kogetud, et saatuse on ta läbi kukutanud. Nii et otsekui elutuna ootab [Itaalia] kannatamatult seda, kes kasvataks kinni ta haavad, teeks lõpu Lombardia röövimistele, Kuningriigi⁶² ja Toscana andamitele ning raviks ta terveks juba pikka aega mädanenud paisetest. Näeme, kuis palub ta Jumalat saata kedagi, kes päästaks ta võõramaalaste julmusest ja häbematuses. Näeme ka seda, et kõik on nõus ja valmis järgnema võitluslipule, kui vaid leiduks keegi, kes selle haaraks.

3. Ja praegu ei paista kedagi, kellele ta võiks loota rohkem kui Teie Hiilgavale Kojale⁶³, kes võib asuda vabastamise etteotsa — oma saatuse ja tubliduse kaasabil, soosituna Jumalast ja toetatuna kirikust, mille valitsejaks ta parajasti on. Eelnimetatud valitsejate elu ja ettevõtmisi silme ees hoides ei pruugigi see olla väga raske. Sest olgugi need inimesed ebatavalised ja imelised, olid nad siiski inimesed ja neile avanenud võimalus polnud soodsam praegusest; ei olnud nende üritus õiglasem ega ka lihtsam, ei olnud Jumal nende vastu armulikum kui Teie vastu. Ja õige on see üritus tõepoolest: *iustum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma, ubi nulla nisi in armis spes est*⁶⁴. Soodumus on siin suurim; ja seal, kus soodumus on suurim, ei saa olla kohta suurtel raskustel, kui [Teie Hiilgav Koda] vaid võtab eeskujuks nende inimeste korraldused, keda ma järeleaimamiseks välja pakkusin. Lisaks sellele leiavad siin [nagu Moosese eluski] aset imetabased, Jumala korraldatud juhtumised: meri avanes, pilv juhatas teed, kaljust voolas vett, taevast sadas mannat⁶⁵; kõik asjaolud langevad kokku Teie suuruseks ja hiilguseks. Ülejäänud tuleb teha Teil

⁶²S.t Napoli kuningriigi. Siin on ainus kord tekstis kasutatud kuningriigi kohta sõna *Reame*.

⁶³Machiavelli peab silmas Medicite suguvõsa, dünastiat, 'valgustatud ja suursugust patriitsikoda' (vrd kuningakoda); Giovanni de' Medici oli paavst 1513–1521 (Leo X), Lorenzo II Firenze valitseja.

⁶⁴"sõda on õiglane neile, kellele see on möödapäasmatu; pühad on relvad, kui neil lasub ainus lootus" (Titus Livius, IX, 1).

⁶⁵Imed, mis saatsid juute nende teekonnal Egiptusest Palestiinasse.

endil. Ei taha ju Jumal teha kõiki asju ise, et mitte võtta meilt vaba tahet ja osa meile kuuluvast aust.

4. Ja pole mingi ime, et ükski eelnimetatud itaallane pole suutnud saata korda seda, millega loodetavasti Teie Hiilgav Koda toime tuleb; ja et ikka ja jälle tundub, nagu oleks arvukate pöörete ja lõputute relvastatud kokkupõrgetega hääbunud Itaalia sõjaline tublidus, on see tingitud sellest, et endisaegsed korraldused pole olnud head ning siin pole leidunud kedagi, kes oleks osanud leida uusi; ja miski ei too värskest esilekerkivale inimesele nii suurt au ja kuulsust kui tema kehtestatud uued seadused ja korraldused. Kui need asjad tuginevad korralikule alusele ja kui neis on suurust ja ülevust, muudavad nad [nende kordasaatja] austatuks ja imetusväärseks. Ja Itaalias pole puudust materjalist, et juhtida see ükskõik millisesse vormi; suur on siin osaliste tublidus liikmetes, kui see vaid ei puuduks juhtides. Vaadake, kuis ületavad itaallased kahevõitlustes ja pisemates kokkupõrgetes teisi oma jõult, osavuselt ja taiplikkuselt⁶⁶; ent sõjatandril ei laabu neil enam miski. Kõik saab alguse juhtide nõrkusest; neid aga, kes on arukad ja mõistlikud, ei võeta kuulda; ja ehkki igamees peab end arukaks, pole siin tänini leidunud kedagi, kes oleks osanud võimekuse ja saatuse kaasabil kerkida esile nii, et teised talle järele oleksid andnud. Seepärast ongi eranditult itaallastest koosnev sõjavägi kogu möödunud aja, tervelt kahekümne pika aasta kestel peetud arvukates sõdades esinenud alati viletsalt. Selle tunnistuseks on kõigepealt Taro, seejärel Aleksandria, Capua, Genova, Vailà, Bologna ja Mestre⁶⁷.

5. Niisiis, kui Teie Hiilgav Koda tahab käia nende väljapaistvate meeste jälgedes, kes vabastasid oma provintsid, tuleb tal kõigepealt muretseda endale isiklik sõjavägi, mis on iga julge ja ohtliku ettevõtte tõeliseks aluseks; sest ei saa ju olla enda omadest usaldusväärsemaid, arukamaid ja paremaid sõdureid. Ja kuigi neist igaüks võib olla tubli, muutuvad nad üheskoos veelgi

⁶⁶Võimalik viide Barletta piiramisel (1503) asetleidnud võitlusele 13 valitud Itaalia ja Prantsuse rüütli vahel, kus peale jäid itaallased.

⁶⁷“Taro”: Fornovo lahing Taro jõel (1495); Aleksandria: linn Lombardias, langes prantslaste kätte 1499. a; Capua: langes prantslaste kätte 1501; Genova: vallutati prantslaste poolt 1507; Valiate (või Agnadello) all said veneetslased lüüa Cambrais' liiga vägedelt (1509); Bologna langes prantslaste kätte 1511. a; Mestrè okupeeriti hispaanlaste poolt enne La Motta lahingut (1513).

paremaks — nähes, et neid juhib nende oma valitseja, kes neid austab ja hoiab. Seepärast on tarvis varustada end omaenese väega, et olla võimeline end Itaalia tubliduse [*virtù*] toel kaitsma võõramaalaste eest.

6. Ehkki šveitslaste ja hispaanlaste jalaväge peetakse hirmuäratavaks, on mõlemal veel siiski puudusi, mistõttu neist erinevalt korraldatud sõjavägi mitte ainult et suudaks neile vastu seista, vaid võiks ka loota üleolekule. Sest hispaanlased ei suuda vastu seista ratsaväele ning šveitslastel tuleb tunda hirmu jalaväe ees — juhul kui nad satuvad lahingus sama sitketele ja visadele sõjameestele nagu nad ise. Seetõttu on varem ette tulnud ja tuleb ka edaspidi, et hispaanlased ei suuda seista vastu Prantsuse ratsaväele ja šveitslased saavad lüüa Hispaania jalaväelt. Ja ehkki me pole viimase kohta veel saanud täielikku tõendust, oleme ometi olnud tunnistajaks selle eelproovile Ravenna lahingus⁶⁸, kus Hispaania jalavägi pörkas kokku Saksa pataljoni-dega, mis järgisid samasugust [rivi]korraldust nagu šveitslasedki; tänu kehalisele osavusele läks hispaanlastel korda tungida oma kilpide⁶⁹ kaitsel sakslaste piikide alla ja nad tundsid end pealetungi jätkamiselsedavõrd kindlalt, et kui poleks olnud hispaanlasi rünnanud ratsaväge, polnuks sakslastel pääsu ja kõik nad leidnuksid otsa. Seega võib hispaanlaste ja šveitslaste jalaväe puudusi tundes korraldada uut moodi sõjaväe — see osutub võimalikuks tänu väeliikide [õigele valikule] ja nende korralduse muutmisele —, mis paneks vastu ratsaväele ega tunneks hirmu jalaväe ees. Just sedalaadi tööd ja toimetused lisavad värskest korraldatuna vastsele valitsejale reputatsiooni ja suurust.

7. Seega ei tohi lasta käest avanenud soodsat võimalust, et Itaalia võiks pärast nii pikka aega näha oma päästjat. Ei suuda kirjeldada mu sulg, millise armastusega võetaks ta vastu kõigis neis provintsid, mis on kannatanud võõramaalaste sissetungide all, millise kättemaksujanu, millise vankumatu truuduse, millise õrnusega, millise silmaveega. Millised väravad sulguksid tema ees? Millised kodanikud keelduksid talle kuuletumast? Kelle kadedus ja pahasoovlikkus takistaks ta teed? Milline itaallane keelduks talle osutamast lugupidamist? Kõigil on villand

⁶⁸Ravenna lahingus (1512) tõrjusid Püha Liiga väed Prantsusmaa Itaaliast välja.

⁶⁹'Kilp' [*broccchiere*]: mõeldud on ümmargust, keskel asetseva teravikuga kilpi.

Valitseja

võõramaalaste ülevõimust.⁷⁰ Võtku siis Teie Hiilgav Koda enda peale see ülesanne samasuguse vapruste ja lootusega, millega võetakse kanda õiglaselt ettevõtmisi; et tema vapi all saaks isamaa kuulsusrikkaks ja õilistatuks, et tema juhtimise all läheksid täide Petrarca salmiread:

Hulluse vastu sõtta
täis aru tõttab ning saab võitu sest:
ei muistset vaprust võtta
itaallastelt saa miski südamest.

*(Virtù contro a furore
Prenderà l'arme, e fia el combatter corto;
Chè l'antico valore
Nell'italici cor non è ancor morto.)*⁷¹

⁷⁰1905. a Milano väljaandes on see lause suurte tähtedega.

⁷¹Francesco Petrarca (1304–1374) kantsoonist “Ai signori d’Italia” (tlk Ain Kaalep).

SÕNASELETUSI

Machiavelli puhul on paljudele uurijatele meeelhärmi valmistanud tema komme kasutada ühte ja sama sõna erinevates kohtades erinevas tähenduses. Samas pole autor jätnud kasutamata oma emakeele rikkalikke võimalusi, s.h võimalust anda ühe sõnaga korraga edasi mitu tähendust. Et vaidlus Machiavelli sõnavara üle kestab tänase päevani, siis ei saa käesolev tõlge pretendeerida mingile "viimase astme tõele". Vähem kui 15 000 sõnast koosneva traktaadi itaaliakeelsed kommenteeritud väljaanded ei hoia kokku ruumi teksti selgituste arvelt, kuid samas kipuvad kommentaarid raamatuti lahku minema. Seepärast on vaieldavamates kohtades ja seal, kus erinevate tähenduste arvestamata jätmine võiks põhjustada väärarvutusi, toodud nurksulgudes ära itaaliakeelne vaste. Alljärgnevalt mõned itaaliakeelsed sõnad ja nende tõlkevasted.

amico: sõber, soosija, kaaslane; toetaja, poolehoidja; valitsejast jõult n õ r g e m liitlane (kollaboratsioonist?)

armi (mitm.): relvad; sõjavägi, sõdurid; sageli ülekantud tähenduses: sõjaline jõud; kaitsevahendid

ausiliare: abi-, abistav, toetav, abiks olev; valitsejast jõult t u g e v a m liitlane

autorità: võim, mõjuvõim, autoriteet; autoriteet tugineb poliitilisele ja sõjalisele jõule ning virtù'le (vt allpool)

barone: parun, aadlimees, aadel; sõnal on ka pejoratiivne varjund: petis, sul, kaabakas; lollpea, tolv

città: linn; tähendab tavaliselt linnvabariiki, s.t linna koos juurdekuuluva territooriumi ehk *contado*'ga. *Linnakodanik, linlane:* mingi linna (linnavabariigi) kodanikkonna täieõiguslik liige

condottiere: kondotjeer, palgasõdurite väeosa pealik; tuleneb itaaliakeelsest sõnast *condotta* (leping palgatingimustest ja tööülesannetest)

fortuna: saatus, saatusest (*pro* Jumalast ?) määratud osa, olukord, seisund, staatus; ettemääratus; õnn, edukus, õnnelik juhus; õnnetus, õnnetu saatus; rikkus, varandus; sageli on raske tõmmata piiri Saatuse ja Jumala vahele

fra': lühend sõnast *frate* 'vend', tarvitatakse munkade nime ees

imperio: ülevõim, härrus, käsutamisoigus; *keisririik, impeerium;* keisri amet; keisri võimu all olev territoorium

legaat: Vana-Roomas väejuhi või provintsi asevalitseja abiline

messer: messer, härra; väljapaistva linnakodaniku nimetus

nobile: nobiil, ülik, patriits, aristokraat; sotsiaalse redeli ülemise astme hõivanud sinjoor

pontifex: paavst (õige oleks: *pontefix maximus*)

pontificato: *pontifikaat*, paavstivõim, -valitsemine, -valitsus; paavsti amet; ühe paavsti ametisoleku aeg; paavsti võimu all olev

Valitseja

territoorium. Verbi *pontificare* (olema *pontifex*) mineviku kesksõna; vrd *principato, regno, imperio*

popolo: esineb tekstis vaid u pool tosinat korda ja tähendab arvata-vasti elanikkonda

populo: rahvas, tähenduses kodanikkond, *kodanikud*, täieõiguslikud riigialamad; tavaliselt ei peetud kodanikest rääkides silmas nobiile

principato: printsipaad, *principe* võim, -valitsemine, -amet, *principe stato*; *principe* ametisoleku aeg; *principe* väärikus; *principe* võimu all olev territoorium; mineviku kesksõna verbist *principare* (olema *principe*). Printsipaad on üldnimetus, mille alaliikideks on näiteks *regno, imperio, ducato, pontificato*, kus tegijanimeks on vastavalt kuningas, keiser, hertsog, paavst

principe: *valitseja*, esimene, riigijuht, suverään; suvalisest ajajärgust pärineva ja erineva võimutäiuse astmega riigijuhhi üldnimetus

provincia disforme: võõras, võõramaine provint; keelelt, seadus-telt, poliitilistelt institutsioonidelt ja tavadelt valitseja enda valdusest erinev riik; *disforme* tähendab ka ebakindlat, kõikuvat

prudente: *arukas ja taibukas*, nõukas; ettenägelik; kogenud; tark; tavaliselt tähenduses: intelligente

regno: kuninglik võim, kuninga valitsemine, kuningavõim, -au; kuninga võimu all olev ala, *kuningriik*

reputazione: *reputatsioon*, lugupeetavus, kuulsus, (hea) nimi; mõjuvõim, mõjukus, prestiiž; alati seotud sõjalise ja poliitilise tugevusega

signore: *sinjoor*, härra; isand, monarh, valitseja

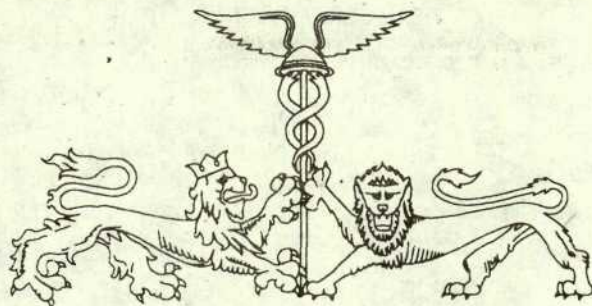
stato: tekstis 117 korda esinev nimisõna *lo stato* on kõrvuti *virtù*'ga traktaadi vaieldavamaid sõnu. Kõrvuti väidetega, et sõna on tähenduselt sama mis tänapäeva "riik", esinevad väited, et sõnal pole tänapäeva sõnaga "riik" midagi ühist. Järgnevalt mõningaid *il stato* tõlkevasteid: valitseja privileegeritud seisund, -staatus, -valitsus; *võim*, võimsus, jõud, energia; mõjujõud, -võim; vägi, jaks; seisund, olukord; *seisus*, ühiskondlik positsioon; varanduslik seisukord, jõukus; olukord, olek; *riik*, *valdus*; mingi territooriumi elanikkond; valitsus; ressursid, mida valitseja võimu kaitseks vajab

terra: maa, valdus, maavaldus; sageli tähenduses: *linn*(-vabariik)

tseesar: Rooma keisrite, hiljem alamkeisrite, augustuste abiliste tiitel

universalità, università: *hulk*, grupp, sotsiaalne rühmitus; kodanikkonna liikmed, sh vähemmõjukad ja varanduslikult vähem kindlustatud; *università* esineb vaid ühe korra (XXVI ptk)

virtù: väärikus; jõud; voores; mehisus, *tublidus, vahvus; võimekus*; mitm. *väärtuslikud omadused*; poliitikule või sõjamehele eesmärkide saavutamiseks vajalike omaduste kogum, mis ei pruugi arvestada tava-moraali norme

DANISH-ESTONIAN BUSINESS TRAINING PROJECT

UUS ÄRIKOOLITUSPROGRAMM TALLINNA KOMMERTSKOOLIS

Õppekavad on Eesti ja Taani ühistöö tulemus.

Loengud vahelduvad firmaküllastuste ja ekskursioonidega.

Taani külalislektorid loevad inglise, eesti õppejõud eesti keeles.

Meil omandatud teadmised võimaldavad edukalt tegutseda ärijuhina, luua oma firma ja leida koht rahvusvahelises suhtluses.

1993. AASTA KURSUSED

KAHEAASTANE DIPLOMIKURSUS

See on päevane kursus, mis eeldab keskharidust.

Vanuse ülempiir on 35 aastat.

Kursus on tasuta.

Sisseastumiseksamid:

- loogika test,
- eesti keel, essee,
- inglise keel, suuline.

ÕHTUNE JA TÄIENDÖPPE KURSUS

Need kursused on mõeldud kõigile, kes soovivad omandada praktilisi teadmisi rahvusvaheliseks ärisuhtluseks.

Tänu Eesti ja Taani riiklikule toetusele on kursusetasud mõõdukad.

Osalejad saavad tunnistuse.

PEAMISED ÕPPEAINED

- Eesti, inglise, saksa, prantsuse ja vene ärikeel.
- Makromajandus.
- Äri organiseerimine.
- Juhtimine.
- Suhtlemine kirjas ja kõnes.
- Marketing.
- Strateegiline planeerimine.
- Rahvusvaheline äriõigus.
- Rahvusvaheline kaubandus.
- Rahvusvahelised organisatsioonid.

VALIKAINED ERIALAL

- Reklaam.
- Turism.
- Logistika.
- Muud valikained vastavalt vajadusele.

SISSEASTUMISKIRJAD

Päevasele kursusele meldimiseks esitage:

- avaldus blanketil, mille saate Tallinna Kommertskoolist,
- haridustunnistuse originaal,
- 2 fotot.

Avaldusi võetakse vastu

28. juunist 2. augustini 1993. a.

Tallinna Kommertskool,
Tõnismägi 14, Tallinn 0001.

Tel.: (22) 44 10 65.

Tallinna Kommertskool ◊ Riigi Kooliamet
Kultuuri- ja Haridusministeerium

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 3–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplustest "Kirjavara" ja "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 8 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; faks +(372-34)31373.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1993:

USD 22, DEM 34, FIM 119, CAD 27, FRF 114, SEK 155.

Back issues for 1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 3-12; 1992 and single issues for 1993:

USD 2, DEM 3, FIM 11, CAD 3, FRF 10, GBP 1, SEK 14.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1993

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; fax +(372-34)31373.

CONTENTS

Race question before Estonia's independence: A historiographic report	Toomas Karjahärm	1347
Masaryk — philosopher and statesman	Leo Metsar	1366
The World Revolution: Chapter 55. Bolshevism and communism in principle	Tomáš Garrigue Masaryk	1382
Parisian reports	Edmund Husserl	1389
The large-scale structure of the universe	Joseph Silk, Alexander S. Szalay, Yakov B. Zel'dovich	1425
Night and world	Jaan Kaplinski	1448
The Russian Germans	Ott Kurs	1452
Three ages of art	Elisabeth Kulmann	1485
The Indonesian language and the languages of Indonesia	Ülo Sirk	1491
Review: Jüri Talvet. <i>El hispanismo en Estonia</i> . (Opuscula Instituti Iberoamericani Universitatis Helsingiensis.) Helsinki: Centro Iberoamericano de la Universidad de Helsinki, 1993.	Ain Kaalep	1508
Review: A few remarks on a chapter in Finnish cultural history; Anna-Leena Siikala. <i>Suomalainen samanismi: Mielikuvien historiaa</i> . (SKS Toimituksia 565.) Helsinki — Hämeenlinna: SKS, 1992.	Ülo Tedre	1511
Editorial note, Summaries		1518
The Prince (<i>Il Principe</i>). III	Niccolò Machiavelli	1523

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 5 krooni